

monografieën volkstelling 1971

5

laagstgeklasseerden in nederland

een beschrijvend onderzoek naar omvang en spreiding van
lage inkomens bij diverse typen huishoudens, gerelateerd
aan een beperkt aantal relevante variabelen

a. a. m. fiselier
h. l. p. r. krraft

vakgroep sociologie van het gezin en de sociale welzijnszorg - katholieke universiteit nijmegen

centraal bureau
voor de
statistiek

stichting interuniversitair
instituut voor sociaal-
wetenschappelijk
onderzoek

monografieën volkstelling 1971

Ten geleide

centraal bureau voor de statistiek

voorborg:
prinses beatrixlaan 428
2270 AZ voorburg
telefoon: 070-694341

heerlen:
kloosterweg 1
6401 CZ heerlen
telefoon: 045-736666

stichting interuniversitair instituut voor sociaal-wetenschappelijk onderzoek

amsterdam:
o.z. achterburgwal 128
1012 DT amsterdam
telefoon: 020-240075

Kaartgetal: VTM/1971-5

Key figure: VTM/1971-5

AUTEURSRECHT VOORBEHOUDEN

Het herdrukken van de inhoud van deze publikatie is niet toegestaan, noch geheel, noch gedeeltelijk, noch in de oorspronkelijke, noch in bewerkte vorm, tenzij met schriftelijke machtiging van de Directeur-Generaal van de Statistiek. Het gebruiken van de inhoud van deze publikatie als toelichting of bewijsvoering in een artikel, een boekbespreking of een boek is toegestaan, mits de bron duidelijk en nauwkeurig wordt vermeld.

Verkrijgbaar bij de Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage en de boekhandel.

Obtainable from the Staatsuitgeverij, the Hague and from booksellers.

Prijs: f 27,50 (incl. B.T.W.)

Bestelnummer: 840-071-05

COPYRIGHT RESERVED

Price: f 27,50 (Tax on value added incl.)

Quote nr.: 840-071-05

De opkomst ná de Tweede Wereldoorlog van nationale en regionale planningsinstituten in ons land heeft ertoe geleid, dat de uitkomsten van periodieke Volkstellingen in toenemende mate van betekenis zijn geworden voor het toegepast sociaal-wetenschappelijk onderzoek. Te denken valt hierbij met name aan het beleidsvoorbereidend onderzoek op de terreinen van ruimtelijke ordening, sociaal-economische en sociaal-culturele planning.

Daarentegen heeft tot voor een tiental jaren het gebruik van Volkstellingsuitkomsten voor meer algemene sociaal-wetenschappelijke onderzoeksdoeleinden een overwegend incidenteel karakter gedragen. Dit is wellicht mede het gevolg geweest van het ontbreken van een direct samenwerkingsverband tussen de universitaire onderzoekcentra en het CBS. Weliswaar zijn reeds ter gelegenheid van de Volkstelling 1960 plannen beraamd om te komen tot een meer intensief gebruik van Volkstellingsuitkomsten door de beoefenaren van de sociale wetenschappen, doch door gebrek aan mankracht en middelen konden deze niet worden verwezenlijkt.

Teneinde in deze situatie verandering te brengen heeft in het kader van de voorbereidingsfase van de Volkstelling annex woningtelling 1971 hierover beraad plaats gehad tussen het CBS en vertegenwoordigers van de sociale wetenschappen. Dit heeft ertoe geleid, dat vanaf het begin de sociaal-wetenschappelijke onderzoeksinstituten zijn betrokken bij de opzet van het op basis van de uitkomsten van deze telling samen te stellen tabellenprogramma. Als resultaat van dit overleg is in 1968 door het SISWO een publikatie uitgegeven, waarin de adviezen van de bij het overleg betrokkenen zijn gebundeld. Deze publikatie is verschenen onder de titel: «De Volkstelling 1970. Aanpassingsdesiderata in het perspectief van het sociaal-wetenschappelijk onderzoek».

Nadat door bijzondere omstandigheden de tellingsdatum was verschoven naar het jaar 1971 hebben vervolgens het CBS en SISWO gezamenlijk het initiatief genomen om met inschakeling van daarin geïnteresseerde universitaire onderzoeksinstituten een reeks Volkstellingsmonografieën te bewerken. Deze monografieën zijn bedoeld om in aanvulling op de gebruikelijke presentatie door het CBS dieper in te gaan op Volkstellingsuitkomsten, daarbij eventueel complementair gebruik makend van andere informatiebronnen.

Bij de opzet van deze reeks kon worden aangesloten op een al eerder voorgenomen samenhangende serie publikaties over gezinssociologische onderwerpen. De voor sociaal onderzoek in Nederland ongebruikelijk grote schaal van het nagestreefde geheel vergde een goede organisatorische voorbereiding, nadrukkelijke en continue aandacht voor de coördinatie en omvangrijke financiële steun.

Voor de organisatie, coördinatie en administratie kon een centraal punt worden gevonden bij SISWO, waar drs. C. J. M. Corver met de projectleiding werd belast. Nadat reeds in een vroeger stadium subsidiëring van de gezinssociologische monografieën werd verkregen van de Ministeries van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, van Sociale Zaken en van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening, werd in 1971 financiering van de gehele reeks verkregen uit de zo geheten «beleidsruimte», een overheidsfonds voor onderzoek onder verantwoordelijkheid van het Interdepartementaal Overleg Wetenschapsbeleid (IOW). Naast de aldus genoten steun van regeringszijde (ruim vier miljoen gulden) was ook de bijdrage van de participerende onder-

zoekinstellingen aanzienlijk in de vorm van de beschikbaarstelling van onderzoekerstijd en faciliteiten. Van de zijde van het CBS is een team van medewerkers van de Hoofdafdeling Algemene Tellingen betrokken geweest bij het verstrekken van statistisch-inhoudelijke adviezen aan de auteurs, terwijl de Hoofdafdeling Centrale Bewerking technische ondersteuning heeft verleend bij het ontwikkelen van een standaard tabelleerprogramma. Daarnaast is door het CBS een belangrijke bijdrage verleend in de kosten van de publicatie van de monografieën.

De voorliggende publicatie is er een uit een reeks van achttien. De reeks is niet zonder aanzienlijke vertraging voltooid. De oorzaken liggen in belangrijke mate bij moeilijkheden ondervonden bij de verzameling van de gegevens van de Volkstelling 1971 en de bewerking daarvan. De resultaten van het geheel blijven desondanks van belang voor wetenschap en beleid. Voor de grote energie en het doorzettingsvermogen waarmee in de loop der jaren aan het onderzoek is gewerkt, zijn het CBS en SISWO de diverse betrokkenen erkentelijk.

De auteur van het rapport draagt de verantwoordelijkheid voor de wetenschappelijke analyse en de op de basis daarvan getrokken conclusies. Voor de cijfers als zodanig is het CBS verantwoordelijk.

Een tweetal commissies hebben de voortgang en afronding van het hele project begeleid. Allereerst de door de Minister van Wetenschapsbeleid ingestelde Interdepartementale Begeleidingscommissie. Daarnaast opereerde voor de gezinssociologische monografieën (de nummers 1 t/m 11 en 18 uit deze reeks) de Begeleidingscommissie Gezinssociologische Censusmonografieën onder voorzitterschap van prof. dr. G. A. Kooy. De commissie had in het bijzonder tot taak de onderlinge afstemming van deze monografieën tot een coherent geheel te bewerkstelligen. De concrete werkzaamheden in dit kader werden verricht door een coördinatie-team bestaande uit drs. C. J. M. Corver van SISWO, drs. A. M. van der Heiden van het Sociologisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Utrecht en drs. C. de Hoog en dr. ir. L. Th. van Leeuwen, beiden medewerkers van de vakgroep westerse sociologie van de Landbouwhogeschool te Wageningen.

Zijn de vele inspanningen van alle betrokkenen gerechtvaardigd door het eindresultaat? Deze vraag is thans niet te beantwoorden. In reacties die daarover een meer gefundeerd oordeel mogelijk maken, zijn ondergetekenden sterk geïnteresseerd. Intussen hopen wij op een veelvuldig en intensief gebruik van deze monografie.

Prof. dr. P. Thoenes,
Voorzitter Interdepartementale Begeleidingscommissie

Dr. J. G. M. Sterk,
Directeur-Secretaris SISWO

Prof. dr. W. Begeer,
Directeur-Generaal van de Statistiek

Monografieën Volkstelling 1971

1.	Huisvestingsituatie in Nederland	W. van der Windt	verschenen
2.	Geboorte-intervallen	B. W. Frijling R. Zandanel	verschenen
3.	Gescheidenen en verweduwden	A. Olde Daalhuis	verschenen
4.	Wederzijdse kenmerken van huwelijkspartners	C. de Hoog	verschenen
5.	Laagstgeklasseerden in Nederland	A. A. M. Fiselier H. L. P. R. Kraft	verschenen
6.	Een sociaal-demografische analyse van de huwelijks-sluiting in Nederland	G. A. B. Frinking F. W. A. van Poppel	verschenen
7.	Beroepsarbeid door vrouwen in Nederland	A. B. Berends A. C. Boelmans-Kleinjan	verschenen
8.	Vergrijzing	Th. A. M. Vis	4de kwartaal 1979
9.	Ontwikkelingsfasen van het gezin	L. Th. van Leeuwen	3de kwartaal 1979
10.	Positie van jongeren t.o.v. het ouderlijk gezin	L. H. Boerma M. J. J. M. Malmberg	verschenen
11.	Huishoudenssamenstelling en samenlevingsvormen	C. M. van 't Klooster-van Wingerden	3de kwartaal 1979
12.	Onderwijs in Nederland	J. M. Vliegen	4de kwartaal 1979
13.	Kerkelijke gezindten	M. M. J. van Hemert	3de kwartaal 1979
14.	Groeiende en kwijnende plattelandskernen	J. P. Groot H. Schotanus	4de kwartaal 1979
15.	Typologieën van Nederlandse gemeenten naar stedelijkheidsgraad en bevolkingsgroei	R. E. van Engelsdorp Gastelaars W. J. M. Ostendorf Th. M. Guffens J. J. Latten	3de kwartaal 1979
16.	Regionale arbeidsmarkten	F. Schuurmans	4de kwartaal 1979
17.	Opleiding, beroepen- en werkgelegenheidsstructuur	G. J. M. Conen	4de kwartaal 1979
18.	Huishouden, huwelijk en gezin	C. J. M. Corver A. M. van der Heiden C. de Hoog L. Th. van Leeuwen	4de kwartaal 1979

Voorwoord

Deze censusmonografie bevat de resultaten van een empirisch onderzoek naar het verschijnsel «Laagstgeklasseerden in Nederland». Hoewel het onderhavige rapport als een op zich zelf staand verslag te lezen is, moet het vooral beschouwd worden als de uitvoering van het gelijknamige interimrapport dat in 1976 is verschenen en waarin de achtergronden, probleemstelling en onderzoeksopzet uitvoeriger zijn beschreven.

Het schrijven van dit rapport heeft zeker niet zonder moeite en inspanning plaatsgevonden. Het werken met nogal globale gegevens die de onderzoekers niet zelf verzameld hebben, waarvan de onderlinge samenhang slechts in beperkte mate is na te gaan en die bovendien lange tijd na de verzameling ervan zijn vrij gekomen, wekte op veel momenten eerder een soort afstandigheid dan enthousiasme op. Bovendien kan de materie, vooral gelet op de aard van het beperkt aantal beschikbare variabelen, niet altijd even boeiend zijn. Tenslotte is het mede daardoor haast niet te vermijden dat de beschrijvingen en commentaren soms het karakter lijken te krijgen van het intrappen van een open deur.

Wij hopen echter dat onze inspanningen al met al toch geleid hebben tot een, binnen de grenzen van het haalbare, redelijke en leesbare eerste verkenning. De grote lijnen betreffende de achtergronden, opzet en bevindingen zijn neergelegd in het samenvattend hoofdstuk 5.

Bij de presentatie van dit rapport mag een aantal personen niet onvermeld blijven. Allereerst denken wij aan de onverstoorbare inzet en het uithoudingsvermogen van F. van den Broek. Hij heeft bijna een jaar lang het saaieste werk verricht: samenstellen van tabellen en het uitvoeren van ontelbare berekeningen. Het is vooral J. Jonker, als hoofd van de vakgroep waarbinnen het project werd uitgevoerd, geweest, die in velerlei opzicht zijn steun heeft gegeven aan de uitvoering van het initiatief, dat hij destijds – inmiddels 10 jaar geleden – zelf heeft genomen.

Van de zijde van het CBS hebben wij steeds zeer veel steun en medewerking ondervonden van L. Bieseman; we hebben dankbaar gebruik gemaakt van zijn vele waardevolle adviezen. In een latere fase was het vooral J. Vliegen die ons goed geadviseerd heeft. In dezelfde sfeer lag de medewerking van J. Gubbels van de Research Technische Afdeling van het Sociologisch Instituut en van A. Felling, lector wiskundige sociologie.

Niet minder gaat onze dank uit naar de dames van de typekamer: E. Davelaar-Snel, E. Kuin-Hagedoorn, E. Looijesteijn-Rothuizen, E. van Wijk-Michiels, E. van Rijn-Verbeet en B. Ronnes hebben in de loop der jaren vaak snel voor goed getypte teksten gezorgd. De heer J. van Aken tenslotte, heeft ons steeds terzijde gestaan bij de reprografie.

Fons Fiselier en Peter Kraft, Nijmegen 1978

Inhoud

Summary	XIX
1. Laagstgeklasseerden in Nederland	1
1.1. Inleiding	1
1.2. Achtergronden	1
1.3. Keuze en samenstelling van massa en variabelen	6
1.3.1. De massa	6
1.3.2. Het inkomen	7
1.3.3. Omvang en samenstelling van huishoudens: huishoudens- typologie	7
1.3.4. De verhouding tussen inkomen en huishoudenstypologie: bestaansminimum	8
1.3.5. De overige variabelen	10
a. Sociaal-economische status	13
b. Opleiding en leeftijd	14
c. Additionele variabelen	14
1.4. Probleemstelling	16
1.5. Wijze van presentatie van de onderzoeksresultaten, analyse van de non-respons en onderzoeksopzet	16
1.5.1. Inleiding	16
1.5.2. Wijze van presentatie van de onderzoeksresultaten; de betrouwbaarheidsmarges	17
1.5.3. Non-respons: de klassen 'onbekend'	18
1.5.4. Onderzoeksopzet	22
2. Sociaal-economische status	25
2.1. Inleiding	25
2.2. Inkomensniveau en huishoudenstypen	26
2.3. Inkomensniveau, leeftijd en huishoudenstype	29
2.4. Inkomensniveau, opleidingsniveau en huishoudenstype	34
2.5. Inkomensniveau, opleiding en leeftijd	38
2.6. De voornaamste bron van inkomen	39
2.7. De arbeidende bevolking naar de aard van het beroep	42
2.8. Arbeiders en landarbeiders	44
2.9. Zelfstandige bedrijfshoofden en de omvang van hun bedrijf	45
2.10. Zelfstandige bedrijfshoofden en de aard van hun bedrijf	46
2.11. Part-time en full-time werkend	47
2.12. Werken, tijdelijk niet werken en zonder beroep zijn	49
2.13. Gepensioneerden	52
2.14. Resterende variabelen: hulpbehoevendheid en burgerlijke staat	53
3. (Mede)Werkende gezinsleden	59
3.1. Inleiding	59
3.2. Het al dan niet werken van de echtgenote	60
3.3. Samenvatting	70
3.4. Het al dan niet werken van een of meer kinderen	71
3.5. Samenvatting	80

4.	Huisvestingssituatie	81
4.1.	Inleiding	81
4.2.	Eigendomsverhouding: huurwoning of eigen woning	81
4.3.	Hoofdbewoning en inwoning	82
4.4.	Woningzoekenden en niet-woningzoekenden	84
4.5.	Wonen in andere bewoonde ruimten	85
4.6.	Aantal personen per vertrek	86
4.7.	Outillage van woningen	87
4.8.	Huurklasse	89
4.9.	Samenvatting	89
5.	Laagstgeklasseerden in Nederland: een globaal beeld	91
5.1.	Inleiding	91
5.2.	Uitgangspunten	91
5.3.	Laagstgeklasseerden in Nederland: een globaal beeld	93
5.3.1.	Inleiding	93
5.3.2.	Sociaal-economische achtergronden van een laag inkomensniveau	95
5.3.3.	(Mede)Werken van gezinsleden en huisvestingssituatie bij een laag inkomensniveau	101
5.3.4.	Voornaamste resultaten	105
5.4.	Recente onderzoeken op verwante terreinen	106
5.5.	Aanbevelingen voor toekomstig onderzoek	119
	* Bijlagen 1.1 t/m 1.4.	123
	Geraadpleegde literatuur	139

* Het grootste deel van de bijlagen is vanwege de omvang ervan niet opgenomen. Ze zijn in beperkte oplaag verkrijgbaar bij het Sociologisch Instituut van de Katholieke Universiteit, Nijmegen, t.a.v. A. Fiselier.

Tabellen

1.	Inkomensniveau: inkomensklassen naar minimaal benodigd bruto jaarinkomen per huishoudentype	10	29.	Werkenden, tijdelijk niet-werkenden en niet-werkenden naar het al dan niet werken van de echtgenote	68	
2.	Inkomensniveau naar leeftijdsklassen	31	30.	Gepensioneerden naar de samenstelling van hun inkomen en naar het al dan niet werken van de echtgenote	69	
3.	Inkomensniveau naar leeftijd	33	31.	Het al dan niet werken van kinderen naar het al dan niet werken van de echtgenote (excl. volledige gezinnen zonder kinderen)	70	
4.	Inkomensniveau naar opleidingsniveau	35	32.	Inkomensniveau naar het aantal werkende kinderen	72	
5.	Leeftijd naar opleidingsniveau	38	33.	Leeftijd van het gezinshoofd naar het aantal werkende kinderen	73	
6.	Inkomensniveau naar voornaamste bron van inkomen	40	34.	Opleidingsniveau van het gezinshoofd naar het aantal werkende kinderen	73	
7.	Inkomensniveau naar de aard van het beroep	42	35.	Voornaamste bron van inkomen naar het aantal werkende kinderen (incl. 'arbeid onbekend')	74	
8.	Inkomensniveau naar het onderscheid tussen enerzijds nijverheids- en ambachtsarbeiders en anderzijds landarbeiders	44	36.	Aard van het beroep naar het aantal werkende kinderen (excl. 'arbeid onbekend')	75	
9.	Inkomensniveau bij zelfstandige bedrijfshoofden, naar de omvang van hun bedrijf	45	37.	Zelfstandige bedrijfshoofden naar omvang van het bedrijf en naar het aantal werkende kinderen	76	
10.	Inkomensniveau bij zelfstandige bedrijfshoofden, naar de aard van hun bedrijf	46	38.	Zelfstandige bedrijfshoofden naar aard van het bedrijf en naar het aantal werkende kinderen	76	
11.	Inkomensniveau naar het aantal werkuren per week in het hoofdberoep	47	39.	Werken of (tijdelijk) niet-werken van het gezinshoofd naar het aantal werkende kinderen (excl. 'vermogen' en 'pensioen, AOW e.d.')	77	
12.	Inkomensniveau naar het al dan (eventueel tijdelijk) niet werken	50	40.	Gepensioneerden naar de samenstelling van hun inkomen en naar het aantal werkende kinderen	78	
13.	Inkomensniveau naar de meest voorkomende voornaamste bron van inkomen bij tijdelijk niet-werkenden	50	41.	Inkomensniveau naar het aantal werkende kinderen, hun leeftijd en geslacht	79	
14.	Inkomensniveau naar de meest voorkomende voornaamste bron van inkomen bij niet-werkenden	51	42.	Inkomensniveau naar het bewonen van een eigen dan wel een huurwoning	82	
15.	Inkomensniveau naar de aard van het inkomen bij gepensioneerden	52	43.	Inkomensniveau naar hoofdbewoning en inwoning	83	
16.	Inkomensniveau naar het al dan niet hulpbehoevend zijn	54	44.	Inkomensniveau naar het al dan niet woningzoekend zijn	84	
17.	Voornaamste bron van inkomen naar het al dan niet hulpbehoevend zijn	54	45.	Inkomensniveau naar het bewonen van andere bewoonde ruimten dan woningen	85	
18.	Inkomensniveau naar de mate van hulpbehoevendheid	55	46.	Inkomensniveau naar het aantal personen per vertrek	87	
19.	(Mate van) hulpbehoevendheid, naar het al dan (tijdelijk) niet werken en gepensioneerd zijn	57	47.	Inkomensniveau naar outillage van woningen	88	
20.	Inkomensniveau naar burgerlijke staat	57	48.	Inkomensniveau naar huurklasse	89	
21.	Inkomensniveau naar het al dan niet werken van de echtgenote	61				
22.	Leeftijd van de man naar het al dan niet werken van de echtgenote	61				
23.	Omvang van volledige gezinnen naar het al dan niet werken van de echtgenote van het gezinshoofd	62				
24.	Opleidingsniveau van de man naar het al dan niet werken van de echtgenote	63				
25.	Voornaamste bron van inkomen naar het al dan niet werken van de echtgenote	64				
26.	Aard van het beroep naar het al dan niet werken van de echtgenote	65				
27.	Zelfstandigen, per hoofdtype, naar aard van werkzaamheid en het al dan niet werken van de echtgenote	67				
28.	Zelfstandige bedrijfshoofden naar de omvang van het bedrijf en naar het al dan niet werken van de echtgenote	67				
				Diagrammen		
				1.	Enkelvoudige frequentieverdeling van de inkomensniveaus	27
				2.	Het relatieve aandeel van elke der onderscheiden huishoudentypen in de vijf inkomensniveaus	28

Overzichten

1. Verschijningsvormen van eigentijdse 'armoede' en hun belangrijkste kenmerken, alsmede de verbanden tussen deze vormen van armoede	3
2. Achtergrondschema: de voornaamste te verwachten verbanden tussen de variabelen die bij laagstgekleerdheid betrokken zijn	11
3. Algemeen stramen volgens welke de gegevens geanalyseerd zijn	12
4. Mogelijke typen van non-respons	19
5. Klassen van variabelen die minstens 5% oververtegenwoordigd zijn in 'inkomen onbekend' (inclusief 'geen eigen inkomen'), respectievelijk inkomensniveaus 'inkomen onbekend' en 'geen eigen inkomen' voorzover deze minstens 5% oververtegenwoordigd zijn in de klassen 'onbekend' van de desbetreffende andere variabelen	21
6. Gezinsfasen	30
7. Achtergrondschema: de voornaamste te verwachten verbanden tussen de variabelen die bij laagstgekleerdheid betrokken zijn	95

Grafieken

1. Opbouw van de inkomensniveaus naar leeftijd	32
2. Opbouw van de inkomensniveaus naar opleidingsniveau	36

Monographs Census 1971

1. Housing situation in the Netherlands	W. van der Windt	appeared
2. Rate of fertility	B. W. Frijling R. Zandanel	appeared
3. Divorced and widowed persons	A. Olde Daalhuis	appeared
4. Mutual characteristics of married persons	C. de Hoog	appeared
5. Households with low incomes	A. A. M. Fiselier H. L. P. R. Kraft	appeared
6. Nuptiality in the Netherlands	G. A. B. Frinking F. W. A. van Poppel	appeared
7. Economic activity of women in the Netherlands	A. B. Berends A. C. Boelmans-Kleinjan	appeared
8. Aging in the Netherlands	Th. A. M. Vis	4th quarter 1979
9. Family life-cycle	L. Th. van Leeuwen	3rd quarter 1979
10. Preadults in relation to their families	L. H. Boerma M. J. J. M. Malmberg	appeared
11. Various compositions of households	C. M. van 't Klooster-van Wingerden	3rd quarter 1979
12. Education in the Netherlands	J. M. Vliegen	4th quarter 1979
13. Religious denomination	M. M. J. van Hemert	3rd quarter 1979
14. Growing and declining villages in the Netherlands	J. P. Groot H. Schotanus	4th quarter 1979
15. Typologies of municipalities based on degree of urbanization and growth of population	R. E. van Engelsdorp Gastelaars W. J. M. Ostendorf Th. M. Guffens J. J. Latten	3rd quarter 1979
16. Regional labour markets	F. Schuurmans	4th quarter 1979
17. Education, occupation and employment	G. J. M. Conen	4th quarter 1979
18. Households, marriages and families	C. J. M. Corver A. M. van der Heiden C. de Hoog L. Th. van Leeuwen	4th quarter 1979

Contents

Summary	XIX
1. Those living at lowest level in the Netherlands	1
1.1. Introduction	1
1.2. Backgrounds	1
1.3. Choice and composition of population and variables	6
1.3.1. The population	6
1.3.2. Income	7
1.3.3. Size and composition of households: a typology of households	7
1.3.4. The relation between income and the typology of households: minimum existence level	8
1.3.5. The other variables	10
a) Socio-economic status	13
b) Education and age	14
c) Additional variables	14
1.4. Focal aims	16
1.5. Mode of presentation of research findings, analysis of non-response and research design	16
1.5.1. Introduction	16
1.5.2. Mode of presentation of research findings; the confidence margins	17
1.5.3. Non-response: the categories 'unknown'	18
1.5.4. Research design	22
2. Socio-Economic status	25
2.1. Introduction	25
2.2. Level of income and type of household	26
2.3. Level of income, age, and type of household	29
2.4. Level of income, level of education and type of household	34
2.5. Level of income, education and age	38
2.6. The main source of income	39
2.7. The working population in terms of nature of occupation	42
2.8. Workers and agricultural workers	44
2.9. Independent heads of firms and the size of their firm	45
2.10. Independent heads of firms and the nature of their firm	46
2.11. Working part-time and full-time	47
2.12. Working, temporarily not working or being without an occupation	49
2.13. Old age pensioners	52
2.14. Remaining variables; need for help and civil status	53
3. Working family-members	59
3.1. Introduction	59
3.2. Wife (co-)working or not	60
3.3. Summary	70
3.4. One or more children working or not	71
3.5. Summary	80

4.	Housing situation	81
4.1.	Introduction	81
4.2.	Ownership: rented or privately owned house	81
4.3.	Main tenancy and living-in	82
4.4.	Those who are and are not in search of accommodation	84
4.5.	Living in other occupied spaces	85
4.6.	Number of persons per room	86
4.7.	Equipment of dwellings	87
4.8.	Rent category	89
4.9.	Summary	89
5.	Those living at lowest level in the Netherlands. A broad outline	91
5.1.	Introduction	91
5.2.	Points of departure	91
5.3.	Those living at lowest level in the Netherlands: a broad outline	93
5.3.1.	Introduction	93
5.3.2.	Socio-economic backgrounds of a low income level	95
5.3.3.	(Co-)working of family members and housing situation at a low income level	101
5.3.4.	Main results	105
5.4.	Recent research in related fields	106
5.5.	Recommendations for future research	119
* Appendices 1.1-1.4		123
Bibliography		139

* The greater part of the appendices have not been included because of their voluminosity. They may be obtained from the Sociologisch Instituut of the Katholieke Universiteit, Nijmegen, c/o A. Fiselier.

Tables

1.	Level of income: income-categories in terms of minimum required gross yearly income per type of household	10	30.	Pensioners both in terms of the composition of their income and whether or not the wife is working	69
2.	Income level in terms of age-categories	31	31.	Whether children are working or not in terms of whether wife is working or not (excluding complete families without children)	70
3.	Income level in terms of age	33	32.	Income level in terms of number of working children	72
4.	Income level in terms of educational level	35	33.	Age of head of family in terms of number of working children	73
5.	Age in terms of educational level	38	34.	Educational level of head of family in terms of number of working children	73
6.	Income level in terms of main source of income	40	35.	Main source of income in terms of number of working children (including 'work unknown')	74
7.	Income level in terms of nature of occupation	42	36.	Nature of occupation in terms of number of working children (excluding 'work unknown')	75
8.	Income level in terms of the distinction between industrial workers and craftsmen on the one hand, and agricultural workers on the other	44	37.	Independent heads of firms in terms of both firm-size and number of working children	76
9.	Income level of independent heads of firms, in terms of size of the firm	45	38.	Independent heads of firms in terms of both nature of firm and number of working children	76
10.	Income level of independent head firms in terms of the nature of the firm	46	39.	Working or (temporarily) not working of head of family in terms of number of working children (excluding 'capital' and pensions, O.A.P. etc.)	77
11.	Income level in terms of number of working-hours per week of main occupation	47	40.	Pensioners in terms of composition of their income and in terms of number of working children	78
12.	Income level in terms of working (be it temporarily) or not	50	41.	Income level in terms of numbers of working children, their age and sex	79
13.	Income level in terms of the main source of income occurring most frequently in the case of those temporarily not working	50	42.	Income level in terms of whether house inhabited is privately owned or rented	82
14.	Income levels in terms of the main source of income occurring most frequently for those not working	51	43.	Income level in terms of main tenancy and living-in	83
15.	Income level in terms of the nature of the income of pensioners	52	44.	Income level in terms of being in search of accommodation or not	84
16.	Income level in terms of whether or not help is required	54	45.	Income level in terms of inhabiting spaces other than dwellings	85
17.	Main source of income in terms of whether or not help is required	54	46.	Income level in terms of number of persons per room	87
18.	Income level in terms of the extent to which help is required	55	47.	Income level in terms of equipment of dwellings	88
19.	Extent to which help is required in terms of whether one is (temporarily) working or not or on a pension or not	57	48.	Income level in terms of rent-category	89
20.	Income level in terms of marital status	57	Diagrams		
21.	Income level in terms of whether wife is working or not	61	1.	Frequency distribution of the income levels	27
22.	Age of husband in terms of whether wife is working or not	61	2.	The relative share of each of the distinguished types of household in the five income-categories	28
23.	Size of complete families in terms of whether or not wife of the family-head is working	62			
24.	Educational level of the husband in terms of whether or not the wife is working	63			
25.	Main source of income in terms of whether or not the wife is working	64			
26.	Nature of the occupation in terms of whether or not the wife is working	65			
27.	Independents, per main type, in terms of the nature of the occupation and whether the wife is working or not	67			
28.	Independent heads of firms in terms of firm-size and whether or not the wife is working	67			
29.	Those working, temporarily not working and those not working, in terms of whether or not the wife is working	68			

Outlines

1. Occurring forms of contemporary 'poverty' and their major characteristics, as well as the relationships between these forms of poverty	3
2. Background scheme: the major relations to be expected between the variables relevant to 'Living at lowest level'	11
3. General procedure of data-analysis	12
4. Possible types of non-response	19
5. Categories of variables which are overrepresented in 'income unknown' to a level of at least 5% (including 'no own income') and income levels respectively; 'income unknown' and 'no own income' to the extent of being overrepresented to a degree of at least 5% in the categories 'unknown' of the relevant other variables	21
6. Phases of family development	30
7. Backgroundscheme: the major relations to be expected between the variables relevant to 'living at lowest level'	95

Graphs

1. Composition of income levels in terms of age	32
2. Composition of income levels in terms of educational level	36

Summary

Main points of departure

Based on the results of the 1971 Population and Housing Census a number of monographs has been compiled in co-operation between the Netherlands Central Bureau of Statistics and socio-scientific staff-members of a number of Dutch universities. The project was co-ordinated by the Netherlands Universities' Joint Social Research Centre (SISWO) and financed by the Government from an interdepartmental fund for scientific research. The present publication is one out of a series of 18 monographs. This monograph concerns some aspects of households with low income.

The present study is based on an exploratory study of the literature relating to occurring forms of modern poverty in countries of the Western world. One of the findings from that study has resulted in the idea that a distinction must be made between different forms of contemporary poverty, amongst Dutch families in the seventies. Accordingly, the authors make use of terms such as «lowest income households» («laagstgeklasseerden») and «living permanently sub-level» («achterblijven»).

The concept of «lowest income households» relates to one or to a multiplicity of phenomena which refer to the modes of existence relevant to affluence and welfare of population-categories. It is meant to refer in particular to the situation of those people, who – be it temporarily or not – occupy, in the absolute sense of the word, the lowest ranks of the social ladder, without this having to mean per definition their living below a socially minimum level of existence.

The term «laagstgeklasseerdheid» («living at the lowest level») is related to the Anglo-Saxon concept of «lower class», but for the following difference: the concept of «living at the lowest level» does not exclude those people who occupy a low position in terms of only one characteristic (e.g. unskilled workers with a reasonable income).

«Living permanently sub-level» refers to certain forms of «living at the lowest level». It is intended to refer to situations of living more or less permanently below socially accepted norms relating to a minimum level of existence, in both the material and immaterial sense of the word. (One may think e.g. of income, work, housing, education, democratic say).

Thus, it is important that in the case of «living permanently sub-level», the emphasis is on the permanence of a mode of existence below a socially acknowledged minimum.

The study reported here must be seen as a piece of descriptive research into the phenomenon of «living at the lowest level». Because the phenomenon of «living permanently sub-level» as a form of contemporary poverty, has not been researched empirically in any great depth, the present study is also considered to function as one of the possible exploratory pilot-studies, preceding research more specifically aimed at this same phenomenon.

In this respect, income will be used as a central indicator for locating households in terms of their being on –, below – or above the borderline of a socially acceptable minimum existence-level. The income of the head of the household or of the person living alone is used as a starting point. Specifically this criterion was chosen, because the total income of all members of a household was not determined by the census. Another reason

behind this decision is, that the authors hold the (normative) view, that the income of the household should not end up below what they consider to be a minimum existence level, based on the idea that children under the age of 18 as well as the wife, are seen as costs to the income of the head of the household.

Aims and design

The focal concern of the present study may be described, in short, as: deriving an initial insight into the extent, dispersion and concentration of low-income situations in several types of households which include where this applies children below the age of 18 still living at home, in relation to a limited number of relevant variables with the help of which it is expected a more complete idea may be obtained of the phenomenon of «living at the lowest level» and of the gradations to be applied to it.

For the sake of clarity, we will elaborate on a number of points concerning the working-out of this central aim. Those conscripted for military service or receiving full-time education, as well as the groups living in institutions or homes are excluded from the research population.

Because, according to our above normative stance, the income of the head of the household should be adequate for all members of that household, we have, by making use of weighting criteria to account for the number of members of a household, determined a minimum level of existence for each type of household.

As a norm for this minimum level of existence, the accepted minimum-wage of 1971 was chosen of 8000 guilders gross per annum. This was taken as a base level for two persons (childless couple). Childrens' allowance could not be added to the gross income, the only type of income available to us through the census.

We distinguish between a total of 18 types of households and persons living alone. Because the census mentions person's income only in terms of the broad categories, it can not, via the combination of these categories of income with the types of households, and the enforcing of the developed norm, be deduced without further complications, whether one is below -, on -, or above the said norm.

Consequently we are forced to work with five levels of income as a descriptive instrument, which may be described as follows. At the lowest level, a household is below a socially acceptable minimum level of existence (-); at the second level it is below - or on it (- or 0); at the third level it is below -, on -, or above it (- 0 +); at the fourth it is on - or above it (- or +) and at the fifth level, the household is above the set limit (+). From the way in which the above typology was arrived at, it may be deduced that the majority by far of the second level is below the set limit. In our data-analysis, we focus mainly on the composition of both of these lowest income levels.

In relation to the relevant variables mentioned above it can be noticed that they can be arranged into groups, namely: educational level and age (and related to this the family's phase of development); the chief source of income; occupational characteristics (including working or not working, be it temporarily or not); whether other family-members also work, and characteristics concerning housing.

Also, attention is paid to the extent to which help is required and to marital status.

The fundamental notion in view of the selection of these variables is that characteristics, conditions and perspectives of the categories of the population aimed at by us, may be best understood, in our opinion, by referring to the societal structure.

Main results

1. Taking into consideration only those below a level which may be deemed socially acceptable, (income levels (1) and (2)), our estimates indicate reasonably clearly that in 1971 some 15 to 20% of all households were involved. (Those living alone are excluded per definition).

2. Especially in the case of complete - or incomplete families with 3 or more children, a relatively low level of income occurs at a disproportionately high rate.

3. With all types of households, social benefits or «maintainance by others» coincide with both lowest income levels. The same applies for old age - and other pensions in those cases where there are still children under the age of 18 living at home, or in the case of an elderly couple, receiving only old age pension.

Furthermore, especially female heads of incomplete households will be worse off financially in comparison to their male counterparts.

4. Taking a look at the working population separately, it becomes obvious that the lowest income levels are found with workers and independent heads of private firms; this applies in particular to agricultural workers and independent heads of agricultural firms.

5. Those who do not work, either temporarily or not at all, are also relatively strongly represented at the lowest income levels, especially if social benefits (other than unemployment-benefits) are involved as the main source of income.

6. A factor which is continually influential in the background is the level of education. As this decreases or if, in the case of equal levels, it concerns a form of occupational training instead of general education, the chance of finding a low income level increases. A relatively unfavourable starting-position, resulting from a low level of education is, in our opinion, compensated only to a very small extent by the occupational experience which comes with age.

7. Of the need for help it may be said that it plays only a minor role. About the related costs or the extent to which it constitutes income, the census-data give no information. It is, however, apparent that the need for help coincides more often with social benefits than with other sources of income.

8. A working wife is, in general, a better indicator for a financially and socially favourable position of the husband, than for an unfavourable one. In respect of working children, the situation is clearly different. With the lowest income levels, the phenomenon of working children under the age of 18 occurs relatively often.

In general there are the indications that, as the income level decreases there are more children from one family working, and also that they have started working at a lower age. This results in their being incapable of receiving further education, which is why, in their case, chances are highest they will continue the state of relative deprivation of their family.

9. The number of persons per room is relatively at its highest with incomes at the lowest level.

10. Large families at a low level of income have to pay fairly high rents relatively often.

Further recommendations

Census-data are certainly not useless for an initial exploration of forms of modern poverty.

If they are, however, to be of greater significance to policy and to theory construction, these data will have to be more detailed, particularly in respect to the variable «income». Furthermore, the data should be available for research sooner after their collection.

Also, more should be known not of the gross - but of the net levels of income and also of the composition of such net-income per type of household. In this respect we feel one should think of taking a type of «miniature-census», without suggesting that this would fulfill all our desires. In view of the need of data being as up-to-date as possible, particularly in relation to their relevance for policy, it seems to us more realistic to argue for research on the basis of representative samples which are more directly problem-oriented.

In this view, one may consider in particular large samples, to be taken simultaneously in more than one country. Attention could also be paid to questions of a qualitative nature and to cultural variables. Authorities actively engaged in the field of welfare and social security should be involved as much as possible.

1. Laagstgeklasseerden in Nederland: achtergronden

1.1. Inleiding

Bij de voorbereiding van de Volkstelling 1971 is er van verschillende zijden op aangedrongen om de te verzamelen gegevens meer bruikbaar en toegankelijk te maken voor sociaal-wetenschappelijk onderzoek en ze voor dergelijk onderzoek beschikbaar te stellen. Het project «Gezins-sociologische Censurmonografieën» is een van de concrete uitwerkingen hiervan¹. Het project bestaat uit een aantal deel-projecten, waarin telkens een bepaald thema aan de orde wordt gesteld.

In het voorliggende rapport wordt verslag gedaan van een verwerking van gegevens die van belang geacht worden voor het thema «Laagstgeklasseerden in Nederland». Over de vraagstelling die ten grondslag ligt aan dit deelproject, alsmede over de verantwoording van de te volgen onderzoeksopzet, is uitvoerig gerapporteerd in het onder dezelfde titel verschenen Interimrapport². In het Interimrapport wordt tevens ingegaan op de veelheid van begrippen die rond het verschijnsel «eigentijdse armoede» in omloop zijn, op beschikbare gegevens over lage of laagste inkomens en daarmee verband houdende verschijnselen, en, tenslotte, op sociologische oriëntaties met betrekking tot aard, oorzaken en gevolgen van vormen van moderne armoede.

Het is hier niet de aangewezen plaats om alle in het Interimrapport aangevoerde argumenten en overwegingen, die geleid hebben tot de opzet van de onderhavige studie, opnieuw uitgebreid aan de orde te stellen. Wel willen wij in het hierna volgende gedeelte van hoofdstuk 1 zodanige informatie verschaffen over de achtergronden van deze studie, over de door ons gehanteerde begrippen, de probleemstelling en de onderzoeksopzet, dat de lezer, die niet over het Interimrapport beschikt het onderhavige eindrapport toch als een op zichzelf staand verslag kan lezen. Dit is temeer nodig, omdat wij, gaandeweg de analyse van de censusgegevens, op bepaalde punten hebben moeten afwijken van eerder uitgesproken verwachtingen en opvattingen.

1.2. Achtergronden

Teneinde in de spraakverwarring die bestaat rond het verschijnsel «armoede» enige helderheid te brengen, hebben wij in het Interimrapport verslag gedaan van een literatuurstudie naar de veelheid van begrippen die op dit terrein gehanteerd wordt³. Deze literatuurstudie heeft twee, ons inziens niet onbelangrijke, resultaten opgeleverd:

1. Er bestaan duidelijke aanleidingen voor het maken van een onderscheid in *diverse vormen van eigentijdse armoede* in Nederlandse gezinnen in de jaren zeventig, en er komen aanwijzingen naar voren, die een blijvende aandacht voor bepaalde vormen alleszins lijken te rechtvaardigen.

2. Door middel van een begripsafbakening is het mogelijk een eerste uitzuivering én systematiek aan te brengen in de veelheid van begrippen.

We willen geenszins pretenderen met dit alles het laatste woord op dit gebied gesproken te hebben. Evenzeer realiseren wij ons, dat ons bij onze benadering geen duidelijke theorie voor ogen staat. Wél komt het ons echter voor, dat met behulp van de door ons onderscheiden vier begrippen (waarover zo dadelijk meer) een meer gedifferentieerde, en daardoor mogelijk betere, beschrijving is te geven van de leefsituatie van bevolkingscategorieën die de onderste sporten van de maatschappelijke ladder bezetten.

Aan het onderscheid tussen de vier door ons onderscheiden begrippen liggen de volgende overwegingen en constatering ten grondslag⁴:

a. armoede wijst op tekorten of ontberingen met betrekking tot schaarse middelen die als minimale voorwaarde voor een menswaardig bestaan gelden;

b. deze middelen zijn niet toevallig schaars en niet per toeval verspreid onder de bevolking, maar zijn verdeeld overeenkomstig een ingewikkeld systeem van maatschappelijke normen en tradities, resulterend in gedifferentieerde rechten en kansen;

c. over het algemeen geldt, dat, naarmate men een lagere positie inneemt op de maatschappelijke ladder, steeds minder middelen beschikbaar zijn; tot deze schaarse middelen behoren niet alleen materiële goederen (zoals een goede woning of een redelijk inkomen), maar ook meer en meer immateriële zaken (zoals goed of aangepast onderwijs);

d. opvattingen over «minimaal noodzakelijke middelen» («bestaansminimum») zijn aan verandering onderhevig; vandaar dat «armoede» een uitermate relatief begrip is, wisselend naar tijd, plaats en (delen van) de samenleving⁵;

e. niet alleen is het mogelijk een onderscheid te maken al naar gelang men wel of niet over noodzakelijk te achten bestaansmiddelen beschikt; men kan ook een onderscheid maken al naar gelang er sprake is van een tijdelijk dan wel min of meer permanent ontberen van deze middelen;

f. een objectief (in de zin van: volgens geldende maatschappelijke normen) waarneembaar tekort aan schaarse middelen behoeft niet steeds samen te gaan met een subjectief gevoel deze te ontberen.

Niet geheel losstaand van deze overwegingen en constateringen hanteren wij een drietal criteria die wij karakteristiek achten voor het maken van een onderscheid in eigentijdse vormen van armoede, te weten:

1. de mate waarin men over bestaansmiddelen beschikt,
2. de wijze van bestaan en

3. het antwoord op de vraag door wie een bestaansniveau als onvoldoende wordt aangemerkt, nl. de maatschappelijke omgeving en/of de betrokkene(n) zelf.

Combineren we de onder a t/m f vermelde overwegingen en constateringen met deze drie criteria, dan kunnen de volgende vier «typen» van eigentijdse armoede onderscheiden worden⁶:

1. *armoede*: het gedurende een zekere periode ontberen van voldoende bestaansmiddelen (met name inkomen) om zelfstandig te kunnen voorzien in het minimaal noodzakelijke voor het fysieke bestaan, vastgesteld volgens objectieve maatstaven;

2. *laagstgeklasseerdheid*: een situatie waarbij men een lage positie inneemt op een of meer kenmerken die indicatief geacht moeten worden voor het aandeel dat men heeft in de verdeling van rechten op schaarse maatschappelijke goederen;

3. *achterblijven*: vormen van laagstgeklasseerdheid die volgens als objectief geldende maatstaven verwijzen naar een min of meer permanente situatie van het niet hebben van voldoende bestaansmiddelen (wat zowel op materiële als op immateriële zaken betrekking kan hebben);

4. *maatschappelijke deprivatie*: het door de betrokkenen zelf als onjuist of onrechtvaardig ervaren van een toestand van achterblijven, omdat een verbetering hiervan door henzelf op grond van als objectief ervaren maatstaven als rechtvaardig wordt beschouwd.

In het voorafgaande stelden we al, dat we geenszins de pretentie hebben een theorie over eigentijdse vormen van armoede te willen presenteren; evenmin kan de voorgestelde onderscheiding in vormen van armoede opgevat worden als een ideaaltipe. Dit neemt niet weg, dat deze vier begrippen wel degelijk een verband met elkaar vertonen. Dit kan schematisch als volgt worden weergegeven⁷:

Overzicht 1. Verschijningsvormen van eigentijdse 'armoede' en hun belangrijkste kenmerken alsmede de verbanden tussen deze vormen van armoede

Voorgestelde termen	Karakterisering van bestaansniveau en bestaanswijze:			Bestaansniveau wordt als onvoldoende beschouwd door	
	Onder op maatschappelijke ladder	Beneden bestaansminimum	Onvoldoende voor fysiek bestaan	Samenleving	Betrokkenen
laagstgeklasseerdheid	minstens tijdelijk				
achterblijven (moderne armoede)	zekere permanentie	zekere permanentie		ja	?
maatsch. deprivatie (obj. en subj. achterblijven)	zekere permanentie	zekere permanentie		ja	ja
armoede	(zekere) permanentie zal domineren	(zekere) permanentie zal domineren	minstens tijdelijk	ja	ja (?)
Verband tussen voorgestelde termen	<pre> graph TD B[Bevolking] --> L[Laagstgeklasseerden] B --> NL[niet-laagstgeklasseerden] L --> A[Achterblijvers] L --> NA[niet-achterblijvers] A --> G[Gedepriiveerden] A --> NG[niet-gedepriiveerden] G --> GA[armen] G --> GNA[niet-armen] NG --> NGA[armen] NG --> NNA[niet-armen] </pre>				

De hier voorgestelde termen behoeven nadere toelichting, maar omdat het in de onderhavige studie alleen gaat om de begrippen «laagstgeklas-

seerdheid» en «achterblijven» willen we ons daartoe op deze plaats beperken.

Zoals hierna nog zal blijken richt onze studie zich op bevolkingscategorien die zich op dan wel onder de grens van een bepaald minimuminkomen bevinden. Doordat wij met deze norm werken zou geconcludeerd kunnen worden, dat wij ons richten op bevolkingscategorien die in één opzicht – te weten het inkomen – achterblijven. Maar uit de ons ter beschikking staande gegevens is niet op te maken, of en in hoeverre hierbij sprake is van een min of meer permanente situatie. Vanwege deze onduidelijkheid nu kan de door ons bestudeerde categorie niet zonder meer als «achterblijvers» worden aangeduid. Tegen deze achtergrond moet dan ook worden opgemerkt, dat wij niet geheel conform de door ons gehanteerde begrippen handelen als wij de onderhavige studie de titel «Laagstgeklasseerden in Nederland» meegeven. We hebben echter zekerheidshalve gekozen voor de term die vanwege zijn omvattendheid het meest in aanmerking komt. In hoofdstuk 5 komen we nog terug op de vraag in hoeverre er op grond van het onderzoeksmateriaal toch iets meer is te zeggen over het verschijnsel «achterblijven».

De weinig fraaie term «laagstgeklasseerdheid» houdt verband met het angelsaksische begrip «lower class». Daarbij is veelal sprake van het gelijktijdig innemen van een lage positie op meer dan één kenmerk (zoals inkomen, opleiding, beroep e.d.). Met de term «laagstgeklasseerden» willen wij echter niet diegenen uitsluiten, die op slechts één kenmerk een lage positie innemen (bijvoorbeeld ongeschoolden met een redelijk inkomen). Afhankelijk van het aspect dat men nader wenst te bestuderen komt de nadruk nu eens op het ene, dan weer op het andere gedeelte van het verzamelbegrip «laagstgeklasseerden» te liggen. Kiest men als invalshoek voor een studie bijvoorbeeld de mate van goede of slechte huisvesting, dan kan dit in principe betrekking hebben op een andere groep van laagstgeklasseerden dan wanneer men als invalshoek kiest voor het opleidingsniveau of, zoals in ons geval, voor het inkomensniveau. Dit sluit uiteraard niet uit, dat er meestal sprake zal zijn van een combinatie van lage posities op meer dan één variabele tegelijk. Dat daarmee de kans toeneemt, dat men dan te maken krijgt, niet met laagstgeklasseerden in brede zin, maar veeleer met bijvoorbeeld achterblijvers, spreekt voor zich. We willen het begrip «laagstgeklasseerdheid» (dan) ook niet beperken tot situaties met een permanent karakter: ook het kortstondig laag(st) scoren wordt er door ons onder begrepen.

We stelden al dat «laagstgeklasseerdheid» een verzamelbegrip is, en wel voor al die situaties waarin bevolkingscategorien op een bepaald moment een gering aandeel hebben in een of meer schaarse, maatschappelijk hoog gewaardeerde goederen. Wat dit laatste betreft denken wij vooral aan: onderwijs, arbeid, inkomen en wonen.

Toelichting verdienen ook nog de typering «laag» en «laagst», als het er om gaat het aandeel te bepalen dat men heeft in schaarse goederen. Wat «laag» of «laagst» is blijft noodzakelijk arbitrair zolang daarvoor nog geen duidelijke standaarden of algemeen geaccepteerde spelregels bestaan. Zo kan men een louter statistisch criterium hanteren, zoals bijvoorbeeld een bepaald percentage van de bevolking dat het laagste inkomen verdient; of: alle mensen met een inkomen van lager dan bijvoorbeeld f 15 000 per jaar. Zolang dergelijke standaarden (nog?) niet algemeen geldend zijn, blijft elke aanduiding voor «laag» of «laagst» tamelijk willekeurig. Gelet op de beperktheden van het ons ter beschikking staande materiaal (met name het veelvuldig vóórkomen van wel erg brede klassenindelingen van sommige centrale variabelen) willen wij met de termen «laag» en «laagst» aangeven, dat het ons te doen is om de laagste klasse(n) van een variabele, waarmee een indeling van hoog tot laag of van meer tot minder tot uitdrukking wordt gebracht. Welke en hoeveel klasse(n) van elke te bespreken variabele dit zal betreffen is afhankelijk van het beeld van «laagstgeklasseerdheid» dat wij zelf krijgen gaandeweg de analyse van de volkstellingsgegevens. Bovendien hangt dit samen met de aard van dit onderzoek, waarover verderop in deze paragraaf meer.

Kortom: laagstgeklasseerdheid heeft betrekking op één verschijnsel of op een veelheid van verschijnselen, die verwijzen naar de voor welvaart en welzijn van bevolkingscategorien relevante bestaanswijzen. Daarbij gaat het om de situatie van hen, die – al dan niet tijdelijk – in absolute zin de laagste sporten van de maatschappelijke ladder bezetten, zonder dat daarmee per definitie sprake is van het leven onder een maatschappelijk erkend bestaansminimum.

De tweede term die wij nader willen toelichten is «achterblijven». Zoals uit de boven weergegeven omschrijving al duidelijk is, heeft «achterblijven» betrekking op een bepaalde vorm (een bepaald gedeelte) van «laagstgeklasseerdheid». Bij «achterblijven» hebben wij situaties op het oog, waarbij er sprake is van een min of meer permanent beneden gangbare, geldende maatschappelijke normen leven ten aanzien van een minimumbestaan in materiële en immateriële zin. Anders dan bij «laagstgeklasseerdheid» heeft «achterblijven» dus betrekking op de situatie van diegenen, die volgens als objectief geldende maatschappelijke normen in één of meer opzichten het niveau van een minimumbestaan niet «halen», een situatie, die bovendien gekenmerkt wordt door een zekere permanentie. Bij dit laatste denken wij aan vormen van laagstgeklasseerdheid, die als het ware erfelijk worden doorgegeven, omdat er vaak sprake is van bestaanskwaliteiten die gekoppeld zijn aan zich niet of nauwelijks wijzigende maatschappelijke posities. Om een fictief voorbeeld te nemen: men kan zich voorstellen dat een situatie, waarin een vrouw, die hoofd is van een onvolledig gezin met twee kinderen en die minstens part-time (en dus laag betaald) moet werken om het gezin te onderhouden, al snel aanleiding geeft tot het vroegtijdig gaan werken van die kinderen. Deze hebben daardoor niet de kans op redelijk vervolgonderwijs, zodat de kans groot is, dat zij later een beroep zullen uitoefenen dat zowel laag gehonoreerd wordt als maatschappelijk niet hoog aangeschreven staat. Uiteraard kan dit weer aanleiding zijn tot een laag opleidingsniveau voor hún kinderen.

Uit de omschrijving van de term «achterblijven» alsook uit het fictieve voorbeeld blijkt al, dat «achterblijven» in onze studie de betekenis heeft van: gemeten aan een erkende maatschappelijke minimumnorm blijvend achterblijven bij anderen. Dit kan evenwel betekenen, dat achterblijvers bij die anderen relatief gezien in gelijke mate, meer of minder achterblijven. Voorwaarde is wel steeds, dat er in alle gevallen sprake blijft van het leven beneden een gangbare minimumnorm. Om bij ons fictieve voorbeeld te blijven: de kleinkinderen van het vrouwelijk hoofd van een onvolledig gezin kunnen, gemeten naar de gangbare maatstaven, even slecht, slechter of minder slecht af zijn in vergelijking met hun grootmoeder. Wellicht ontspringt een enkeling zelfs de situatie van het permanent onder een acceptabel bestaansminimum verkeren. Dat aan dit alles een duidelijk normatief aspect vastzit behoeft geen nader betoog; we komen daar trouwens bij de vaststelling van wat als een minimum-inkomensniveau beschouwd moet worden in paragraaf 1.3.4 nog nader op terug.

Hoewel de onderhavige studie in de titel «laagstgeklasseerden» centraal stelt, gaat onze belangstelling toch vooral uit naar het verschijnsel «achterblijven» als vorm van moderne armoede. Achterblijven is evenwel een empirisch weinig onderzocht verschijnsel, en onderzoek daarnaar zal ons inziens dan ook moeten steunen op méér dan globale inzichten, nl. op een empirische studie van het verschijnsel laagstgeklasseerdheid. Een beschrijvend onderzoek naar laagstgeklasseerdheid met behulp van censusgegevens beschouwen wij als een van de mogelijkheden hiertoe. Een dergelijke studie is dan tegelijk op te vatten als een van de mogelijke exploratieve vóórstudies voor een onderzoek naar achterblijven. Wij hebben ons bij deze opstelling laten leiden door de volgende overwegingen.

Op de eerste plaats vormen laagstgeklasseerden een bredere sociale categorie dan achterblijvers. Achterblijvers zullen vaak gerecruteerd worden uit laagstgeklasseerden, en wel met name uit dié groep van laagstgeklasseer-

den die zich onder of maar net op het bestaansminimum bevindt. Juist naar deze groep van laagstgeklasseerden gaat in de onderhavige studie vooral onze belangstelling uit. Daarbij zal het inkomen als centrale indicator gehanteerd worden ter beantwoording van de vraag of men zich op, onder of boven de grens van een aanvaardbaar bestaansminimum bevindt. We komen hier verderop nog uitgebreid op terug.

Op de tweede plaats moet – zoals al opgemerkt – geconstateerd worden, dat er weinig empirisch onderzoek is verricht naar achterblijvers. Bijgevolg ontbreekt vooralsnog een gefundeerd inzicht in de vraag, welke variabelen wel en welke niet als belangrijk moeten worden beschouwd.

Op de derde plaats tenslotte speelt de aard van de censusgegevens nog een rol. Volkstellingen verschaffen steeds slechts een momentopname, terwijl het belangrijkste kenmerk van achterblijven juist de permanentie is. Het beroep doen op een cohortanalyse biedt hierbij geen uitkomst, omdat de censusgegevens daarvoor teveel leemten vertonen. Zo ontbreken bijvoorbeeld gegevens over intergeneratiemobiliteit. Bovendien is de indeling van variabelen in klassen van de ene volkstelling op de andere niet steeds dezelfde, en ten slotte ontbreken in de volkstellingen van vóór 1971 belangrijke gegevens over het inkomen. En juist dit laatste moet, mét de aard en omvang van huishoudens, beschouwd worden als een kernvariabele van een onderzoek naar achterblijven als moderne vorm van armoede. Er is evenwel nog een andere reden waarom het zinvol is met een onderzoek naar en beschrijving van laagstgeklasseerden te beginnen. Voorshands is namelijk noch ten aanzien van achterblijvers, noch ten aanzien van laagstgeklasseerden duidelijk, welke bevolkingscategorieën welke kenmerken nog meer zouden moeten bezitten dan alleen een laag inkomen om tot de ene dan wel de andere categorie gerekend te moeten worden. De zekerste weg is dan te zoeken naar de sociale kenmerken van een brede categorie onder aan de maatschappelijke ladder om van daaruit, via de weg van systematische eliminatie van niet of nauwelijks relevante kenmerken, te komen tot de afbakening en bestudering van de sociale categorie, waarvan spreiding en omvang niet a priori vastgesteld kunnen worden.

Wanneer we de probleemstelling van het onderhavige onderzoek voorshands al kort geformuleerd willen omschrijven komt deze neer op: het verkrijgen van een eerste inzicht in de omvang, spreiding en concentratie van lage inkomenssituaties bij diverse typen van huishoudens, met – waar voorkomend – thuiswonende kinderen beneden 18 jaar, gerelateerd aan een beperkt aantal relevante variabelen, met behulp waarvan, naar verwachting, een volledig beeld verkregen kan worden van het verschijnsel laagstgeklasseerdheid en van de daarin aan te brengen gradaties.

In deze korte weergave van de probleemstelling zit een aantal elementen vervat dat nadere verduidelijking behoeft. We gaan daar puntsgewijs op in.

De onderzoekspopulatie of «massa» voor dit onderzoek bestaat uit alle *hoofden van huishoudens*, naar omvang en samenstelling van die huishoudens en met – waar voorkomend – thuiswonende kinderen beneden 18 jaar, en alle alleenstaanden in Nederland, inclusief de hoofden van huishoudens en alleenstaanden die deel uitmaken van de varende en rijdende bevolking. Niet opgenomen zijn de hoofden van huishoudens en alleenstaanden die ten tijde van de volkstelling:

- a. als dienstplichtige militair onder de wapenen waren;
- b. een part-time of full-time dagopleiding volgden;
- c. in een inrichting of tehuis verbleven^a.

Over het algemeen zal in het navolgende slechts sprake zijn van «*hoofden van huishoudens*», zonder daarbij de alleenstaanden apart te vermelden; deze laatsten zijn immers ook hoofd, namelijk van een (eenpersoons)huishouden.

1.3. Keuze en samenstelling van massa en variabelen

1.3.1. De massa

1.3.2. Het inkomen

Naast – of liever: mét – de aard, omvang en samenstelling van de huishoudens (waarop we later nog uitgebreider terugkomen) is het inkomen de centrale variabele voor het onderhavige onderzoek naar laagstgeklasseerdheid. Als uitgangspunt is hierbij niet gekozen voor het inkomen van alle huishoudensleden tezamen gevoegd (voor zover daar al sprake van is), maar voor het inkomen van het hoofd van het huishouden, de alleenstaande. Hiervoor zijn twee redenen aan te geven:

1. Uit de ons ter beschikking staande gegevens valt niet af te leiden in welke mate andere huishoudensleden dan de hoofden bijdragen tot het totale inkomen van dat huishouden; er is alleen bekend *dát ze al dan niet (mee-)werkend zijn*. Ook is niet bekend *óf ze een inkomen verdienen en zo ja, hoe groot dat dan is*.

2. Naast deze louter technische is er echter ook een inhoudelijk-theoretische reden waarom wij bewust gekozen hebben voor de beperking tot alleen het inkomen van het hoofd van het huishouden. Uiteraard is het inkomen van een huishouden in een niet onbelangrijk aantal gevallen hoger dan het inkomen van het hoofd van het huishouden, en wel door de bijdrage van echtgenote en/of kinderen. Wij stellen ons evenwel op het (normatieve!) standpunt, dat het inkomen van het hoofd in principe toereikend moet zijn om het bestaansniveau van het desbetreffende huishouden (vooral van een gezin met kinderen tot een bepaalde leeftijd) niet tot beneden een maatschappelijk aanvaardbaar minimum te doen dalen. Wanneer immers een hoofd van een huishouden met een zeer laag inkomen kinderen heeft die op jonge leeftijd (moeten?) gaan werken, dan onderkennen we weliswaar dat er daardoor ruimere bestedingsmogelijkheden ontstaan voor het desbetreffende huishouden, maar we onderkennen dan tevens, dat dit nogal eens ten koste zal gaan van een – meer geëigende – opleidingsmogelijkheid voor de desbetreffende kinderen. Evenzo kan het buitenshuis werken van de gehuwde vrouw een positieve uitwerking op het bestedingspatroon hebben, maar men mag ons inziens anderzijds niet zonder meer voorbijgaan aan de mogelijkheid, dat deze situatie ook door de betrokkenen als minder wenselijk kan worden ervaren. Dit kan, bijvoorbeeld, het geval zijn bij verplichte of noodgedwongen uithuizigheid tijdens de avonduren of bij, om financiële redenen, noodzakelijk langdurige afwezigheid van moeders van gezinnen met jonge kinderen.

Kortom: we zijn om technische redenen gedwongen om af te zien van het gebruikmaken van het inkomen van (mee-)werkende gezinsleden (al dan niet «zwart» verdiend), maar we kiezen ook om principiële redenen voor deze opstelling.

Over het inkomen verschaft de Volkstelling van 1971 geen exacte gegevens, omdat alleen naar het *bruto*-jaarinkomen is gevraagd, dat bovendien nog in vijf brede klassen is ingedeeld, te weten:

<	f	8 000
	f	8 000–f 12 000
	f	12 000–f 16 000
	f	16 000–f 24 000
≥	f	24 000

Hieraan zijn nog twee restcategorieën toe te voegen, namelijk: «geen eigen inkomen»; «inkomen onbekend».

We moeten hierbij wel aantekenen, dat het CBS niet de bedoeling heeft gehad om het inkomen als een afzonderlijke variabele te hanteren. Deze variabele wordt door het CBS beschouwd als een hulpmiddel bij het zo adequaat mogelijk bepalen van de «sociale groepsklasse» waartoe iemand behoort.

Naast het inkomen vormt ook de omvang en samenstelling van de huishoudens een onmisbaar gegeven bij een onderzoek naar laagstgeklasseerdheid. Immers, inkomen als zodanig zegt niet veel wanneer men niet weet

1.3.3. Omvang en samenstelling van huishoudens: huishoudenstypologie

hoeveel personen er van rond moeten komen. Bovendien – zo blijkt uit de literatuur – bezetten onvolledige gezinnen (vooral die met een vrouwelijk hoofd) en vrouwelijke alleenstaanden relatief betrekkelijk lage posities op de maatschappelijke ladder⁹. Met andere woorden: bij een indeling in typen van huishoudens moet zowel rekening gehouden worden met de aard ervan als met het aantal personen dat zij omvatten, terwijl ook het geslacht van het hoofd van het huishouden een belangrijke rol speelt. Hierbij moet nog aangegevend worden, dat het ons – waar voorkomend – alleen gaat om thuiswonende kinderen beneden de 18 jaar¹⁰. Oudere kinderen zullen doorgaans niet meer ten laste komen van het inkomen van het hoofd van het huishouden, terwijl van andere leden van huishoudens dan kinderen niet te bepalen is of, en zo ja in welke mate, zij ten laste van dit inkomen komen.

Al met al resulteren deze overwegingen in de constructie van de volgende huishoudenstypologie:

- onvolledige gezinnen met
 - vrouwelijk hoofd en
 - 0 thuiswonende kinderen beneden 18 jaar
 - 1 thuiswonend kind beneden 18 jaar
 - 2 thuiswonende kinderen beneden 18 jaar
 - 3 of meer thuiswonende kinderen beneden 18 jaar
 - mannelijk hoofd en
 - 0 thuiswonende kinderen beneden 18 jaar
 - 1 thuiswonend kind beneden 18 jaar
 - 2 thuiswonende kinderen beneden 18 jaar
 - 3 of meer thuiswonende kinderen beneden 18 jaar
- volledige gezinnen met
 - 0 thuiswonende kinderen beneden 18 jaar
 - 1 thuiswonend kind beneden 18 jaar
 - 2 thuiswonende kinderen beneden 18 jaar
 - 3 thuiswonende kinderen beneden 18 jaar
 - 4–5 thuiswonende kinderen beneden 18 jaar
 - 6 of meer thuiswonende kinderen beneden 18 jaar
- niet-gezinshuishoudens met
 - vrouwelijk hoofd
 - mannelijk hoofd
- alleenstaanden
 - vrouw
 - man

1.3.4. De verhouding tussen inkomen en huishoudenstypologie: bestaansminimum

In het voorafgaande is enkele malen de term «bestaansminimum» gehanteerd. Wat moet hieronder nu worden verstaan, en wanneer bevindt een bepaald type huishouden zich – gegeven het inkomen van het hoofd ervan – op, onder of boven dit minimum?

Bij het beantwoorden van deze vraag doen zich twee moeilijkheden voor. Op de eerste plaats moet – zoals in het voorafgaande al is betoogd – gewerkt worden met zeer brede inkomensklassen die bovendien nog slechts het bruto jaarinkomen betreffen. Een groter probleem betreft de vraag: welke normen leggen wij wat betreft het inkomen aan bij een huishouden van een bepaalde omvang en samenstelling? Inkomen als zodanig immers zegt niets wanneer je niet weet hoeveel personen er van rond moeten komen.

In het Interimrapport¹¹ is uitvoerig ingegaan op deze kwestie en zijn verschillende auteurs en studies aan de orde geweest, waarop wij ons mede baseren¹². Dit heeft ertoe geleid, dat wij één standaardcombinatie als uitgangspunt hebben gekozen: we nemen aan, dat een volledig gezin zonder thuiswonende kinderen beneden 18 jaar, met een bruto-inkomen van f 8000 per jaar in 1971 financieel net kan rondkomen. Met behulp van eveneens op

literatuur en onderzoek gebaseerde wegingsfactoren hebben wij vervolgens bepaald hoe hoog het inkomen van elk der andere huishoudenstypen moet zijn om minimaal rond te kunnen komen. Bij het ter perse gaan van ons rapport hebben wij geconstateerd, dat de Nederlandse Gezinsraad al met al voor een vergelijkbare benadering heeft gekozen¹³.

Alhoewel over de objectiviteit van de door ons gekozen maatstaf uiteraard altijd te twisten valt (en hierin zit het normatieve element in onze benaderingswijze), menen wij een weliswaar onontkoombaar grove, maar toch redelijke maatstaf gevonden te hebben voor het bepalen van de relatie tussen enerzijds aard en omvang van de huishoudens en anderzijds de hoogte van het minimaal benodigde inkomen anno 1971.

Wanneer wij dit minimaal benodigde inkomen nu afzetten tegen de inkomensklassen, dan resulteert hieruit een tabel met 5 inkomensniveaus. Elk voorkomend huishoudenstype, zoals weergegeven in de huishoudenstypologie, kan op basis hiervan dan «ingeschaald» worden (zie tabel 1). Deze inkomensniveaus kunnen als volgt benoemd worden:

niveau 1: huishoudens die zich, gegeven het inkomen van het hoofd ervan, financieel gezien onder de grens van een aanvaardbaar bestaansminimum bevinden: «-»;

niveau 2: huishoudens die zich onder of op deze grens bevinden: «-/0»;

niveau 3: huishoudens waarvan vooralsnog niet vast te stellen is of zij zich onder, op, danwel boven deze grens bevinden: «-/0/+»;

niveau 4: huishoudens die zich op of boven deze grens bevinden: «0/+»;

niveau 5: huishoudens die zich, gegeven het inkomen van het hoofd ervan, financieel gezien boven de grens van een aanvaardbaar bestaansminimum bevinden: «+».

Deze indeling in vijf niveaus kan evenwel nog gereduceerd worden tot een indeling in drie niveaus. De kans namelijk dat hoofden van huishoudens met een inkomen op niveau 2 («-/0») exact of vrijwel exact op («0») de grens van een voor hun minimaal benodigd te achten inkomen verkeren (tabel 1, kolom 3) is zeer veel kleiner dan de kans dat zij daaronder («-») zitten; in dit geval geeft de aanduiding «0» tegelijk de bovengrens voor dit inkomensniveau aan. Maar iets dergelijks geldt ook voor hoofden van huishoudens met een inkomen op niveau 4 («0/+»): de kans dat zij exact of vrijwel exact op («0») de grens van een voor hun minimaal benodigd te achten inkomen verkeren is zeer veel kleiner dan de kans dat zij daar boven («+») zitten; in dit geval geeft de aanduiding «0» tegelijk de ondergrens voor dit inkomensniveau aan. Met andere woorden: de inkomensniveaus 1 en 2 enerzijds en 4 en 5 anderzijds zullen naar verwachting veel overeenkomst met elkaar vertonen, wanneer ze gecombineerd worden met een of meer andere variabelen. Aangezien in het onderhavige onderzoek echter toch al vaak gewerkt moet worden met variabelen met brede klassenindelingen, verdient ons inziens een analyse op basis van vijf inkomensniveaus voorzichtigheidshalve de voorkeur; in het samenvattende hoofdstuk 5 kan dan alsnog bezien worden of en in hoeverre de onderzoeksresultaten aanleiding geven tot een samentrekking van vijf tot drie inkomensniveaus.

Het voordeel van het hanteren van een indeling in inkomensniveaus is tweeledig. Op de eerste plaats wordt zo bij de interpretatie van de relatie tussen inkomen en de meeste andere variabelen rekening gehouden met het aantal personen dat van dit inkomen moet rondkomen. Een bijkomend, tweede, maar niet onbelangrijk voordeel is, dat het hanteren van de tabellen vergemakkelijkt wordt, omdat niet met 90 categorieën (nl. 5 bekende inkomensklassen x 18 huishoudenstypen) gewerkt hoeft te worden, maar slechts met 5, soms te reduceren tot 3, categorieën.

Daarnaast zitten aan het gebruik van deze vijf-, resp. driedeling enkele nadelen vast, waarmee bij de interpretatie van de tabellen rekening gehouden moet worden:

1. Huishoudens waarvan het hoofd geen eigen inkomen heeft of waarvan het inkomen niet bekend is kunnen in deze indeling niet worden opgeno-

Tabel 1. Inkomensniveaus: inkomensklassen naar minimaal benodigd bruto jaarinkomen per huishoudenstype

1	2	3	4				
			Inkomensklassen				
Huishoudens- typologie	Gewogen gezins- grootte	mini- maal benodigd inkomen	<8 000	8 000 12 000	12 000- 16 000	16 000- 24 000	≥ 24 000
Onvolledige gezinnen							
- vrouwelijk hoofd							
0 kinderen	1,5	6 000	-/0/+	+	+	+	+
1 kind	2,0	8 000	-/0	0/+	+	+	+
2 kinderen	2,5	10 000	-	-/0/+	+	+	+
3+ kinderen	3,5	14 000	-	-	-/0/+	+	+
- mannelijk hoofd							
0 kinderen	1,5	6 000	-/0/+	+	+	+	+
1 kind	2,0	8 000	-/0	0/+	+	+	+
2 kinderen	2,5	10 000	-	-/0/+	+	+	+
3+ kinderen	3,5	14 000	-	-	-/0/+	+	+
Volledige gezinnen							
0 kinderen	2,0	8 000	-/0	0/+	+	+	+
1 kind	2,5	10 000	-	-/0/+	+	+	+
2 kinderen	3,0	12 000	-	-/0	0/+	+	+
3 kinderen	3,5	14 000	-	-	-/0/+	+	+
4-5 kinderen	4,5	18 000	-	-	-	-/0/+	+
6+ kinderen	5,5	22 000	-	-	-	-/0/+	+
Niet-gezins-huishoudens							
- vrouwelijk hoofd							
	2,0	8 000	-/0	0/+	+	+	+
- mannelijk hoofd							
	2,0	8 000	-/0	0/+	+	+	+
Alleenstaanden							
- vrouw							
	1,5	6 000	-/0/+	+	+	+	+
- man							
	1,5	6 000	-/0/+	+	+	+	+

Verklaring van de tekens:

- = onder een aanvaardbaar bestaansminimum
- 0 = op een aanvaardbaar bestaansminimum
- + = boven een aanvaardbaar bestaansminimum

men. Dit resulteert in een zekere mate van non-respons (nl. 10,8%), waarop we in paragraaf 1.5.3 nog nader terugkomen.

2. De vijf onderscheiden niveaus vertonen geen strikte, maar veeleer vloeiende grenzen; vooral niveau 3 («-/0/+») is hierdoor moeilijk te interpreteren. Dit is, gezien de breedte van de inkomensklassen, echter niet te vermijden.

3. Wanneer de vijf (of drie) onderscheiden niveaus (mede) in verband gebracht worden met de huishoudenstypologie ontstaat er een (oneigenlijke) vorm van contaminatie; ook hierop komen we in paragraaf 1.5.2 nog nader terug.

1.3.5. De overige variabelen

Hoewel het inkomen door ons in de onderhavige studie als centraal gegeven wordt beschouwd bij een beschrijvend onderzoek naar laagstgekleerdheid, zijn met een dergelijk onderzoek natuurlijk meer variabelen gemeerd. Naast een redelijk inkomen achten wij - binnen de ons ter beschikking staande gegevens - adequaat en aantrekkelijk onderwijs, werken en

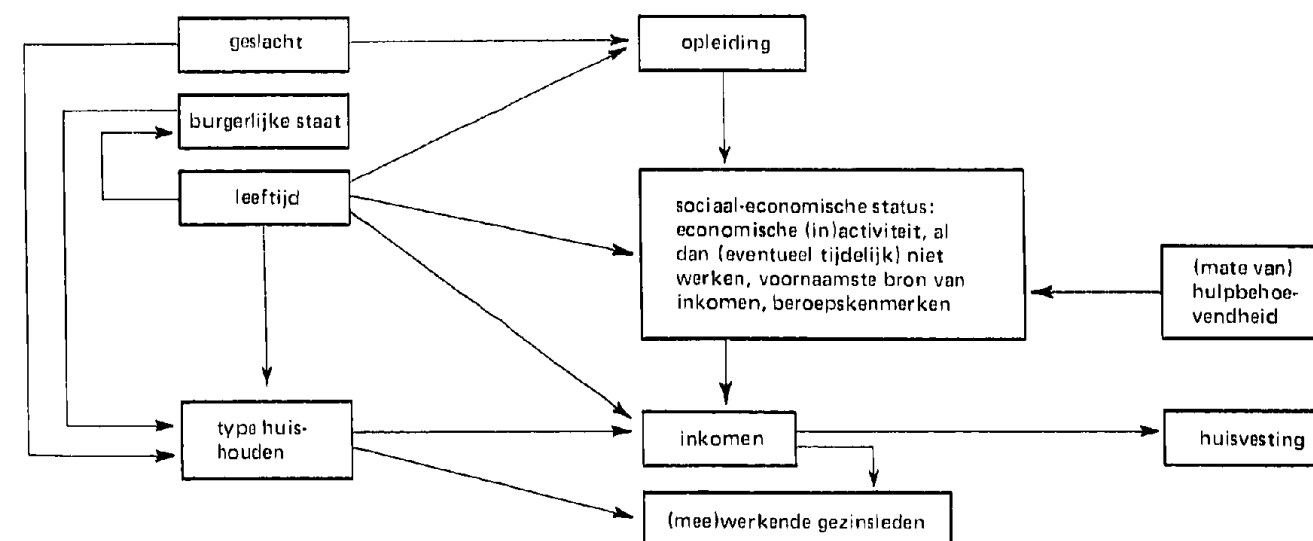
wonen de belangrijkste kenmerken. Een lage positie op deze kenmerken kan immers duiden op het ontberen van een redelijk aandeel in schaarse, vitale, maatschappelijke goederen.

Wanneer wij deze kenmerken in onze beschouwing betrekken, baseren wij ons vooral op het inzicht, dat onderwijs en werken belangrijke correlaten zullen zijn van het inkomen, dat op zijn beurt weer een sterke samenhang zal vertonen met de kwaliteit van het wonen. Nu is het niet onze bedoeling - en het is ook niet mogelijk - de aard van deze verbanden vast te stellen. Wij pretenderen immers in eerste instantie slechts een beschrijving te geven van de omvang en spreiding van lage inkomenssituaties naar een aantal relevante aspecten. Het vaststellen van bovenbedoelde verbanden is niet mogelijk, omdat in het onderhavige onderzoek niet meer met inkomensklassen (als kenmerk op individueel niveau van het hoofd van het huishouden), maar met inkomensniveaus gewerkt wordt (samenvoegingen van allerlei combinaties van huishoudenstypen met inkomensklassen). Zowel methodologisch als statistisch-technisch legt de keuze van het centraal stellen van inkomensniveaus beperkingen op bij het gebruik dat gemaakt kan worden van de ter beschikking staande gegevens. Zo is het hierdoor bijvoorbeeld niet geoorloofd te zoeken naar oorzakelijke verbanden. We beperken ons in deze studie dan ook vrijwel uitsluitend tot een beschrijving, een typering, van de vijf onderscheiden inkomensniveaus.

Het voorgaande neemt niet weg, dat wij ons bij de keuze en indeling met betrekking tot voor het inkomen relevante aspecten (voor zover in het censusmateriaal voorhanden) wél laten leiden door te verwachten verbanden tussen het inkomen en een aantal andere variabelen. Centraal staat hierbij het inzicht, dat - hoewel niet noodzakelijk en ook niet in alle gevallen - de maatschappelijke positie op één van de genoemde terreinen (onderwijs, werken, inkomen en wonen) vaak zal samengaan met een min of meer overeenkomstige positie die op de andere terreinen wordt ingenomen. Een en ander moge blijken uit de volgende overwegingen.

De positie die men inneemt in de inkomensstructuur is afhankelijk van de positie in het arbeidsproces. Bij het economisch actieve deel van de bevolking is de hoogte van het inkomen vooral afhankelijk van het genoten onderwijs en van het (veelal daarop gebaseerde) uitgeoefende beroep in ruime zin. De inkomenspositie van het economisch niet-actieve deel van de bevolking is tot op grote hoogte afhankelijk van de vroeger ingenomen positie in het arbeidsproces. Met het onderscheid tussen economisch actieven en eco-

Overzicht 2. Achtergrondschem: de voornaamste te verwachten verbanden tussen de variabelen die bij laagstgekleerdheid betrokken zijn

nomisch niet-actieven (maar beslist niet alleen hierom) wordt al aangegeven, dat de positie in de inkomensstructuur ook varieert met de leeftijd. Daarnaast brengt de structuur van de huishoudens (met name (on-)volledige gezinnen en niet-gezinshuishoudens naar aard, omvang en samenstelling, alsmede alleenstaanden), alsook de (mate van) hulpbehoefte van de kostwinner een zekere specificatie aan in het algemeen verband tussen beroep, opleiding en inkomen. Verder is de positie in de inkomensstructuur in het algemeen van grote invloed op de huisvestingssituatie en zal zij bepalend zijn voor het verschijnsel van het (mee)werken van echtgenote en/of kind(eren). Kortom, de genoemde factoren beïnvloeden elkaar in hoge mate, wat in overzicht 2 schematisch is voorgesteld.

Wellicht ten overvloede zij hier nog opgemerkt, dat de variabelen uitsluitend betrekking hebben op de hoofden van huishoudens. Verder moet nog worden opgemerkt, dat in dit schema alleen de fundamentele relaties tussen variabelen zijn weergegeven; deze relaties kunnen enerzijds uitgebreid worden, terwijl anderzijds in bepaalde gevallen ook omgekeerde verbanden kunnen optreden of verbanden die alleen zinvol te interpreteren zijn bij het invoeren van een derde variabele. Kortom: de genoemde factoren beïnvloeden elkaar in hoge mate. Gelet echter op het feit, dat het onderhavige onderzoek beschrijvend van aard is, gaat het ons niet om (statistische) verbanden, maar om de spreiding van deze factoren over de onderscheiden inkomensniveaus. Bovenstaand overzicht is dan ook uitsluitend te beschouwen als het achtergrondschematische op basis waarvan wij de gebruikte variabelen hebben geselecteerd. Voor de analyse van de gegevens wordt in de meeste gevallen het volgende algemene stramien aangehouden:

Overzicht 3. Algemeen stramien volgens welk de gegevens geanalyseerd zijn

Variabelen	Inkomensniveau					(geen eigen inkomen)	Totaal
	1	2	3	4	5		
Var. 1, score	1						
	.						
	.						
	n						
Var. 2, score	1						
	.						
	.						
	n						
.							
.							
.							
Var. m, score	1						
	.						
	.						
	n						

Op de meer technische details van de wijze waarop de gegevens gepresenteerd zijn, wordt nader ingegaan in paragraaf 1.5.2. In het nu volgende wordt de keuze en indeling van de in overzicht 2 aan de orde gestelde variabelen weergegeven.

a. Sociaal-economische status

De sociaal-economische status van het hoofd van een huishouden heeft betrekking op een complex van in sterke mate met elkaar samenhangende variabelen. Inkomen kan men op diverse manieren verwerven. Vaak geeft de voornaamste bron van inkomen waardevolle aanvullende informatie over de hoogte ervan, over de maatschappelijke positie van degene die het verwerft, alsook, tot op zekere hoogte, over iemands leefwijze. Bij de voornaamste bron van inkomen – d.w.z. de bron waaruit men voor meer dan 50% zijn inkomen verwerft – wordt onderscheiden naar: arbeid; vermogen; pensioen, AOW, lijfrente e.d.; sociale uitkering, studiebeurs e.d.; onderhoud door anderen (echtgeno(o)t(e), ouders, verzorgers).

Hoofden van huishoudens wier voornaamste bron van inkomen uit arbeid bestaat kunnen onderverdeeld worden naar personen in loondienst en zelfstandigen. Bij personen in loondienst valt weer te onderscheiden naar arbeiders en employés. Deze tweedeling is gewenst, omdat te verwachten valt, dat arbeiders een groter aandeel zullen hebben in de laagste inkomensniveaus dan employés. Arbeiders tenslotte zijn – via een technische omweg – nog uit te splitsen naar (ambachts- en nijverheids) arbeiders en landarbeiders. De veronderstelling is, dat de laatstgenoemden naar verhouding het sterkst vertegenwoordigd zullen zijn in de laagste inkomensniveaus.

Bij de zelfstandigen moeten eveneens enkele nadere differentiaties worden aangebracht. Op de eerste plaats is er het onderscheid tussen zelfstandige bedrijfshoofden enerzijds en wetenschappelijk vrije beroepen e.d. anderzijds. Zelfstandige bedrijfshoofden kunnen onderscheiden worden naar de omvang en de aard van het bedrijf. De omvang van het bedrijf wordt gegeven door het aantal personen dat het zelfstandige bedrijfshoofd in (loon-)dienst heeft: 0, 1-4 en 5 of meer man personeel. De aard van het bedrijf omvat vier categorieën: winkel-, landbouw-, ambacht- en overige bedrijven. Lage inkomenssituaties komen met name relatief vaker voor bij kleine dan bij grote bedrijven alsmede bij winkel- en landbouwbedrijven; de combinatie van beide variabelen zal doorgaans een cumulatief ongunstig beeld te zien geven in de inkomenssfeer.

Van de tweede categorie zelfstandigen kan nog onderscheiden worden naar wetenschappelijk vrije beroepen, kunstenaars en overigen. Waar tussen deze drie groeperingen duidelijke verschillen blijken te bestaan in de relatie met andere variabelen zullen deze apart aan de orde gesteld worden. Het vermoeden bestaat echter, dat zij zich veeleer «en bloc» van de andere beroepsgroepen zullen onderscheiden; bovendien is de precieze samenstelling van de categorie «overigen» niet bekend.

Van degenen wier voornaamste bron van inkomen uit pensioen e.d. bestaat kan nog onderscheiden worden naar uitsluitend AOW, AOW en andere inkomsten en overigen. Vooral van de eerstgenoemde categorie is de verwachting, dat zij sterk vertegenwoordigd zullen zijn in de laagste inkomensniveaus.

Behalve de in het bovenstaande genoemde variabelen, zijn er nog twee andere voor dit onderzoek van belang. Zo is van alle voornaamste bronnen van inkomen (exclusief vermogen, maar inclusief «bron onbekend») bekend of de desbetreffende hoofden van huishoudens werkend, tijdelijk niet werkend of zonder beroep zijn. Uiteraard is dit van invloed op de hoogte van het inkomen en, in combinatie met o.a. de voornaamste bron van inkomen, op de sociaal-economische status.

Een tweede gegeven is het aantal werkuren per week in het hoofdberoep. Deze variabele moet evenwel met de nodige voorzichtigheid gehanteerd worden omdat iemand met een beperkt aantal werkuren per week absoluut gezien weinig, maar relatief gezien veel kan verdienen, wanneer men het aantal uren dat hij (part-time) per week werkt betreft op zijn inkomen (bijvoorbeeld leerkrachten bij het VHMO of het HBO met een beperkt aantal lesuren). Een ver doorgevoerde nuancering naar het aantal werkuren heeft – mede gelet op de brede inkomensklassen waarop wij ons indirect moeten baseren – dan ook niet veel zin. Gekozen wordt voor de indeling: <25 uur per week, 25-39 uur per week en ≥40 uur per week.

b. Opleiding en leeftijd

Het verband tussen opleiding en inkomen is onmiskenbaar, doch het zal zelden direct van aard zijn. Veeleer zal de opleiding van invloed zijn op de sociaal-economische status en via deze weer op het inkomen. Ook de leeftijd zal in dit geheel een rol spelen, maar overwegend als verklaringsbron op de achtergrond met betrekking tot de relatie tussen enerzijds het opleidingsniveau en anderzijds het inkomen. Overigens speelt ook de beroepspositie een rol en wel in zoverre, dat stijging van het inkomen met de toename van de leeftijd voor arbeiders in aanzienlijk mindere mate opgaat dan voor niet-arbeiders. Het zal duidelijk zijn, dat het verband tussen opleidingsniveau of leeftijd en inkomensklasse moeilijker te interpreteren is, dan wanneer sprake zou zijn van een *exact* inkomen. In het onderhavige geval is deze relatie nog moeilijker vast te stellen, omdat met inkomensniveaus gewerkt wordt. Vooral bij de factor leeftijd zal de nodige voorzichtigheid in acht genomen moeten worden bij de interpretatie, omdat leeftijd en (omvang van het) huishouden doorgaans nauw aan elkaar gerelateerd zijn en juist de omvang van huishoudens een belangrijke rol heeft gespeeld bij de totstandkoming van de vijf onderscheiden inkomensniveaus. Zoals evenwel nog zal blijken is dit interpretatieprobleem met behulp van driedimensionele tabellen grotendeels op te lossen, nl. daar waar de huishoudenstypologie – als stond deze los van de variabele inkomensniveau – als derde variabele wordt ingevoerd.

Het opleidingsniveau is als volgt ingedeeld: basisniveau (afgekort tot BN); lager niveau (LN); uitgebreid later niveau (ULN), te onderscheiden naar beroepsopleiding (BO) en algemeen vormend onderwijs (AVO); middelbaar niveau (MN) en semi-hoger en hoger niveau (SH/HN).

De leeftijd is (omdat dit het best aansluit bij wat in de literatuur het meest gangbaar is) ingedeeld in 15-jaar-klassen, t.w. <20 jaar; 20–34 jaar; 35–49 jaar; 50–64 jaar en ≥ 65 jaar. Zowel van opleidingsniveau als van leeftijd zijn nog meer genuanceerde indelingen mogelijk; waar nodig zullen we hiervan bij de analyse gebruik maken.

c. Additionele variabelen

Van belang achten wij een inzicht in de mate waarin het (mee) werken van echtgenote en/of kinderen vertegenwoordigd is in de onderscheiden inkomensniveaus. Te verwachten valt nl., dat het (mee)werken van kinderen over het algemeen vaker zal voorkomen bij lagere dan bij hogere inkomensniveaus. In het verlengde hiervan rijst dan bovendien de vraag, of er verschillen bestaan tussen het (mee)werken van jongens en meisjes of de leeftijd waarop zij werken. Ten aanzien van het (mee)werken van de echtgenote valt te constateren, dat dit verschijnsel tussen 1960 en 1971 aanzienlijk is toegenomen: getuige de voorlopige uitkomsten van de Volkstelling 1971 van 170 000 in 1960 tot 483 000 in 1971.

Een gegeven waar doorgaans in het kader van het onderzoek naar inkomenssituaties weinig aandacht aan besteed wordt is de hulpbehoevendheid van het hoofd van het huishouden. Wij zien deze variabele niet zozeer als een echte belasting voor het inkomen; over het zelf dragen van de daaraan verbonden kosten is immers niets bekend, terwijl men mag aannemen, dat in veel gevallen een beroep gedaan zal worden op de dienaangaande bestaande sociale voorzieningen. Wel echter is hulpbehoevendheid een aanzienlijk beperkende factor ten aanzien van de mogelijkheden tot het uitoefenen van een beroep en het verwerven van eigen inkomsten. Het is dan ook te verwachten, dat hulpbehoevenden relatief sterk vertegenwoordigd zullen zijn in de lage inkomensklassen, omdat ze vaak niet in staat zullen zijn een (volledige) dagtaak op zich te nemen.

Een gegeven dat vooral van belang is bij vrouwelijke hoofden van huishoudens betreft de burgerlijke staat. Naast met name de economisch niet-actieven, kleine zelfstandigen en landarbeiders zullen vooral gescheiden en verlaten vrouwen, zeker als zij een of meer kinderen hebben, niet zelden op een financieel minimumniveau zitten, terwijl weduwen met kinderen na het wegvallen van de echtgenoot er financieel doorgaans eveneens op achteruit zullen gaan. Voor vrouwen, ook als zij alleenstaand zijn, doch gehuwd zijn

geweest, speelt bovendien nog een rol, dat zij doorgaans door lage scholing en beloning ook op een laag inkomensniveau zullen verkeren als ze werken.

Het laatste gegeven waar wij additionele informatie van verwachten is de huisvestingssituatie. In het voorafgaande is al gesteld, dat een goede huisvesting, naast een goede opleiding en een goed beroep en inkomen, een zeer begerenswaardig goed is. Ook hebben wij er op gewezen, dat een slechte huisvestingssituatie en een laag inkomen vaak samengaan. Aan de huisvesting in het algemeen zijn met behulp van de volkstellingsgegevens de volgende voor ons onderzoek relevante aspecten te onderscheiden: de wijze van huisvesting, het aantal personen per vertrek, de outillage van woningen en de hoogte van de huur bij het bewonen van een huurwoning.

Een eerste vraag waar met betrekking tot de huisvestingssituatie op gelet moet worden is de wijze van huisvesting, de vraag of men in een eigen woning of in een huurwoning woont, dan wel of men inwonend is. Uiteraard mag verwacht worden, dat degenen die een eigen woning bezitten er financieel niet het ongunstigst voor staan. Voor het als hoofdbewoner bewonen van een huurwoning geldt tot op zekere hoogte hetzelfde, zij het, dat hierbij ook de vraag of de te betalen huur in evenredigheid is met het inkomen beantwoord zou moeten kunnen worden. Ongetwijfeld het slechtst zitten de huishoudens er voor die inwonend zijn. Dit is een weinig begerenswaardige huisvestingssituatie waaraan men zelden de voorkeur zal geven boven zelfstandig wonen. Alleen voor heel jonge gezinnen lijkt dit als tijdelijke overbrugging een enigszins bevredigende noodoplossing. Daar staat wel weer tegenover, dat er voor de lagere inkomensgroepen – die juist weer relatief vaak bij jonge gezinnen te vinden zijn – maar weinig betaalbare huurwoningen worden bijgebouwd, zodat enerzijds het verkrijgen ervan een lange wachttijd zal vergen, en anderzijds een duidelijke relatie met een lage inkomenssituatie zeer waarschijnlijk wordt. Dit geldt ook voor inwonende onvolledige gezinnen met een vrouwelijk hoofd. Op de vraag in hoeverre het inwonen ook als problematisch ervaren wordt kan antwoord verkregen worden door na te gaan of men al dan niet woningzoekend is.

Indringende informatie over de huisvestingssituatie verwachten wij ook van het aantal personen per vertrek. Het gemiddeld aantal personen per vertrek voor geheel Nederland lag in 1960 op 0,76¹⁴ en in 1970 op 0,63¹⁵, waarbij wel in het oog gehouden moet worden, dat hierbij ook de keuken als vertrek is meegeteld. Wanneer er meer dan één persoon per vertrek geteld wordt begint de situatie er ongunstig uit te zien. De moeilijkste situaties zullen zich voordoen bij grote gezinnen. Te verwachten valt, dat een groot aantal personen per vertrek vaak samen zal gaan met een relatief laag inkomen.

De vraag naar de outillage van de bewoonde ruimte (keuken, privaat, douche e.d.) vormt een aanvulling op de beide voorgaande gegevens. Deze informatie is echter niet bekend van de inwonenden, omdat de gegevens verzameld zijn door de teller aan de hand van informatie van de zijde van de hoofdbewoner. Dit is een nadelige leerme, omdat verondersteld mag worden, dat zich juist bij de inwonenden de ongunstigste situaties voor zullen doen. Outillage-gegevens ontbreken verder ook van andere bewoonde ruimten dan woningen dus ook van varende schepen en woonwagens.

Kunnen de voorgaande variabelen minimaal nodig geacht worden voor het verkrijgen van een eerste globaal inzicht in situaties van laagstgekleerdheid, de variabele huur kan vragen oproepen. Het is namelijk de vraag, in hoeverre de opgegeven huur als een reële last moet worden beschouwd, gelet op eventuele ontvangen premies of subsidies. Bovendien kan ook de kwaliteit van een woning nauwelijks of niet uit de huur afgeleid worden, terwijl, tenslotte, voor gelijkwaardige woningen de huurprijs aanzienlijke verschillen kan vertonen, afhankelijk van de regio waarin men woont. Deze laatste factor hebben wij echter niet opgenomen, omdat dit in het kader van een eerste beschrijving te ver zou voeren. Al met al geeft het opnemen van de huur dan ook nauwelijks greep op reële bestaande categorieën, maar er kan wel iets gezegd worden over de kansen op cumulatie van een aantal ongunstige factoren, zoals bijvoorbeeld een slechte outillage. Mede gelet op het

feit dat de inkomensniveaus zijn gebaseerd op zeer brede (bruto) inkomensklassen, heeft het dan ook weinig zin met exacte huurprijzen te werken, maar met huurklassen, die als globale indicatoren dienen: een lage huur als mogelijke indicator voor een slechte woningkwaliteit, een hoge huur als mogelijke indicator voor (te) duur betaald wonen bij een laag inkomen. De huurklassen zijn als volgt gekozen: < f 660 per jaar; f 660–f 1020 per jaar; f 1020–f 1440 per jaar; f 1440–f 2040 per jaar en ≥ f 2040 per jaar.

1.4. Probleemstelling

Na in het voorafgaande de belangrijkste overwegingen uiteengezet te hebben die ten grondslag liggen aan dit onderzoek, kan de probleemstelling geformuleerd worden aan de hand van een aantal concrete onderzoeksvragen. Met het onderzoek naar laagstgekleerdheid wordt een beschrijvende studie beoogd met de volgende centrale elementen:

1. Een onderzoek naar de omvang en de spreiding van inkomensniveaus die op, onder dan wel boven een maatschappelijk aanvaardbaar minimum-niveau liggen. Onze belangstelling gaat weliswaar niet primair uit naar de inkomensgroepen die er duidelijk gunstig voor staan, maar deze moeten toch in het onderzoek betrokken worden teneinde referentiepunten te kunnen vinden voor het trekken van genoemde grens en om een inzicht te krijgen in de relatieve omvang en spreiding van de hier bedoelde verschijnselen.

2. Aangezien inkomen niets zegt zonder dat men weet hoeveel personen ervan rond moeten komen, wordt gekozen voor het inkomen van hoofden van huishoudens (incl. alleenstaanden) in samenhang met aard, omvang en samenstelling van de desbetreffende huishoudens. Hierbij zij dus nogmaals benadrukt, dat alleen rekening gehouden wordt met het inkomen van het hoofd van het huishouden en dat wij ons realiseren, dat het door ons gekozen uitgangspunt wat betreft de hoogte van het bestaansminimum een normatief element in zich draagt, dat niet door iedereen zal worden gedeeld. Aan de hand van de in het voorgaande verantwoorde uitgangspunten kan het doel van dit onderzoek dan omschreven worden als: het verkrijgen van een eerste inzicht in de omvang en spreiding van lage inkomenssituaties bij diverse typen van huishoudens met, waar voorkomend, thuiswonende kinderen beneden 18 jaar, gerelateerd aan een aantal variabelen met behulp waarvan een meer volledig beeld geschetst kan worden van mogelijke situaties van laagstgekleerdheid. Per inkomensniveau wordt steeds vastgesteld welk aandeel (een) bepaalde klasse(n) van een variabele heeft (hebben) in elk van de onderscheiden inkomensniveaus. Zoals gesteld zal het accent liggen op de niveaus 1 en 2. Aldus hopen wij eerste aanwijzingen te krijgen over de aard en omvang van bepaalde concentraties van bevolkingscategorieën in de laagste inkomensniveaus.

3. Aan de hand van de resultaten van de beschrijvende analyse van deze censusgegevens willen wij tenslotte trachten een beeld te schetsen van groeperingen die maatschappelijk in de knel zitten. Hierbij vormen het inkomensniveau en het type huishouden de belangrijkste uitgangspunten, vervolledigd met enkele minimaal noodzakelijk geachte variabelen. Aan het slot van de analyse van deze gegevens willen wij dan bezien of het mogelijk en zinvol is om een of meer voorstellen te formuleren voor verder onderzoek met behulp van censusgegevens, met name ook gericht op achterblijven als moderne vorm van armoede. De onderhavige beschrijvende studie moet dan ook mede beschouwd worden als een exploratieve voorstudie.

In het voorafgaande zijn in het kort de achtergronden geschetst van het onderhavige onderzoek. Tevens is de probleemstelling weergegeven en is ingegaan op de keuze, indeling en combinatie van de bij de analyse betrokken variabelen. In enkele van deze variabelen komt een klasse «onbekend» voor. Aangezien dergelijke klassen geen inhoudelijke informatie bevatten, worden ze verder niet in de analyse betrokken. Hierdoor ontstaat echter een uitval, waarvan nagegaan moet worden of deze al dan geen systematische vertekening veroorzaakt. Dit wordt nader bezien in paragraaf 1.5.3. In paragraaf 1.5.4 wordt de opzet van dit verslag aan de orde gesteld. Vooraf moet

1.5.2. Wijze van presentatie van de onderzoeksresultaten; de betrouwbaarheidsmarges

evenwel eerst iets gezegd worden over de wijze waarop de onderzoeksresultaten gepresenteerd zullen worden, alsmede over het probleem van de betrouwbaarheidsmarges.

De resultaten van de analyse zullen in tabelvorm gepresenteerd worden. Betreft het een voor het verloop van het onderzoek belangrijke variabele, dan worden de resultaten dienaangaande ook nog eens in een grafiek of staafdiagram weergegeven. In de tekst worden uitsluitend tweedimensionele tabellen gebruikt; heeft de tekst betrekking op drie- of meerdimensionele verbanden, dan zijn de desbetreffende tabellen in de Bijlagen terug te vinden¹⁶.

De invullingen van alle tabellen bestaan steeds uit percentages van het (absolute) kolomtotaal. Overeenkomstig het gestelde in paragraaf 1.3.5 wordt er geen onderscheid gemaakt tussen afhankelijke en onafhankelijke variabelen. Het gaat ons primair om de vraag of en in welke mate een bepaald kenmerk over- dan wel ondervertegenwoordigd is ten opzichte van de kolomvariabele. In de meeste gevallen zal de kolomvariabele het inkomensniveau zijn. Daar, waar andere variabelen met elkaar in verband gebracht worden, zullen we ons wat de plaatsing in rijen of kolommen betreft laten leiden door de concrete vraag die op dat moment beantwoord moet worden. Een en ander conform het uitsluitend beschrijvende karakter van deze studie.

In paragraaf 1.3.4 hebben we al gewezen op het feit, dat de inkomensgrenzen die bij niveau 2 en niveau 4 gebruikt worden aanleiding geven tot het samentrekken van enerzijds de inkomensniveaus 1 en 2 en anderzijds de inkomensniveaus 4 en 5. Ook uit een vooranalyse is gebleken, dat de inkomensniveaus 1 en 2, resp. 4 en 5 in menig opzicht veel verwantschap met elkaar vertonen.

Zoals al gesteld worden de categorieën «onbekend» buiten beschouwing gelaten, omdat deze geen inhoudelijke informatie verschaffen. Dit heeft echter tot gevolg, dat, wanneer een bepaalde variabele in verband gebracht wordt met een andere variabele, de absolute aantallen, de totalen en de daarvan berekende percentages in de tabellen van geval tot geval kunnen verschillen, afhankelijk van het feit of bij een (of beide) variabele(n) een klasse «onbekend» buiten beschouwing is gelaten. De onderlinge afwijkingen zullen groter zijn, naarmate het aantal respondenten in de klasse «onbekend» groter is.

Al eerder (paragraaf 1.3.4) hebben we er op gewezen, dat bij de vaststelling van het inkomensniveau zowel «inkomen onbekend» als «geen eigen inkomen» buiten beschouwing zijn gelaten. In het derde hoofdstuk moet hierop een uitzondering gemaakt worden; op de reden hiervan komen we in paragraaf 1.5.3 nog nader terug.

Een apart probleem vormen de betrouwbaarheidsmarges bij een gegeven betrouwbaarheidsinterval. In tegenstelling tot het gestelde in het Interimrapport¹⁷ zijn de volkstellingsgegevens waarover wij de beschikking hebben niet uitsluitend verkregen op basis van integrale tellingen, maar ten dele uit een steekproef 1:10 daaruit, ten dele uit integrale tellingen¹⁸. De steekproefgegevens zijn daarna weer vermenigvuldigd met een factor 10, zodat de hier te presenteren gegevens bij benadering weer de aantallen van de oorspronkelijke integrale tellingen weergeven. Dit neemt echter niet weg, dat de «opgehoogde» aantallen, gevoegd bij de aantallen die wél op basis van integrale tellingen door het CBS verstrekt zijn, in principe zekere afwijkingen – als was het een steekproef – van de werkelijke aantallen kunnen vertonen. Ze zijn, met andere woorden, onderhevig aan zekere steekproeffluctuaties, afhankelijk van de grootte van het absolute aantal in kwestie én van het gekozen betrouwbaarheidsinterval. De door het CBS verstrekte gegevens vormen evenwel de meest betrouwbare schatting van het feitelijk vóórkomen van bepaalde kenmerken.

1.5. Wijze van presentatie van de onderzoeksresultaten, analyse van de nonrespons en onderzoeksopzet

1.5.1. Inleiding

Tengevolge van de ophoging met een factor 10 van de steekproefgegevens en de – mede daardoor – verkregen grote absolute aantallen, is het zowel methodologisch als statistisch incorrect om op de verstrekte gegevens een χ^2 -toets toe te passen. Wel heeft het CBS een overzicht verschaft van de betrouwbaarheidsmarges bij gegeven absolute aantallen bij een betrouwbaarheidsinterval van 95% (zie hiervoor Bijlage 1.3). Hieruit valt onder meer af te leiden, dat de ons verstrekte gegevens bij absolute aantallen van 15 000 of meer een betrouwbaarheidsmarge te zien geven van 5,2% of minder, zowel naar links als naar rechts. Bij kleinere aantallen worden de marges – met name naar rechts – al snel veel groter. Het is dan ook zaak, om bij de interpretatie van de gegevens, vooral als het gaat om kleine absolute aantallen en daarvan berekende percentages, de nodige voorzichtigheid in acht te nemen, en eerder te letten op het systematisch vóórkomen of het systematische verloop van (verschillen tussen) percentages, dan op de absolute waarde ervan. Voor enkelvoudige frequentieverdelingen: Zie Bijlage 1.4.

Een aparte opmerking moet gemaakt worden in verband met het presenteren van tabellen, waarbij de variabelen «inkomensniveau» en «huishoudentypologie» – met uitzondering van één geval – steeds in samenhang met een derde variabele met elkaar in verband gebracht worden. Omdat de constructie van de variabele «inkomensniveau» tot stand is gekomen op basis van specifieke combinaties van huishoudenskenmerken en inkomensklassen kan al snel de indruk ontstaan, dat er sprake is van een contaminatie-effect wanneer de variabele «inkomensniveau» in verband gebracht wordt met een bepaald huishoudentype. Immers, de inkomensniveaus zijn tot stand gekomen door een herweging van de oorspronkelijke inkomensklassen naar de aard, omvang en samenstelling van de huishoudens. Toch doet een contaminatieprobleem in een beschrijvende studie als de onderhavige zich niet voor. Het gaat er ons immers in de eerste plaats om vast te stellen of bepaalde klassen van een variabele bij bepaalde inkomensniveaus al dan niet oververtegenwoordigd voorkomen. Daarna gaan wij onder meer na of het gevonden beeld zich wijzigt bij bepaalde huishoudentypen. Uiteraard zal in de laatstgenoemde gevallen bij de te vinden uitkomsten meespelen dat bepaalde typen huishoudens veel of weinig voorkomen in een bepaalde inkomensklasse. In welke mate dit laatste exact het geval is geven wij niet aan omdat dit een zeer bewerkelijke procedure zou hebben geïmpliceerd, die met het oog op een eerste beschrijving ons inziens achterwege kan blijven. Ons doel is «uitspraken te doen over de mate waarin een verschijnsel voorkomt, over zijn (...) sociale variatie en over de typische vormen die het aanneemt»¹⁹.

1.5.3. Non-respons: de klassen «onbekend»

In de volgende variabelen komt een klasse «onbekend» voor: aantal personen per vertrek, inkomen, opleidingsniveau, voornaamste bron van inkomen, aard van het beroep, en huurklasse.

Het aantal personen per vertrek is niet bekend van die huishoudentypen die de huishoudensdefinitie van 1947 méér omvat dan de definitie van 1960²⁰. De reden hiervan is, dat het aantal personen per vertrek door het CBS is berekend op basis van de definitie van 1960, terwijl wij voor het onderhavige onderzoek om een aantal redenen gekozen hebben voor de huishoudensdefinitie van 1947²¹. Aangezien het hier om een louter technische aangelegenheid gaat, laten we de hierdoor optredende (oneigenlijke) vorm van non-respons verder buiten beschouwing.

Anders is het gesteld met de overige bovengenoemde variabelen. Met uitzondering van de huurklasse gaat het, zeker in het geval van het inkomensniveau en het opleidingsniveau, om gegevens die een centrale plaats innemen in dit onderzoek en derhalve steeds opnieuw in de analyse terugkeren. Nagaan, of de non-respons in deze gevallen een systematische vertekening veroorzaakt, is dan ook noodzakelijk. En dit te meer, omdat de non-respons juist bij deze variabelen bijzonder hoog is, nl. 10,3% bij het inkomen (exclusief «geen eigen inkomen») en zelfs 19,1% bij het opleidingsniveau.

«Systematisch» noemen we de vertekening die optreedt, wanneer een bepaalde score op een variabele of een bepaald kenmerk, en, in voorkomende gevallen, de codering «onbekend», onevenredig vaak samengaat met de klasse «onbekend» van een andere variabele. Buiten beschouwing laten we die gevallen, waarin een lage of hoge score op een bepaalde variabele onevenredig weinig vaak samengaat met de klasse «onbekend» van een andere variabele. De reden hiervan is, dat dit type van non-respons onder gelijkblijvende condities, c.q. bij gelijke (klassen van) variabelen, complementair is aan het voorgaande type.

Cumuleren lage scores op een bepaalde variabele met een hoge mate van non-respons op een andere variabele, dan zullen de onderzoeksresultaten een gunstiger beeld te zien geven dan feitelijk gezien het geval is (we nemen immers de klassen «onbekend» niet in de tabel op). Het omgekeerde geldt, wanneer een hoge score op een bepaalde variabele cumuleert met een relatief hoge mate van non-respons op een andere variabele; in dit geval zal de desbetreffende tabel een ongunstiger beeld te zien geven dan de feitelijke stand van zaken wettigt. Dit laatste geval zullen we ook weer buiten beschouwing laten. De reden daarvan vindt men terug in onderstaand overzicht.

Overzicht 4. Mogelijke typen van non-respons

	score of positie op variabele x		
	laag	hoog	onbekend
non-respons op variabele y	laag a	hoog b	onbekend p
	hoog c	onbekend d	laag q

Wanneer we in bovenstaand overzicht de klassen «onbekend» van het type p en q als een uitzonderlijk geval beschouwen (per slot van rekening is de informatiegraad van twee gecombineerde klassen «onbekend» nihil), dan resulteert dit in een 2 x 2 tabel, die per definitie slechts één vrijheidsgraad heeft. Bijgevolg zijn met de bekendheid van de vulling van de cel «c», die, gelet op de probleemstelling onze speciale aandacht heeft, de drie andere cellen gefixeerd. Uiteraard komen tussen de klassen «laag» en «hoog» in de meeste variabelen tussenklassen voor. Maar enerzijds gaat het ons slechts om een ideaaltypische weergave van een en ander, terwijl wij anderzijds, zoals al betoogd, met name geïnteresseerd zijn in de combinatie «lage score op variabele x» met «hoge mate van non-respons op variabele y» (in bovenstaande terminologie).

Kortom: non-respons op één variabele vormt een probleem, de non-respons op twee variabelen die met elkaar in verband gebracht worden vormt een extra probleem. Het is zaak om uit te maken of de non-respons toevallig gespreid is of dat deze geconcentreerd voorkomt bij bepaalde bevolkingscategorieën. Is dit laatste het geval, dan moet worden nagegaan of non-respons meer voorkomt bij bevolkingscategorieën die een lage maatschappelijke positie innemen of bij bevolkingscategorieën die een relatief hoge positie innemen. Omdat we de klasse «onbekend» van elke variabele waarin deze voorkomt buiten beschouwing laten (ze bevatten geen inhoudelijke informatie), ontstaat bij de analyse van de censusgegevens in het eerste geval een te rooskleurig, in het tweede geval een te pessimistisch beeld van het aantal mensen, dat beneden of mogelijk net op de grens van een aanvaardbaar bestaansminimum leeft.

Bij het bezien van de resultaten van de analyse van de non-respons moet rekening gehouden worden met drie factoren.

1. Uiteraard kan men alle variabelen die bij de analyse betrokken zijn op in de bovenstaande aangegeven wijze met elkaar in verband brengen, althans voorzover de desbetreffende combinaties door ons zijn aangevraagd. Een zo uitgebreide analyse van de non-respons is echter weinig zinvol. Centraal in

het onderhavige onderzoek staat immers de variabele «inkomensniveau» en we willen ons wat de analyse van de non-respons betreft dan ook daartoe beperken. Maar het inkomensniveau kan in principe – wanneer we nog even de bovenstaande terminologie volgen – zowel als een variabele van het «type y», alsook als een variabele van het «type x» voorkomen. In het eerste geval wordt dan de vraag beantwoord of, en in welke mate, een lage score op (of de klasse «onbekend» van) een andere variabele dan het inkomen oververtegenwoordigd is in de klasse «onbekend» van het inkomensniveau; een nauwkeurige weergave hiervan treft men aan in Bijlage 1.1. In het tweede geval wordt de vraag beantwoord of, en in welke mate, een lage score op (of de klasse «onbekend» van) het inkomensniveau oververtegenwoordigd voorkomt in de klasse «onbekend» van die variabelen waarin een dergelijke klasse voorkomt; de weergave van de desbetreffende analyse treft men aan in Bijlage 1.2.

2. In het geval dat het inkomen wordt opgevat als een variabele van het «type y» is «geen eigen inkomen» gevoegd bij «inkomen onbekend», waardoor de non-respons met 0,5% stijgt tot 10,8%. De reden hiervan is, dat ook in dit geval de hoogte van het inkomen niet bekend is, wat nu juist noodzakelijk is voor het vaststellen van het inkomensniveau. Tegelijk moet evenwel ook vastgesteld worden, dat het niet hebben van een eigen inkomen een bepaalde – vooralsnog onbekende – maatschappelijke positie kan weerspiegelen, die andere kenmerken kan vertonen dan wanneer het inkomen onbekend is. Men denke bijvoorbeeld aan het verschijnsel waarbij het hoofd van het huishouden – om welke reden ook – afhankelijk is van het inkomen van andere leden van het huishouden, met name de echtgenote en/of de kinderen. Om die reden komen we op de klasse «geen eigen inkomen» in hoofdstuk 3 nog apart terug.

3. In het voorafgaande geval (inkomen onbekend als variabele van het «type y») doet het er niet toe of men uitgaat van inkomensklassen of van inkomensniveaus; in de variabele «huishoudenstypologie» – die, te zamen met de inkomensklassen de inkomensniveaus vormt – komt namelijk geen klasse «onbekend» voor, en bijgevolg veroorzaakt dit geen «extra» non-respons in de variabele «inkomensniveau». Wanneer echter bezien wordt (in Bijlage 1.2) of, en in welke mate, de non-respons bij een bepaalde variabele oververtegenwoordigd voorkomt in het inkomen, dan moet «inkomen» opgevat worden als «inkomensniveau» en niet als «inkomensklasse», omdat dit laatste, gelet op de argumentatie in paragraaf 1.3.4 in het onderhavige onderzoek niet aan de orde is. Overigens willen we bij dit alles «inkomen onbekend» en «geen eigen inkomen» niet bij elkaar voegen (in Bijlage 1.2), maar beide categorieën «onbekend» apart weergeven.

Zoals al eerder gesteld treft men een nauwkeurige weergave van de analyse van de non-response aan in de Bijlagen 1.1 en 1.2. In het nu volgende willen we daarvan in het kort nog eens een schematisch overzicht geven. In dit overzicht, waarin het inkomensniveau eerst als een variabele van het «type y» en vervolgens als een variabele van het «type x» is opgenomen, is weergegeven in welke gevallen er, uitgaande van de ene variabele, sprake is van een minimale oververtegenwoordiging van 5% in de klasse «onbekend» van een bepaalde andere variabele. De grens van 5% is arbitrair getrokken. We hebben in overzicht 5 geen rekening gehouden met eventuele steekproeffluctuaties, omdat we er – conform de toelichting van het CBS in deze – van uitgegaan zijn, dat de verstrekte gegevens de meest betrouwbare schatting vormen van het feitelijk vóórkomen van bepaalde kenmerken (zoals uiteengezet in paragraaf 1.5.2).

Uit overzicht 5 blijkt duidelijk, dat de score «onbekend» op de ene variabele relatief vaak samengaat met de score «onbekend» op de andere variabele. Dit is uiteraard mede een gevolg van het feit, dat het hier in ieder geval ook om de zogenaamd «administratief getelden» gaat²². Daarnaast valt op, dat die hoofden van huishoudens, waarvan a priori al lijkt vast te staan dat ze relatief sterk onder laagstgeklasseerden vertegenwoordigd zullen zijn, vaak voorko-

Overzicht 5. Klassen van variabelen die minstens 5% oververtegenwoordigd zijn in 'inkomen onbekend' (inclusief 'geen eigen inkomen') respectievelijk de inkomensniveaus 'inkomen onbekend' en 'geen eigen inkomen' voor zover deze minstens 5% oververtegenwoordigd zijn in de klassen 'onbekend' van de desbetreffende andere variabelen

Variabele	Klassen van de variabele die minstens 5% oververtegenwoordigd zijn in 'inkomen onbekend' (inclusief 'geen eigen inkomen') (ontleend aan Bijlage 1.1).
Huishoudenstypologie	<ul style="list-style-type: none"> – Onvolledige gezinnen met vrouwelijk hoofd en met <ul style="list-style-type: none"> • 0 kinderen • 1 kind • 2 kinderen • 3+ kinderen – Onvolledige gezinnen met mannelijk hoofd en met <ul style="list-style-type: none"> • 1 kind – Alleenstaanden <ul style="list-style-type: none"> • vrouw • man
Opleidingsniveau	– Opleidingsniveau onbekend
Leeftijd	– Jonger dan 20 jaar
Voornaamste bron van inkomen	– Voornaamste bron van inkomen onbekend
Aard van beroep	– Aard van het beroep onbekend
Economisch (in)actief	<ul style="list-style-type: none"> – Tijdelijk niet-werkend – Niet-werkend
Burgerlijke staat	<ul style="list-style-type: none"> – Gescheiden – Ongehuwd.
Huisvesting	<ul style="list-style-type: none"> – Wonend in andere bewoonde ruimten dan woningen <ul style="list-style-type: none"> • varend schip, woonwagen • zomerhuis e.d. • woonschip e.d. • onbewoonbaar verklaarde woning e.d. – Inwonend als <ul style="list-style-type: none"> • zelfstandig huishouden of als alleenstaande <ul style="list-style-type: none"> •• niet woningzoekend •• woningzoekend • secundair gezin
Jaarhuur van huurwoningen	– Huurklasse onbekend
Outillage van woningen	<ul style="list-style-type: none"> – Keuken < 4 m², goed privaat, geen badkamer of doucheel – Geen keuken, goed privaat
Variabele Inkomensniveau	Klassen van de variabele inkomensniveau die minstens 5% oververtegenwoordigd zijn in de klassen van onderstaande variabelen (ontleend aan Bijlage 1.2).
Inkomensniveau	<ul style="list-style-type: none"> – Inkomensniveau 'onbekend' in: 'voornaamste bron van inkomen onbekend' – Inkomensniveau 'onbekend' in: 'opleidingsniveau onbekend'

men in klassen «onbekend» (met name bij het inkomensniveau). Het gaat hierbij om vrouwelijke hoofden van onvolledige gezinnen (ongeacht het aantal kinderen; om mannelijke hoofden van onvolledige gezinnen met één kind; om hoofden van huishoudens die jonger zijn dan 20 jaar; om niet- of tijdelijk niet-werkenden; om gescheiden hoofden van huishoudens en om hoofden van huishoudens die in het algemeen gekenmerkt worden door een minder goede of zelfs slechte huisvestingssituatie. Ook alleenstaanden (mannen zo-

wel als vrouwen) en ongehuwden komen relatief vaak voor in de klasse «inkomensniveau onbekend». Uiteraard hangt het een nauw samen met het ander. Uit de gegevens zal echter nog blijken, dat alleenstaanden doorgaans niet tot de laagstgeklasseerden van de Nederlandse bevolking gerekend moeten worden, althans op grond van de ons ter beschikking staande gegevens.

Wat uit bovenstaand overzicht niet, maar uit Bijlage 1.1 wél blijkt is, dat ondanks ondervertegenwoordiging van een groot aantal kenmerken in «inkomensniveau onbekend», deze ondervertegenwoordiging afneemt en soms zelfs neigt naar een lichte oververtegenwoordiging (zij het nog niet van 5% of meer) met het lager scoren of het innemen van een minder gunstige positie op een bepaalde variabele. Dit geldt met name voor de volgende variabelen:

- Huishoudenstypologie (andere huishoudenstypen dan volledige gezinnen)
- Opleidingsniveau (lagere opleidingsniveaus)
- Aard van het beroep ((land-)arbeiders en kleine zelfstandigen)
- Gepensioneerden (naar de aard van hun inkomen, wat veelal samen gaat met de hoogte ervan)
- Het werken van kinderen (twee of meer werkende kinderen)
- Hulpbehoevenden
- Qua burgerlijke staat: anderen dan gehuwden
- In het algemeen: een slechte of minder goede huisvestingssituatie, waaronder begrepen het aantal personen per vertrek en een lage huur.

Samenvattend kan dan ook gesteld worden, dat al met al de indruk bestaat, dat non-respons in veel gevallen relatief sterk tot zeer sterk voorkomt bij hoofden van huishoudens of alleenstaanden die – vooruitlopende op de onderzoeksresultaten – onevenredig vaak tot de laagstgeklasseerden gerekend moeten worden. Uiteraard heeft dit consequenties voor de interpretatie van de analyseresultaten: onvermijdelijk vindt er enige vertekening plaats in die zin, dat er een rooskleuriger beeld van de omvang van laagstgeklasseerdheid in Nederland geschetst wordt dan feitelijk gezien het geval zal zijn.

1.5.4. Onderzoeksopzet

Het verslag van de onderzoeksbevindingen is in grote lijnen als volgt opgezet.

In hoofdstuk 2 worden twee aspecten aan de orde gesteld. Eerst wordt ingegaan op het samengaan van leeftijds- en opleidingsaspecten met de inkomensniveaus en op de relatie tussen leeftijd en opleidingsniveau onderling. Deze variabelen zullen ook in driedimensioneel verband gezien worden, te zamen met de huishoudenstypologie. De reden waarom deze variabelen het eerst besproken worden is, dat zij door de gehele analyse heen een belangrijke plaats innemen en bijgevolg moet eerst wat meer duidelijkheid bestaan over de wijze waarop zij zich tot elkaar verhouden. Zo ligt het bijvoorbeeld voor de hand, dat leeftijd en huishoudenstype veel met elkaar te maken hebben, wanneer men beide variabelen beziet vanuit het oogpunt van de gezinsfase.

Het tweede gedeelte van dit hoofdstuk handelt over het aandeel van elke klasse van een variabele in elk (en met name de beide laagste) inkomensniveau. Het gaat hierbij om alle variabelen die te maken hebben met kenmerken in de beroepssfeer, de voornaamste bron van inkomen, het al dan (eventueel tijdelijk) niet werken, het aantal uren dat men werkt in het hoofdberoep en de gepensioneerden. Waar dit, gelet op de aard van de variabelen, of om meer inzicht te verkrijgen in het samengaan van specifieke kenmerken, noodzakelijk is, zullen de desbetreffende variabelen meer in detail besproken worden. Vervolgens wordt gezien of het samengaan van deze kenmerken met bepaalde inkomensniveaus al dan geen veranderingen ondergaat bij constanthouding van de factoren leeftijd en opleidingsniveau. Teneinde tenslotte na te kunnen gaan of zich concentraties van negatieve kenmerken bij bepaalde huishoudenstypen voordoen, wordt elke aan de orde zijnde va-

riabele in verband gebracht met zowel de huishoudenstypologie als het inkomensniveau. Uiteraard wordt het inkomensniveau hierbij steeds op 100% gesteld, conform de argumentatie in paragraaf 1.5.2. De twee resterende variabelen «burgerlijke staat» en «(mate van) hulpbehoefendheid» worden, vanwege hun louter additionele karakter, niet zo uitgebreid behandeld als de in het voorafgaande besproken variabelen. Wel wordt weer nagegaan of zich specifieke concentraties van negatieve kenmerken bij bepaalde huishoudenstypen voordoen.

In hoofdstuk 3 wordt ingegaan op het verschijnen van het (mee)werken van gezinsleden. Eerst komt het al dan niet werken van de echtgenote aan de orde, vervolgens het al dan niet werken van de kinderen. Ook hierbij worden – waar mogelijk – de kenmerken opleidingsniveau en leeftijd vervolgens weer constant gehouden en wordt daarna de samenhang met de huishoudenstypologie gezien. In eerste instantie laten we bij de werkzaamheid van de kinderen de sterke differentiatie naar leeftijd en geslacht van deze kinderen buiten beschouwing, omdat dit te kleine absolute aantallen oplevert die vrijwel niet te interpreteren zijn, gezien de dan optredende zeer ruime betrouwbaarheidsmarges.

In hoofdstuk 4 komen alle woning- en huisvestingsgegevens aan de orde.

Teneinde een duidelijke lijn in de bespreking van deze drie hoofdstukken aan te brengen, en het verband met het Interimrapport zo duidelijk mogelijk naar voren te laten komen, wordt in de inleiding bij elk hoofdstuk de zin van de (indeling der) gebruikte variabelen aangegeven. Elk hoofdstuk wordt besloten met een samenvatting van de onderzoeksresultaten.

In hoofdstuk 5 tenslotte wordt, tegen de achtergrond van de nog eens beknopt weergegeven probleemstelling, een overzicht gegeven van de voornaamste onderzoeksbevindingen uit de voorafgaande hoofdstukken. Getracht zal worden op basis hiervan drie groepen te onderscheiden: degenen die zich onder, op of boven een maatschappelijk aanvaardbaar bestaansminimum bevinden. Van de eerste groep wordt dan een gedetailleerder beeld geschetst, aan de hand waarvan getracht zal worden aanvullingen en voorstellen te formuleren voor verder onderzoek. Dit zal mede gebeuren aan de hand van een kritische analyse van enkele recente onderzoeken uit binnen- en buitenland die zich op hetzelfde of aanverwante terreinen als het onderhavige onderzoek hebben bewogen. Mede aan de hand hiervan zullen tenslotte eventuele beleidskritiek en -suggesties gegeven worden.

Noten

¹ Voor meer achtergrondinformatie over het ontstaan, de ontwikkeling en de uiteindelijke opzet van dit project zij verwezen naar «monografie nr. 18» Huishouden, huwelijk en gezin.

² Fiselier, A. A. M. Laagstgeklasseerden in Nederland. Een voorstel voor een empirisch onderzoek naar huishoudens met een laag inkomen op basis van gegevens van de Volkstelling 1971 tegen de achtergrond van een literatuurstudie over het verschijnsel achterblijven. Amsterdam, 1976, Uitg. SISWO, reeks «Interimrapporten Censusmonografieën». In het vervolg wordt naar dit interimrapport verwezen als: IR, p.

³ IR, pp. 3-23.

⁴ IR, p. 17.

⁵ Bij de onder d, e en f genoemde overwegingen is het mogelijk ook nog een onderscheid te maken tussen vrijwillig gekozen armoede en onvrijwillige armoede. Hierover kan in de onderhavige studie echter niets achterhaald worden.

⁶ IR, p. 19.

⁷ IR, p. 21.

⁸ Voor een uitgebreide verantwoording hiervan zie: IR, pp. 91/92.

⁹ IR, pp. 40 e.v.

¹⁰ IR, pp. 93-97.

¹¹ IR, pp. 106-117.

¹² Te weten:

— Bernelot-Moens, W. De gezinsuitgaven van minimumloners met kinderen en een systeem van aanvullende kindersubsidie. In: Economisch-Statistische Berichten, 61 (1976), pp. 292-296.

— Brouwers, H. Het minimumloon. In: Economisch-Statistische Berichten, 59 (1974), pp. 164-167.

— CBS. Het nationaal budgetonderzoek 1963/65: een analyse van de uitkomsten. In: Statistische en Econometrische Onderzoekingen, no. 12. Den Haag, 1972.

— Goedhart, T. e.a. Welk inkomen vinden wij minimaal? In: Economisch-Statistische Berichten, 61 (1976), pp. 620-624.

— Kapteyn, A. en B. van Praag. Hoe duur is ons gezin? In: Economisch-Statistische Berichten, 59 (1974), pp. 980-984, 1010-1014, 1042-1043 (3 vervolgartikelen).

— Schortinghuis-Sprangers, R. De bestedingselasticiteit van het bijstandsbedrag in studie (vraaggesprek). In: Sociaal Bestek, 34 (1972), pp. 85-91.

— Voorlichtingsinstituut voor het gezinsbudget (VIG). De samenstelling van referentiebudgets met betrekking tot de gezinsuitgaven in 1972. Den Haag, 1972.

¹³ Nederlandse Gezinsraad. De kinderbijslag en kinderaftekregelingen nader bekeken. Overheidsbeleid en het gezin, Deel I, 1977, met name de pp. 46-80.

¹⁴ Ontleend aan: CBS Volkstelling 1960, deel 5b, p. 28.

¹⁵ Ontleend aan: Den Draak, J. De huishoudings-situatie in Nederland. Amsterdam, 1974. Uitg. SISWO, reeks «Interimrapporten Censusmonografieën», p. 40.

¹⁶ Deze bijlagen zijn, vanwege de omvang ervan, niet opgenomen in de onderhavige uitgave, maar apart verkrijgbaar bij: A. A. M. Fiselier, Sociologisch Instituut der Katholieke Uni-

versiteit Nijmegen, Nijmegen. De oplage hiervan is evenwel beperkt. Deze bijlagenuitgave volgt nauwgezet de volgorde van bespreking van de diverse variabelen in de onderhavige studie.

¹⁷ IR, p. 88.

¹⁸ CBS. Uitgebreide technische toelichting bij de steekproefuitkomsten uit de 14de Algemene Volkstelling van 28 februari 1971. Den Haag, z.j., kenmerk: R. 1144-S9-76.

¹⁹ Zie voor deze materie: Verduyssen, E. Het ontwerpen van een sociologisch onderzoek. Assen 1966, p. 114.

²⁰ IR, p. 149, noot 2.

²¹ IR, pp. 93 en 149, noot 2.

²² Onder «administratief getelden» worden de personen verstaan, «die niet thuis werden aangehouden, dan wel weigerden om aan de telling mede te werken», en die zijn «geteld op grond van bij de gemeenten berustende administratieve gegevens». Bron: CBS 14e Algemene Volkstelling, annex woningtelling, 28 februari 1971, Technische toelichting op de kerntabellen (series 1 t/m 3) met definitieve uitkomsten per gemeente. Belangrijkste begrippen en definities. Voorburg, 1976, p. 3.

Het zal duidelijk zijn, dat van deze «administratief getelden» aanzienlijk minder gegevens beschikbaar zijn dan van degenen die direct in de volkstellingsgegevens zijn opgenomen op grond van hun deelname aan de telling.

2. Sociaal-economische status

2.1. Inleiding

In het voorgaande is gesteld, dat wij bij de analyse van de censusgegevens zullen beginnen met na te gaan hoe diverse kenmerken in de sfeer van de sociaal-economische status gespreid zijn over de onderscheiden inkomensniveaus. Centraal staat hierbij uiteraard de vraag, of het verkeren in een lage positie (qua sociaal-economische status) samengaat met het hebben van een laag inkomensniveau. Daarnaast willen we nog bezien of een dergelijke combinatie van ongunstige kenmerken samengaat met bepaalde opleidingsniveaus of een bepaalde leeftijd en of deze combinatie bij bepaalde huishoudentypen méér voorkomt dan bij andere.

«Sociaal-economische status» is evenwel een begrip met vele dimensies. Op grond van wat in het volkstellingsmateriaal voorhanden is en op basis van de in het Interimrapport weergegeven overwegingen¹ blijkt, dat de volgende variabelen daartoe in ieder geval gerekend moeten worden:

- de voornaamste bron waaruit de hoofden van huishoudens hun inkomen verwerven (paragraaf 2.6);
- van degenen die «arbeid» als voornaamste bron van inkomen hebben kunnen nog vier deelcategorieën onderscheiden worden, t.w.: arbeiders, employés, zelfstandige bedrijfshoofden en wetenschappelijke vrije beroepen e.d. (paragraaf 2.7);
- «arbeiders» kunnen nog onderscheiden worden naar enerzijds nijverheids- en ambachtsarbeiders en anderzijds landarbeiders (paragraaf 2.8);
- «zelfstandige bedrijfshoofden» zijn te onderscheiden naar het aantal personeelsleden dat zij in dienst hebben (paragraaf 2.9) en naar de aard van hun bedrijf (paragraaf 2.10);
- van degenen die een beroep uitoefenen is nog na te gaan of zij een volledige of onvolledige werkweek vervullen in het hoofdberoep (paragraaf 2.11);
- bij alle hoofden van huishoudens moet bezien worden, of zij ten tijde van de volkstelling (op de z.g. peildatum) werkend, tijdelijk niet-werkend of niet-werkend waren (paragraaf 2.12);
- tot slot moet nog bezien worden wat de aard en samenstelling van het inkomen van gepensioneerden is (paragraaf 2.13).

Al deze aspecten zullen achtereenvolgens in de desbetreffende paragrafen aan de orde komen, waarbij aan het begin van elke paragraaf in het kort een uiteenzetting gegeven zal worden van de precieze samenstelling van elk van deze variabelen, alsmede van de problemen of eigenaardigheden waarmee bij elke variabele afzonderlijk rekening gehouden moet worden bij de interpretatie van de onderzoeksresultaten.

In het Interimrapport (paragraaf 4.3.1 en 4.3.2) is er al op gewezen, dat belangrijke additionele informatie te verwachten is van de variabelen «(mate van) hulpbehoevendheid» en «burgerlijke staat». Hulpbehoevendheid kan, afhankelijk van de mate ervan, een ernstige of zelfs onoverkomelijke belemmering betekenen voor het uitoefenen van een beroep en het daaruit verwerven van een inkomen. Ten aanzien van de burgerlijke staat kan opgemerkt worden, dat deze vooral bij vrouwelijke hoofden van onvolledige gezinnen nadere nuancerings kan aanbrengen in het op grond van andere kenmerken geschetste beeld. Deze beide aspecten zullen we in paragraaf 2.14 aan de orde stellen als aanvulling op de voorafgaande resultaten.

Overigens zullen we, wanneer de resultaten van de analyse daartoe aanleiding geven, bovenvermelde kenmerken incidenteel ook met elkaar in ver-

band brengen. Dit vooral, om te bezien of specifieke combinaties van kenmerken (of: deelgroeperingen met zeer specifieke kenmerken) over- of ondervertegenwoordigd voorkomen in de lagere inkomensniveaus.

Aan het begin van deze paragraaf stelden we al, dat de spreiding van kenmerken in de sfeer van de sociaal-economische status over de diverse inkomensniveaus ook bezien wordt per opleidingsniveau, per leeftijdsklasse en per huishoudentype. Alvorens daartoe over te gaan moeten evenwel eerst drie punten nader bezien worden.

Het eerste betreft het inzicht in de enkelvoudige frequentieverdeling van de onderscheiden inkomensniveaus, het tweede de verhouding tussen de huishoudentypologie en de inkomensniveaus. Wat dit laatste betreft: in paragraaf 1.5.2 hebben we al aangegeven, dat bepaalde combinaties van typen van huishoudens en niveaus van inkomen logisch – d.w.z.: voortvloeiende uit de aard van de constructie van de variabele «inkomensniveau» – niet kunnen voorkomen². Aangezien dit belangrijke gevolgen heeft voor de interpretatie van alle onderzoeksresultaten moet hierin vooraf inzicht bestaan, alvorens de andere onderzoeksgegevens nader bezien worden. Deze beide punten worden in paragraaf 2.2 aan de orde gesteld.

Het derde punt waaraan vooraf aandacht moet worden geschonken is de centrale rol van de variabelen «opleidingsniveau» en «leeftijd». Al eerder is beargumenteerd, dat het inkomen – veelal op indirecte wijze, nl. via de sociaal-economische status – samenhang vertoont met het opleidingsniveau. Daar komt evenwel nog bij, dat de genoten opleiding over het algemeen de enige variabele is waarover wij beschikken, die enig niveau-onderscheid kan aanbrengen binnen elk van de variabelen in de sfeer van de sociaal-economische status. Nagegaan moet dan ook worden, of constanthouding van het kenmerk opleidingsniveau veranderingen teweegbrengt in de verhouding tussen het inkomensniveau en alle variabelen in de sfeer van de sociaal-economische status. Maar aangezien het inkomensniveau tegelijk ten nauwste is verbonden met de huishoudentypologie, moet eerst duidelijkheid bestaan over de relatie tussen opleidingsniveau, huishoudentype en inkomensniveau: hierop wordt ingegaan in paragraaf 2.4.

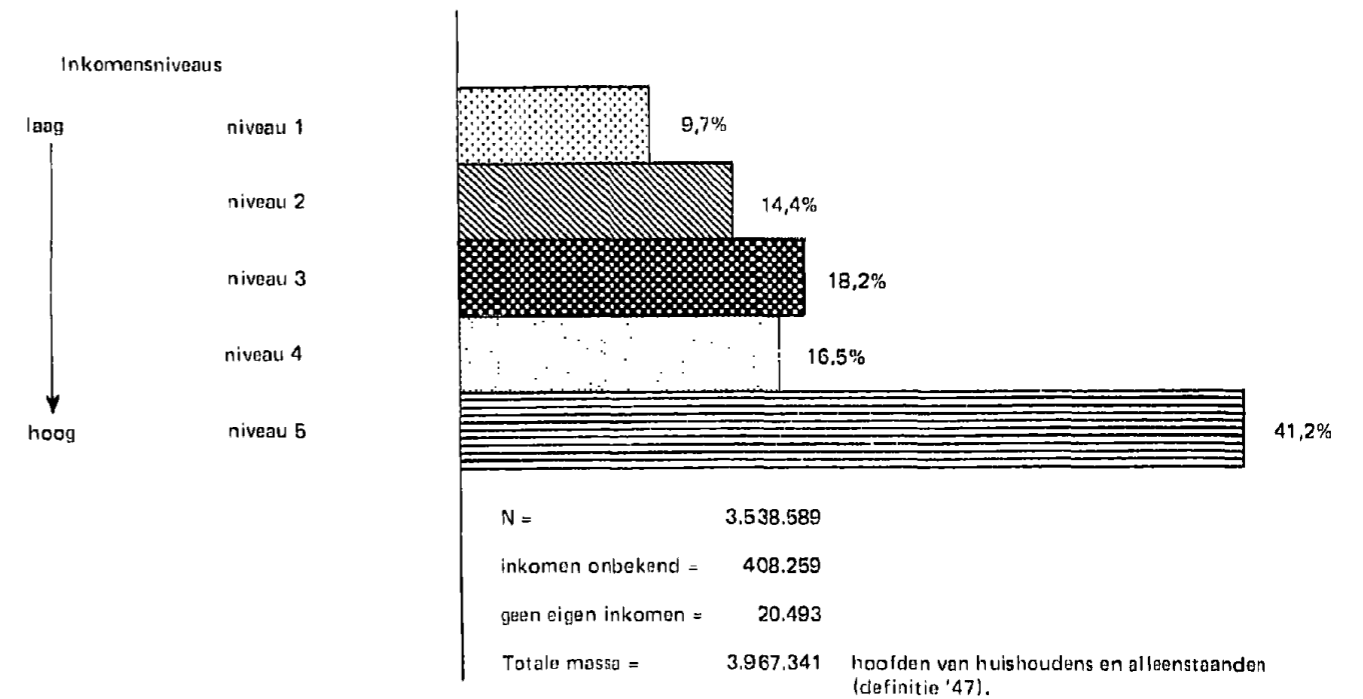
Een min of meer gelijke redenering gaat ook op voor de variabele leeftijd: het inkomen blijkt in het algemeen te stijgen tot de leeftijd van ongeveer 50 jaar, maar dit verband is sterker bij employés dan bij arbeiders³. Het is evenwel de vraag, of een dergelijke samenhang ook geldt wanneer niet gewerkt wordt met exacte inkomensgegevens of met inkomensklassen, maar met inkomensniveaus. Daar komt nog iets anders bij: grosso modo weerspiegelt de leeftijd het type huishouden en omgekeerd. D.w.z.: de combinatie van het kenmerk leeftijd met het kenmerk huishoudentype verstrekt inzicht in de gezinsfase waarin de desbetreffende hoofden van huishoudens verkeren. Omdat in het verdere verloop van dit verslag nog zal blijken, dat de gezinsfase een belangrijk aspect is bij de interpretatie van sommige onderzoeksresultaten, willen we daar in paragraaf 2.3 aandacht aan besteden.

In paragraaf 2.5 tenslotte wordt nog nagegaan wat de onderlinge verhouding is van de variabelen leeftijd, opleidingsniveau en inkomensniveau.

Uit diagram 1 blijkt, dat, naar de door ons aangelegde maatstaf, bijna 10% van alle hoofden van huishoudens in het Nederland van 1971 onder de grens van een maatschappelijk aanvaardbaar inkomensniveau verkeert. Ruim 14% zit onder of net op die grens, ruim 16% zit er net op of boven. Van ruim 41% kan gezegd worden, dat zij zich boven die grens bevinden, terwijl in ruim 18% van de gevallen niet te bepalen is, waar de desbetreffende hoofden van huishoudens verkeren (niveau 3). Nemen we de beide laagste inkomensniveaus – als ongunstige situaties – tezamen, dan moet geconstateerd worden, dat bijna éénvierde van de massa (waarvan het inkomen bekend is) er ongunstig voorstaat: deze categorie kan – naar de door ons aangelegde maatstaf – financieel maar nèt of niét rondkomen. In feite zal dit

2.2. Inkomensniveau en huishoudentypen

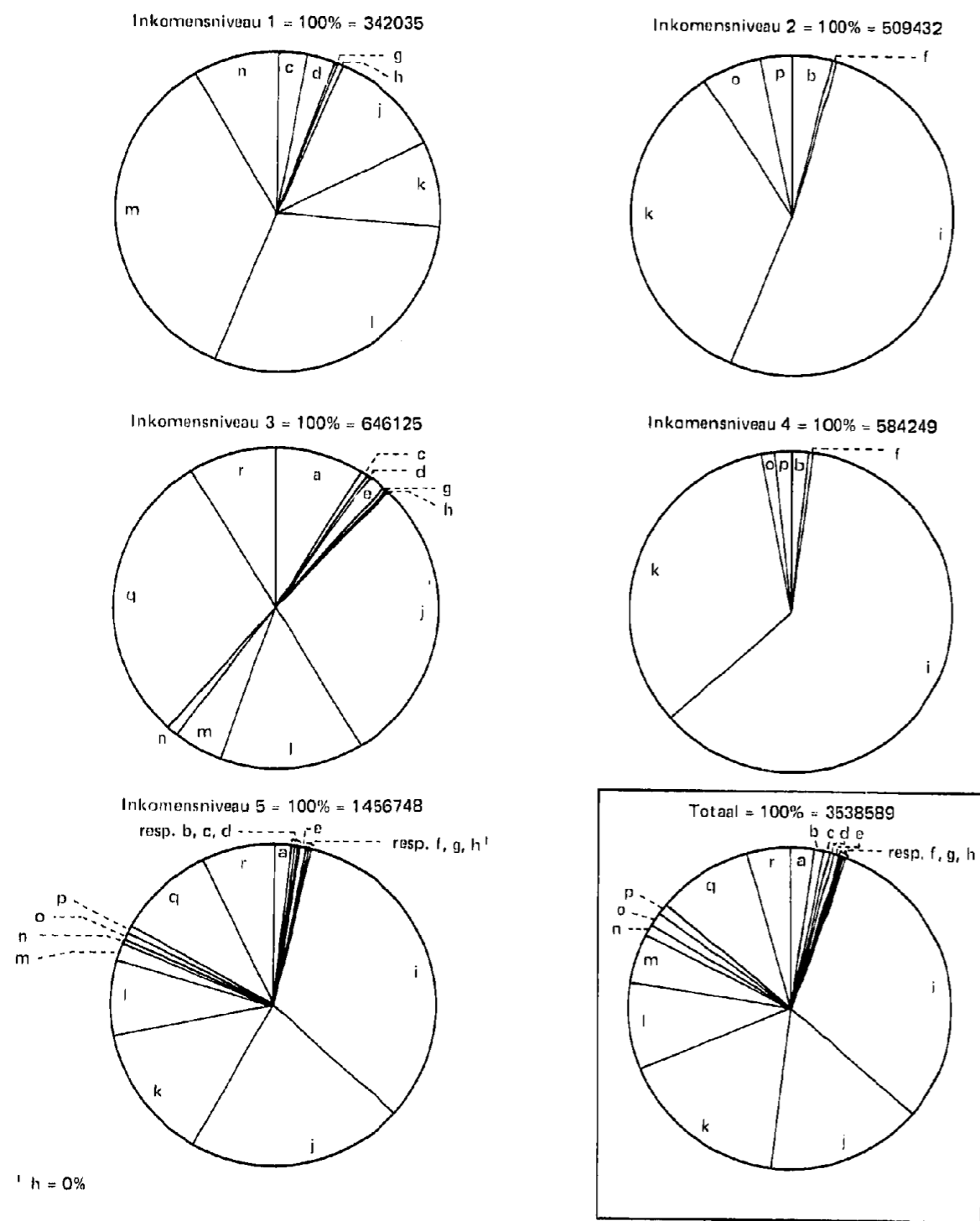
Diagram 1. Enkelvoudige frequentieverdeling van de inkomensniveaus

aantal nog groter zijn, omdat in de niveaus 3 en 4 ook nog hoofden van huishoudens voorkomen – zij het zeer waarschijnlijk in afnemende mate – die resp. onder of op, dan wel net op die grens verkeren. Voegen we daar nog bij degenen die geen eigen inkomen hebben (wat meestal niet op een rooskleurige financiële situatie zal duiden), én degenen waarvan het inkomen niet bekend is, maar waarvan via de analyse van de non-response is gebleken, dat het ook hier onevenredig vaak om (combinaties van) minder gunstige kenmerken gaat, dan lijkt het niet gewaagd te veronderstellen, dat zo'n 30% van de Nederlandse bevolking in een inkomenssituatie verkeert die maar nèt of in het geheel niet toereikend is. Op dit op het eerste oog zeer hoge percentage komen we in hoofdstuk 5 nog terug.

Wanneer we nu diagram 2 bezien, dan kan daaruit afgeleid worden of en in welke mate elk der onderscheiden huishoudentypen voorkomt in de vijf inkomensniveaus (voor de exacte percentages zij verwezen naar Bijlage 2.1). In inkomensniveau 1 treffen we alleen onvolledige gezinnen met 2 of meer, en volledige gezinnen met 1 of meer kinderen aan. Vooral de onvolledige gezinnen met een vrouwelijk hoofd en de volledige gezinnen met 3 of meer kinderen treft men relatief vaak aan in dit laagste inkomensniveau, wanneer we de verdeling vergelijken met de totalen voor de gehele massa. In inkomensniveau 2 komen alleen onvolledige gezinnen met 1 kind, volledige gezinnen met 0 of 2 kinderen en niet-gezinshuishoudens voor. Met uitzondering van de onvolledige gezinnen met een mannelijk hoofd zijn al deze huishoudentypen oververtegenwoordigd in dit, lage, inkomensniveau. Alleenstaanden treft men in deze beide laagste inkomensniveaus dus niet aan, echter wel in inkomensniveau 3, tezamen met onvolledige gezinnen met 0 of 2 en meer kinderen en volledige gezinnen met 1 of 3 en meer kinderen. De alleenstaanden, zowel als de onvolledige gezinnen met 0 kinderen, alsook de volledige gezinnen met 1 of 3 kind(eren) zijn relatief sterk vertegenwoordigd in dit inkomensniveau. In inkomensniveau 4 komen alleen onvolledige gezinnen met 2, volledige gezinnen met 0 of 2 kinderen en niet-gezinshuishoudens

Diagram 2. Het relatieve aandeel van elk der onderscheiden huishoudenstypen in de vijf inkomensniveaus

Verklaring der letters in Diagram 2.

a = onvolledig gezin met vrouwelijk hoofd en 0 kinderen; b = idem en 1 kind; c = idem en 2 kinderen; d = idem en 3 of meer kinderen; e = onvolledig gezin met mannelijk hoofd en 0 kinderen; f = idem en 1 kind; g = idem en 2 kinderen; h = idem en 3 of meer kinderen; i = volledig gezin en 0 kinderen; j = idem en 1 kind; k = idem en 2 kinderen; l = idem en 3 kinderen; m = idem en 4 of 5 kinderen; n = idem en 6 of meer kinderen; o = niet-gezinshuishouden met vrouwelijk hoofd; p = idem met mannelijk hoofd; q = alleenstaande vrouw; r = alleenstaande man.

voor; de volledige gezinnen komen in dit niveau relatief zeer vaak voor. In inkomensniveau 5 tenslotte komen alle huishoudenstypen voor, maar onvolledige gezinnen met een vrouwelijk hoofd zijn hierin duidelijk ondervertegenwoordigd en wel méér naarmate het kindertal toeneemt. Volledige gezinnen met 0 of 1 kind zijn wat oververtegenwoordigd, die met 2 of meer kinderen wat ondervertegenwoordigd, ook weer méér naarmate het kindertal stijgt.

Samenvattend kan gesteld worden, dat vooral onvolledige gezinnen met een vrouwelijk hoofd en volledige gezinnen relatief vaak voorkomen in de beide laagste inkomensniveaus, en wel in toenemende mate met de stijging van het kindertal. Dus ondanks de «correctie» die op het inkomen is aangebracht voor de aard en omvang van alle huishoudenstypen zijn deze huishoudenstypen in de hoogste inkomensniveaus toch onder-, in de laagste inkomensniveaus toch oververtegenwoordigd. Dat de gesignaleerde tendensen aanzien van de onvolledige gezinnen met een vrouwelijk hoofd over het algemeen niet valt waar te nemen voor dezelfde gezinstypen met een mannelijk hoofd doet vermoeden, dat er zekere sociaal-structurele factoren aan de verdeling over de vijf inkomensniveaus ten grondslag liggen. Uiteraard komen we met name hierop nog uitgebreider terug.

2.3. Inkomensniveau, leeftijd en huishoudenstype

In de inleiding bij dit hoofdstuk hebben we al vastgesteld, dat de variabele leeftijd, in combinatie met het huishoudenstype, belangrijke informatie kan verschaffen over de gezinsfase waarin de desbetreffende hoofden van huishoudens verkeren. Dit blijkt bijvoorbeeld zeer duidelijk, wanneer we nog eens diagram 2 onder ogen nemen en de percentages bij met name de volledige gezinnen zonder kinderen bezien. De massa voor het onderhavige onderzoek heeft onder andere betrekking op hoofden van huishoudens met - waar voorkomend - thuiswonende kinderen beneden 18 jaar (paragraaf 1.3.1). Met andere woorden: de categorie van volledige gezinnen zonder kinderen verenigt een grote verscheidenheid aan gezinsfasen in zich:

- a. gezinnen, in alle leeftijdsfasen van het hoofd ervan, die kinderloos zijn;
- b. een groot gedeelte van deze kinderloze gezinnen zal men aantreffen bij:
 - jonge gezinnen waar nog geen kinderen zijn en
 - oude(re) gezinnen waar geen kinderen beneden 18 jaar meer thuiswonen, wat uiteraard niet uitsluit, dat 18-jarige of oudere kinderen wél nog thuiswonen;

c. gezinnen, in alle leeftijdsfasen van het hoofd ervan, waar wel kinderen beneden de 18 jaar zijn, maar die niet (bijvoorbeeld gehandicapte kinderen die verblijven in een inrichting of tehuis) of niet meer (bijvoorbeeld kinderen die jong buiten het gezinsverband zijn gaan wonen) thuis wonen.

Het zal duidelijk zijn, dat de variabele leeftijd in het geval van dit gezinstype onmisbare informatie verschaft over de gezinsfase en dus de mogelijkheid tot het interpreteren van de onderzoeksresultaten.

Een gelijksoortige redenering geldt voor de onvolledige gezinnen zonder kinderen, maar hierbij spelen de factoren burgerlijke staat en geslacht nog een extra complicerende rol. Vooral voor de burgerlijke staat geldt dit. Immers, een man of vrouw (niet, nog niet, of niet meer gehuwd) mét thuiswonende kinderen is hoofd van een onvolledig gezin, ongeacht de leeftijd van die kinderen. Zijn er geen thuiswonende kinderen (meer), dan is de desbetreffende man of vrouw een alleenstaande (ook weer: ongeacht de leeftijd van die kinderen). Zijn er nog thuiswonende kinderen, dan geldt voor het onderhavige onderzoek dat de desbetreffende man of vrouw hoofd is van een onvolledig gezin met evenveel kinderen als er beneden 18 jaar nog thuiswonen. Met andere woorden: een hoofd van een onvolledig gezin zonder kinderen betreft een man of een vrouw met nog thuiswonende kinderen van 18 jaar of ouder. Men kan hieruit al afleiden, dat dit in de meeste gevallen mannen of vrouwen zal betreffen in de hogere leeftijdsklassen; uit Bijlage 2.2 blijkt, dat dit inderdaad het geval is: slechts 10% van hen is 34 jaar of jonger, 65% is 50 jaar of ouder. Ook in dit geval kan de leeftijd, tezamen met het be-

grip gezinsfase, dus een aanvulling betekenen bij de interpretatie van de onderzoeksresultaten⁴.

Maar ook bij alle andere huishoudenstypen is het van belang te letten op de verhouding tussen het inkomensniveau en de leeftijd: tot de leeftijd van ongeveer 50 jaar stijgt het inkomen, daarna vindt er een daling plaats. De stijging van het inkomen bij toename van de leeftijd is meestal een gevolg van de honorering van in de loop der jaren opgedane ervaring en het eventueel gevolgd hebben van officiële opleidingen of cursussen (bijvoorbeeld binnen een bedrijf waar men werkt); deze zijn echter niet opgenomen in de variabele opleidingsniveau van de Volkstelling 1971. De geconstateerde daling van het inkomen na het bereiken van de leeftijd van gemiddeld 50 jaar is een gevolg van een aantal factoren dat elkaar gedeeltelijk tegenwerkt, gedeeltelijk ook versterkt; per saldo resulteert dit echter in een daling van het inkomen. De belangrijkste factoren in dezen zijn de toename van het aantal gepensioneerden, het relatief grote aandeel werklozen onder 50-jarigen en ouderen en de geleidelijke afname van de kinderbijslag. Vooral met het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd daalt voor velen het inkomen plotseling vrij sterk⁵.

Deze inzichten zijn in de literatuur algemeen bekend, maar er zit één na-deel vast aan deze benadering: er wordt geen of te weinig rekening gehouden met de gezinsfase en de omvang van de huishoudens. Doorgaans hebben deze gegevens alleen betrekking op de personele inkomenscyclus; of ze ook gelden voor een naar omvang en gezinsfase gecorrigeerd inkomen van het hoofd van het huishouden moet nader bezien worden.

Voor een indeling in gezinsfasen kan teruggegrepen worden op het censusonderzoek «De Gezinsfasen»⁶. Wanneer we twee in dit onderzoek gepresenteerde schematische overzichten bij elkaar voegen, ontstaat het volgende overzicht. We gaan hierbij alleen uit van de cijfers voor zover die op mannen betrekking hebben, omdat deze in de meeste gevallen de hoofden van gezinnen zullen zijn.

Overzicht 6. Gezinsfasen

Markeringspunt	Fase	Gemiddelde/mediane leeftijd van de man in de periode 1966-1970
Huwelijksluiting	kinderloze of eerste stabiele fase	25,0 jaar
Geboorte eerste kind	expansieve fase	27,0 jaar
Geboorte laatste kind	tweede stabiele fase	31,7 jaar
Uit huis gaan eerste kind	fase van gezinsinkrimping	50,9 jaar
Uit huis gaan laatste kind	derde stabiele fase	55,6 jaar
Overlijden van één der echtgenoten	fase van weduwschap	71 jaar (mediaan)
Overlijden langstlevende partner		73,2 jaar

De gezinsfase, als de periode die ligt tussen twee belangrijke gezinsveranderingen, kan gedefinieerd worden aan de hand van de gemiddelde (in een enkel geval: de mediane) leeftijd van de echtgenoten, in dit geval de man.

Hoewel de gezinsfase, als een belangrijke factor op de achtergrond bij de beschrijving van de onderzoeksresultaten, niet verwaarloosd mag worden,

interesseert ons vooreerst evenwel het meest, hoe de leeftijdsklassen – als indicatoren voor de gezinsfase – gespreid zijn over de inkomensniveaus. Hierbij moet echter gewaarschuwd worden voor een niet optimale vergelijkbaarheid van het bovenstaande overzicht met de te bespreken grafiek 1 en de tabellen 2 en 3. In de door ons gehanteerde (bekende) inkomensniveaus zijn immers ook andere huishoudenstypen opgenomen dan (nog) volledige gezinnen en onvolledige gezinnen tengevolge van verweduwing op de (mediane) leeftijd van 71 jaar zoals «gemiddeld» is weergegeven in overzicht 6. Daar staat echter tegenover, dat de volledige gezinnen het grootste deel van de massa (mits bekend naar inkomen) omvatten, nl. 78,5%, zodat een mogelijke vertekening bij vergelijking niet al te groot zal zijn.

In onderstaande tabel is de spreiding weergegeven van de uitgebreide variabele leeftijd over de inkomensniveaus. Deze tabel is grafisch weergegeven in grafiek 1.

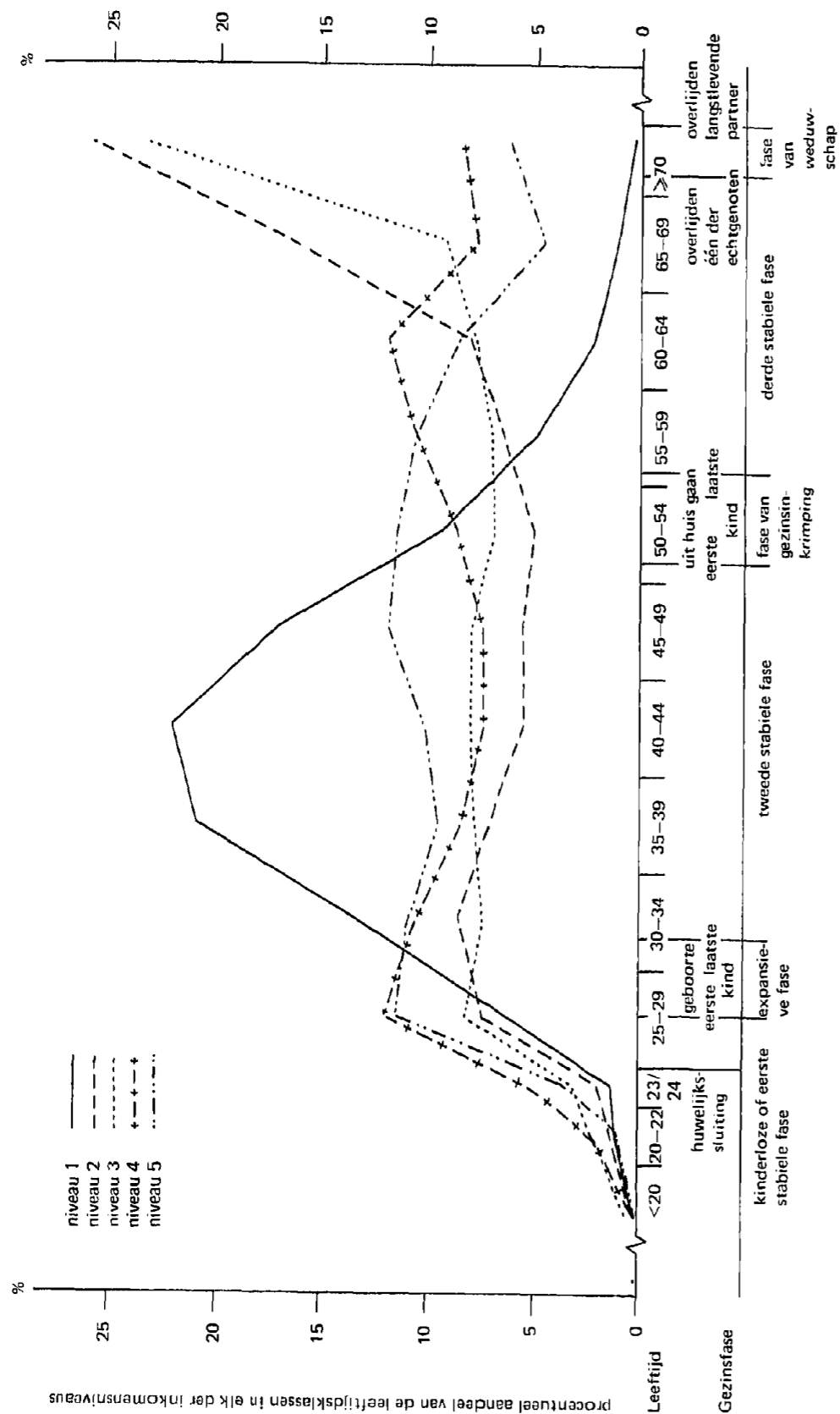
Tabel 2. Inkomensniveau naar leeftijdsklassen

Leeftijd	Inkomensniveau					Totaal
	1	2	3	4	5	
< 20 jaar	0,2	0,2	0,4	0,1	0,1	0,2
20-22 jaar	1,1	1,2	2,2	2,2	1,1	1,5
23-24 jaar	1,3	2,0	3,2	5,2	3,4	3,3
25-29 jaar	6,5	7,4	8,0	12,0	11,4	9,8
30-34 jaar	13,3	8,6	7,5	10,6	10,8	10,1
35-39 jaar	20,9	7,1	7,9	8,4	9,9	9,9
40-44 jaar	21,8	5,9	8,1	7,3	10,2	9,8
45-49 jaar	17,1	5,9	8,1	7,6	11,7	10,0
50-54 jaar	9,4	5,2	7,0	8,3	11,5	9,0
55-59 jaar	4,9	6,5	7,3	10,6	10,6	8,9
60-64 jaar	2,2	8,1	8,0	11,7	8,6	8,3
65-69 jaar	1,0	16,3	9,4	7,6	4,7	7,3
≥ 70 jaar	0,3	25,7	23,0	8,5	6,1	11,8
Kolomtotaal = 100% =	342 035	509 432	646 125	584 249	1 456 748	3 538 589

Tot de leeftijd van 30 jaar valt een – overigens zeer lichte – tendens te bespeuren tot stijging van het inkomensniveau bij stijging van de leeftijd: worden de desbetreffende hoofden van huishoudens – tot de leeftijd van 30 jaar – ouder, dan stijgt hun inkomensniveau. Vanaf de leeftijd van 30 jaar tot 50 jaar evenwel doet zich een geheel andere samenhang voor: alle tussenliggende leeftijdsklassen zijn oververtegenwoordigd – zelfs in relatief sterke mate bij 35-49-jarigen – in het laagste inkomensniveau, ondervertegenwoordigd in de niveaus 2, 3 en 4 en zeer licht oververtegenwoordigd in niveau 5. Bij 50-64-jarigen buigt deze tendens weer om: 50-54-jarigen zijn nog slechts in zeer geringe mate oververtegenwoordigd in de niveaus 1 en 5 (hoewel wat meer in 5 dan in 1), 55-64-jarigen blijken te tenderen van oververtegenwoordiging in de beide hoogste, naar oververtegenwoordiging in het middelste inkomensniveau. Bij 65-69-jarigen zet deze tendens zich in versterkte mate voort en 70-jarigen en ouderen blijken zeer vaak juist in de inkomensniveaus 2 en 3 voor te komen.

In grafiek 1 is een en ander nog eens visueel weergegeven. Duidelijk blijkt, dat de sterke oververtegenwoordiging van de 35-49-jarigen in niveau 1 samenvalt met de tweede stabiele gezinsfase, d.w.z.: de fase waarin doorgaans het laatste kind geboren is en het eerste nog niet uit huis is. Tijdens de fase van de gezinsinkrimping ligt het aantal hoofden van huishoudens dat zich in inkomensniveau 1 bevindt weer op het landelijke gemiddelde, waarna de daling nog verder doorgaat, met name tot 65 jaar. Bij het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd stijgt het aantal hoofden van huishoudens in niveau 2 en 3 aanzienlijk boven het landelijke gemiddelde. Enerzijds zal dit

Grafiek 1. Opbouw van de inkomensniveaus naar leeftijd

een gevolg zijn van de daling van het inkomen, waardoor men van een hoger naar een lager inkomensniveau «doorschuift», anderzijds zal ook het feit een rol meespelen, dat tengevolge van het wegvallen van een der echtelieden een gunstiger «inkomens-huishoudensomvangratio» ontstaat, zodat velen van niveau 1 naar niveau 2 (bij nog één thuiswonend kind) of van niveau 2 naar niveau 3 (bij géén thuiswonende kinderen) «doorschuiven».

Hoewel de resultaten tegen de achtergrond van de gezinsfase alleszins te verklaren lijken moet toch al gewaarschuwd worden voor het hechten van te veel waarde aan tabel 2 en grafiek 1; op de reden hiervan komen we aan het slot van deze paragraaf nog nader terug.

In verreweg de meeste gevallen zullen wij ons bij de analyse van de onderzoeksresultaten niet bedienen van deze uitgebreide leeftijdsclassificatie, maar van een indeling in 5 klassen. Uit onderstaande tabel blijkt, dat de boven gesignaleerde tendens duidelijk blijft bestaan.

Tabel 3. Inkomensniveau naar leeftijd

Leeftijd	Inkomensniveau					Totaal
	1	2	3	4	5	
< 20 jaar	0,2	0,2	0,4	0,1	0,1	0,2
20-34 jaar	22,2	19,1	20,9	30,0	26,7	24,7
35-49 jaar	59,8	18,9	24,1	23,2	31,8	29,8
50-64 jaar	16,5	19,8	22,3	30,6	30,7	26,2
≥ 65 jaar	1,3	42,0	32,4	16,1	10,8	19,2
Kolom totaal = 100% =	342 035	509 432	646 125	584 249	1 456 748	3 538 589

Hoofden van huishoudens of alleenstaanden die jonger zijn dan 20 jaar zijn ietwat oververtegenwoordigd in inkomensniveau 3; het gaat hierbij evenwel om kleine absolute aantallen. De 20-34-jarigen komen met name in de beide hoogste inkomensniveaus relatief wat vaker voor, maar de 35-49-jarigen vooral weer zeer vaak in niveau 1. De 50-64-jarigen treft men meer dan gemiddeld aan in de beide hoogste inkomensniveaus, de 65-jarigen en ouderen vooral in de niveaus 2 en 3. Blijkbaar, zo moet ook nu weer de conclusie zijn, treedt er voor velen een verslechtering van de inkomenssituatie op, wanneer het gezin in de fase van nog opgroeiende kinderen verkeert; daarna vindt er een verbetering in het inkomensniveau plaats, echter slechts tot de leeftijd van 65 jaar, want dan treedt weer een daling in, zij het ook, dat deze niet leidt tot het laagste inkomensniveau. Opgemerkt zij nog bij deze tabel, dat de indeling in deze brede leeftijdsklassen niet tot stand is gekomen aan de hand van de resultaten van tabel 2, maar aan de hand van wat in de literatuur het meest gangbaar is. Dat de resultaten hier niet onder te lijden hebben in die zin, dat door gebruikmaking van bredere klassen geen belangrijke informatie verloren gaat in vergelijking met de indeling in kleinere klassen, wijst op de algemene bruikbaarheid van deze grovere indeling in de praktijk, althans voor zover het studies over «armoede» e.d. betreft.

Rest nog de vraag te beantwoorden, hoe de hoofden van huishoudens, onderscheiden naar leeftijd, gespreid zijn over de 5 inkomensniveaus; of, anders gezegd, hoe de inkomensniveaus, naar deze beide kenmerken bezien, zijn opgebouwd. Bekijken we in Bijlage 2.2 eerst de totaalverdelingen per huishoudentype, dan zien we, dat onder de alleenstaanden de meeste 65-jarigen en ouderen voorkomen. Dit is niet verwonderlijk, want hieronder zijn al dié niet (meer) gehuwden begrepen die geen thuiswonende kinderen (meer) hebben - ongeacht de leeftijd van kinderen (zo die er zijn). Verder zijn de beide oudste leeftijdscategorieën eveneens sterk vertegenwoordigd onder de hoofden van niet-gezinshuishoudens, wat voortvloeit uit de aard van dit huishoudentype. De «jongste» leeftijdsopbouw vertonen de volledige gezinnen, gevolgd door de onvolledige gezinnen. Bij de niet-ge-

zinshuishoudens ontlopen de leeftijdsopbouw van vrouwen en mannen elkaar niet veel, bij alleenstaanden komen aanzienlijk meer oudere vrouwelijke dan mannelijke alleenstaanden voor; dit ligt voor de hand wanneer men bedenkt, dat de gemiddelde levensduur van vrouwen hoger is dan die van mannen. Voor onvolledige gezinnen geldt het omgekeerde: hier zijn de mannen doorgaans ouder dan de vrouwen. Bij toename van de leeftijd daalt het inkomensniveau zowel bij hoofden van niet-gezinshuishoudens als – in nog sterkere mate – bij alleenstaanden. Veel verschil valt er tussen mannen en vrouwen bij de niet-gezinshuishoudens niet te constateren; bij de alleenstaanden valt op, dat vrouwen er bij stijging van de leeftijd qua inkomensniveau aanzienlijk beter voor komen te staan dan mannen; mannen daarentegen komen tot de leeftijd van ongeveer 50 jaar vaker voor in het hoogste inkomensniveau.

We zullen nu terugkomen op de waarschuwing die we uitspraken bij de bespreking van grafiek 1. Wellicht nog duidelijker dan bij tabel 2 viel hieruit af te leiden, dat de 35-49-jarige hoofden van huishoudens zeer sterk vertegenwoordigd zijn in inkomensniveau 1. Nu ligt het voor de hand om te concluderen, dat ondanks de «correctie» van het inkomen voor de aard en omvang van de huishoudenstypen deze leeftijdsgroep met relatief veel nog opgroeiende kinderen er in verhouding tot andere vaak slechter voor zal staan. Men moet bij het trekken van deze conclusie echter grote voorzichtigheid in acht nemen. Uit Bijlage 2.2 blijkt namelijk, dat de oververtegenwoordiging van deze leeftijdsgroep bij volledige en onvolledige gezinnen zich in alle inkomensniveaus voordoet, maar in licht toenemende mate in de hogere inkomensniveaus met de stijging van het kindertal. De reden hiervoor is niet geheel duidelijk, maar moet waarschijnlijk gezocht worden in kenmerken in de sfeer van de sociaal-economische status: bepaalde beroepen of beroepsgroepen zullen eerder sterk vertegenwoordigd zijn in het laagste dan in alle andere inkomensniveaus. Komt daar nog bij dat het gezinnen met opgroeiende kinderen betreft, dan lijkt dit eens te meer aanleiding te geven tot een inkomen op het laagste niveau.

2.4. Inkomensniveau, opleidingsniveau en huishoudenstype

Uit tabel 4 blijkt, dat wij wat betreft de variabele opleidingsniveau gebruik maken van een vrij eenvoudige indeling in 6 klassen. Weliswaar hadden wij de beschikking over een aantal verder doorgevoerde indelingen in de opleidingsniveaus vanaf «middelbaar» en hoger, maar een nadere differentiatie naar type voortgezet onderwijs vanaf het middelbaar niveau leek voor het verkrijgen van een eerste totaalindruk van het onderzoeksobject van weinig belang⁷.

«Basisniveau» betekent alleen lager onderwijs. «Lager niveau» is lager (of basis-)onderwijs plus een al dan niet voltooide VGLO-opleiding of een onbepaalde tijd AVO of LBO, zonder afsluitend diploma. Omdat dit zowel mensen kan betreffen die enkele maanden of enkele jaren AVO of LBO gevolgd hebben, is «lager niveau» niet verder uitgesplitst naar AVO/LBO. Deze uitsplitsing lijkt te minder relevant, omdat verwacht mag worden, dat de vraag of men een onvoltooid AVO- of LBO-opleiding gevolgd heeft weinig van invloed zal zijn op het beroep dat iemand uitoefent en vooral ook op zijn inkomen. «Uitgebreid lager niveau» tenslotte is wel uitgesplitst in enerzijds een lagere algemeen vormende, anderzijds een lagere beroepsopleiding: de verwachting is nl. dat vooral bij de lage opleidingsniveaus het type opleiding niet alleen bepalend is voor het beroep dat men uitoefent maar – mede daardoor – ook op het verworven inkomen en dus het inkomensniveau.

In het algemeen kan men de voor de hand liggende verwachting uitspreken, dat het inkomensniveau zal stijgen met de stijging van het opleidingsniveau. Uit tabel 4 blijkt, dat dit grotendeels het geval is.

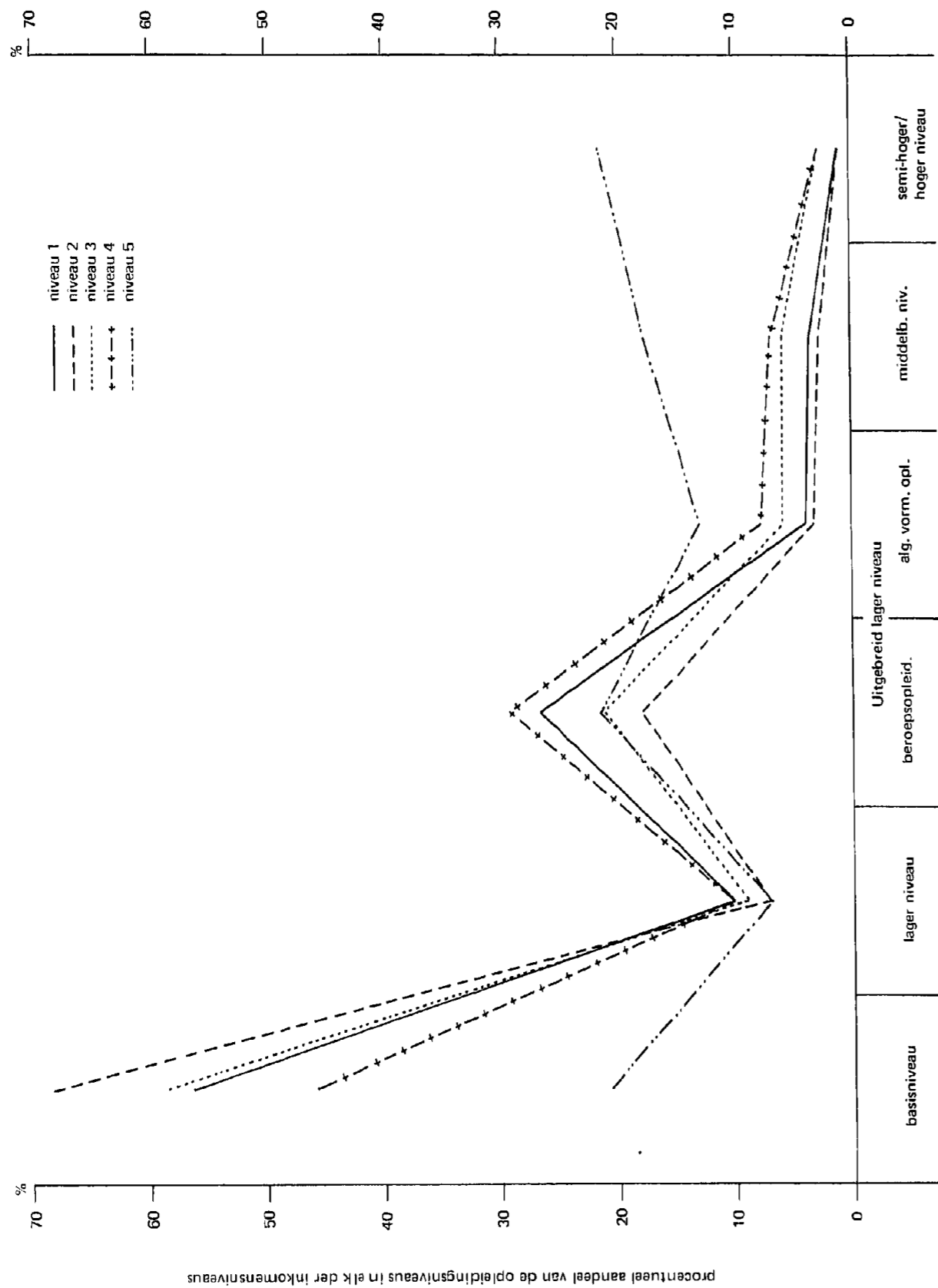
Tabel 4. Inkomensniveau naar opleidingsniveau

Opleidingsniveau	Inkomensniveau					Totaal
	1	2	3	4	5	
BN	56,4	69,0	59,1	46,0	21,1	41,9
LN	9,4	7,1	8,0	9,3	6,9	7,8
ULN:BO	26,5	17,8	20,3	29,7	21,1	22,3
ULN:AVO	3,6	2,9	5,4	7,2	12,8	8,3
MN	3,5	2,5	5,3	6,2	17,6	10,1
SH/HN	0,7	0,7	1,9	2,0	20,5	9,6
Kolomtotaal = 100% =	288 808	420 608	536 527	493 438	1 296 195	3 035 576

Bezien we eerst het kolomtotaal, dan moet vastgesteld worden, dat bijna 42% van de hoofden van huishoudens uitsluitend een opleiding op basisniveau heeft genoten. Daarna volgt de beroepsopleiding op uitgebreid lager niveau met ruim 22%, een opleiding op middelbaar niveau (ruim 10%), een opleiding op semi-hoger of hoger niveau (ruim 9,5%), en dan pas een opleiding AVO op uitgebreid lager niveau (ruim 8%) en een opleiding op lager niveau (ruim 7%). Verder vertoont tabel 4 (en de daarop gebaseerde grafiek 2) een beeld dat in de lijn van de verwachting ligt: stijgt het opleidingsniveau, dan stijgt in het algemeen ook het inkomensniveau, daalt het opleidingsniveau, dan daalt ook het inkomensniveau. Toch blijken er evenwel enkele saillante afwijkingen te bestaan wanneer we de inkomensniveaus per opleidingsniveau met elkaar vergelijken. Zo treft men een opleiding op uitsluitend basisniveau duidelijk ondervertegenwoordigd aan in niveau 5, en oververtegenwoordigd in alle andere inkomensniveaus, doch vooral in de niveaus 2 en 3. Een opleiding op lager niveau is wat ondervertegenwoordigd in de inkomensniveaus 2 en 5, evenwel in geringe mate. Hetzelfde geldt voor beroepsopleiding op uitgebreid lager niveau. Bij een algemeen vormende opleiding op uitgebreid lager niveau vindt er een omslag plaats: vanaf dit opleidingsniveau is er steeds sprake van een ondervertegenwoordiging in de inkomensniveaus 1 t/m 4 en van een duidelijke oververtegenwoordiging in niveau 5, en wel in toenemende mate met de stijging van het opleidingsniveau. Anders gezegd: een algemeen vormende opleiding op uitgebreid lager niveau vertoont – gemeten naar het inkomensniveau – méér verwantschap met de hogere opleidingsniveaus dan met een beroepsopleiding op hetzelfde niveau. Bovendien valt op, dat een hoog opleidingsniveau wél vrij exclusief leidt tot een hoog inkomensniveau, maar een laag opleidingsniveau niet in dezelfde mate tot een laag inkomensniveau. Dit lijkt met name een gevolg van de met het stijgen der jaren opgedane ervaring en het eventueel gevolgd hebben van officieuze opleidingen of cursussen: daardoor zal men na verloop van tijd veelal kunnen ontsnappen aan een lage inkomenssituatie, ook bij een relatief ongunstige uitgangspositie tengevolge van een laag opleidingsniveau.

Tenslotte moet nog geconstateerd worden, dat inkomensniveau 2 en, in mindere mate, ook inkomensniveau 3 een wat afwijkend beeld te zien geven van de boven weergegeven globale tendens. Vooral bij niveau 2 valt op, dat alle opleidingsniveaus vanaf het lager niveau duidelijk ondervertegenwoordigd zijn. Dit is een gevolg van het hoge percentage hoofden van huishoudens dat uitsluitend een opleiding op basisniveau heeft gevolgd. Dit kan wellicht enige bevreemding wekken, maar men dient niet uit het oog te verliezen, dat naar aanleiding van tabel 2 al gebleken is, dat het juist de 65-jarigen en ouderen zijn die in inkomensniveau 2 en – weer in mindere mate – in niveau 3 sterk vertegenwoordigd zijn. En zij behoren tot een generatie, voor wie het gevolgd hebben van een verdere opleiding dan basisonderwijs aanmerkelijk minder vanzelfsprekend is geweest dan vandaag de dag het geval is.

Grafiek 2. Opbouw van de inkomensniveaus naar opleidingsniveau

Wanneer we de spreiding van alle opleidingsniveaus per huishoudenstype over de vijf inkomensniveaus gezien (Bijlage 2.3) dan valt onmiddellijk op, dat de boven gesignaleerde tendens in de vier hoofdtypen van huishoudens grotendeels blijft bestaan: voor alle vier deze typen geldt dat stijging van het opleidingsniveau stijging van het inkomensniveau met zich meebrengt en daling van het opleidingsniveau daling van het inkomensniveau. Het enige kwantitatief wezenlijke verschil tussen volledige en onvolledige gezinnen bestaat in het feit, dat hoofden van volledige gezinnen met een opleiding op uitsluitend basisniveau zeer sterk vertegenwoordigd zijn in inkomensniveau 2, hoofden van onvolledige gezinnen in inkomensniveau 3. Dit is evenwel geen verwonderlijk resultaat: al eerder zagen we (paragraaf 2.3), dat hoofden van onvolledige gezinnen zonder kinderen (en dus merendeels de ouderen) per definitie niveau 3 sterk bezetten, maar het zijn juist de ouderen, die, zoals in het bovenstaande is beargumenteerd, meestal niet méér dan alleen een basisopleiding hebben kunnen genieten. Dezelfde redenering gaat op voor hoofden van volledige gezinnen zonder kinderen, maar hier leidt een hoge leeftijd per definitie tot de combinatie «basisniveau – oververtegenwoordiging in inkomensniveau 2».

Hetzelfde verschil treft men ook aan tussen hoofden van niet-gezinshuishoudens en alleenstaanden. Omdat niet-gezinshuishoudens méér dan één persoon omvatten en alleenstaanden een ééngezinshuishouden vormen komen de eerste voor in inkomensniveau 2, de laatste in inkomensniveau 3. Maar ook weer omdat het in beide gevallen voor het merendeel om ouderen gaat treft men hen sterk oververtegenwoordigd aan in het laagste voor hen geldende inkomensniveau. Overigens moet nog opgemerkt worden, dat de relatieve verdelingen van de opleidingsniveaus over hoofden van niet-gezinshuishoudens en alleenstaanden elkaar vrijwel niets ontlopen, terwijl bij hoofden van onvolledige gezinnen meer en bij hoofden van volledige gezinnen aanzienlijk minder een opleiding op uitsluitend basisniveau voorkomt. Daarentegen hebben hoofden van volledige gezinnen veel vaker een beroepsopleiding op uitgebreid lager niveau genoten alsmede vaker dan hoofden van onvolledige gezinnen een opleiding op middelbaar en vooral semi-hoger of hoger niveau.

De hierboven gesignaleerde algemene tendens blijft ook bestaan wanneer bij de niet-gezinshuishoudens en alleenstaanden onderscheid wordt gemaakt naar het geslacht. Alleen blijkt, dat vrouwen die hoofd zijn van een niet-gezinshuishouden in inkomensniveau 5 wat minder vaak een opleiding op basisniveau en wat vaker een opleiding op middelbaar en hoger niveau hebben dan mannen; precies het omgekeerde geldt voor de alleenstaanden. Dat mannen vaker een beroepsopleiding op uitgebreid lager niveau hebben genoten dan vrouwen en vrouwen wat vaker een algemeen vormende opleiding op hetzelfde niveau, is niet zo verwonderlijk. Ook het onderscheid tussen mannelijke en vrouwelijke hoofden van onvolledige gezinnen brengt geen wijziging in het algemene patroon. Mannen hebben (weer) wat vaker een beroepsopleiding, vrouwen wat vaker een algemeen vormende opleiding op uitgebreid lager niveau, alsmede een opleiding op middelbaar niveau genoten. Er is sprake van slechts één afwijking in het algemene beeld: mannelijke hoofden van onvolledige gezinnen met uitsluitend een basisopleiding komen relatief gezien aanzienlijk vaker voor in inkomensniveau 2 en 4 dan vrouwen met dezelfde opleiding. De reden hiervan is niet duidelijk.

Bezien we de onvolledige en volledige gezinnen tenslotte nog naar het kindertal, dan valt in beide gevallen op, dat de gesignaleerde algemene tendens ook nu weer blijft bestaan, maar dat de oververtegenwoordiging van alle gezinshoofden in het hoogste inkomensniveau niet alleen stijgt met de stijging van het opleidingsniveau, maar nog eens extra met de stijging van het kindertal; het omgekeerde geldt uiteraard ook: de oververtegenwoordiging van alle gezinshoofden in vooral de beide laagste niveaus neemt toe met de daling van het opleidingsniveau én de daling van het kindertal. Dit is begrijpelijk tegen het licht van de resultaten in de vorige paragraaf: met uitzondering immers van hoofden van volledige gezinnen met 6 of meer kinde-

ren (die vooral onder 35-49-jarigen bleken voor te komen) neemt de leeftijd globaal genomen wat toe met de daling van het kindertal, waaruit kon worden afgeleid, dat een klein kindertal – en al helemaal géén kinderen – voor de Nederlandse bevolking in haar geheel vaak een indicator is niet voor een jong, maar juist voor een oud(er) gezin. Anders gezegd: dat de oververtegenwoordiging van alle gezinshoofden in met name de beide laagste niveaus toeneemt met de daling van het opleidingsniveau én de daling van het kindertal is voor wat de beide laatste tendenties betreft vooral een functie van de leeftijd van de gezinshoofden. Het is dan ook nu weer niet verwonderlijk, dat een opleiding op uitsluitend basisoniveau vooral vaak voorkomt in niveau 3 bij de onvolledige en in niveau 2 bij de volledige gezinnen.

Beperken we ons bij wijze van conclusie tot de inkomensniveaus 1 en 2, dan kan gesteld worden, dat daarin vooral de hoofden van huishoudens met de volgende opleidingsniveaus relatief vaak voorkomen:

Het laagste opleidingsniveau (BN) komt relatief vaak voor in de beide laagste inkomensniveaus, algemeen vormende opleidingen op uitgebreid lager niveau en hogere opleidingsniveaus komen in deze inkomensniveaus relatief zeer weinig voor. Deze tendens blijft grotendeels bestaan bij alle in aanmerking komende huishoudentypen. De verschillen die er zijn moeten, zo wijzen de resultaten uit, primair herleid worden tot de leeftijd en het geslacht van de hoofden van huishoudens: ouderen hebben doorgaans minder vaak een verdere opleiding gevolgd na de basisopleiding dan jongeren; mannen hebben vaker een beroepsopleiding op uitgebreid lager niveau gevolgd, vrouwen vaker een algemeen vormende opleiding op hetzelfde niveau, wat vooral een gevolg zal zijn van de rolanticipatie op basis van het geslacht. De enige afwijking in het algemene patroon betreft het feit, dat mannen met uitsluitend een opleiding op basisoniveau aanzienlijk vaker voorkomen in inkomensniveau 2 dan vrouwen met een zelfde opleidingsniveau. Mogelijk is de oorzaak hiervan, dat mannen op basis van een dergelijke opleiding wellicht vaker in de (lagere) beroepen van land-, nijverheids- of ambachtsarbeiders terecht komen, terwijl voor vrouwen met een dergelijke opleiding wellicht minder passend werk in dit type van beroepen is weggelegd. Ook dit lijkt dan echter weer herleid te kunnen worden tot het verschil in rolopvatting op basis van het geslacht.

Wanneer, zoals in het voorafgaande is verondersteld, het opleidingsniveau veelal een functie is van de leeftijd, dan moet dit met name blijken wanneer de spreiding van de onderscheiden opleidingsniveaus over de leeftijdsklassen gezien wordt. Tabel 5 geeft inderdaad aan dat het opleidingsniveau niet onafhankelijk is van de leeftijd.

2.5. Inkomensniveau, opleiding en leeftijd

Tabel 5. Leeftijd naar opleidingsniveau

Opleidingsniveau	Leeftijd					Totaal
	< 20	20-34	35-49	50-64	≥ 65	
BN	21,5	18,7	33,9	52,7	75,3	41,9
LN	19,7	11,7	7,6	6,5	3,8	7,7
BO } ULN	31,7	34,3	26,1	16,7	5,7	22,3
AVO }	12,9	10,3	9,4	7,7	4,5	8,3
MN	13,9	13,9	11,7	7,9	4,9	10,1
SH/HN	0,3	11,1	11,4	8,6	5,8	9,6
Kolomtotaal = 100% =	5 262	805 987	923 522	765 464	535 351	3 035 576

Naarmate men meer met oudere leeftijdsgroepen te maken heeft neemt de kans op het aantreffen van hoge opleidingsniveaus af en de kans op lage(re) opleidingsniveaus toe. Dit hangt uiteraard ten nauwste samen met het

feit, dat men vroeger minder in de gelegenheid was om na de lagere school nog verder onderwijs te volgen dan de laatste 3 à 4 decennia het geval is. Opvallend is, dat de stijging van het opleidingsniveau bij daling van de leeftijd zich onmiddellijk vanaf het basisoniveau bij alle hogere opleidingsniveaus voordoet; uiteraard met uitzondering van het semi-hoger en hoger niveau bij 19-jarigen en jonger, omdat men in deze leeftijdsklasse normaliter nog geen opleiding van een dergelijk niveau voltooid kan hebben. Deze tendens doet zich het sterkst voor bij de beroepsopleidingen op uitgebreid lager niveau en het minst bij het semi-hoger en hoger niveau. Opvallend is ook, dat de leeftijdscategorie van 35-49-jarigen, waaronder, zoals uit het voorgaande bleek, inkomensniveau 1 duidelijk oververtegenwoordigd is, zich niet van de andere leeftijdscategorieën onderscheidt door een relatief sterke vertegenwoordiging van de laagste opleidingsniveaus, hoewel dit wel in de lijn van de verwachting had gelegen.

De eerder geconstateerde tendens, dat bij daling van het opleidingsniveau ook het inkomensniveau daalt, blijft bestaan voor elk van de leeftijdscategorieën afzonderlijk (Bijlage 2.4). Er is evenwel sprake van een – overigens te verwachten – profilering. In het algemeen komen hoofden van huishoudens met uitsluitend een opleiding op basisoniveau sterk oververtegenwoordigd voor in de beide laagste inkomensniveaus. Bij degenen die jonger zijn dan 20 jaar is dit niet het geval, maar de kleine absolute aantallen waar het hier om gaat laten geen conclusies toe. Bij de 50-jarigen en ouderen zet deze oververtegenwoordiging zich evenwel voort in de inkomensniveaus 3 en 4, terwijl alle andere opleidingsniveaus vooral oververtegenwoordigd voorkomen in inkomensniveau 5. Dit lijkt vooral twee tendenties te weerspiegelen: in de eerste plaats het feit dat ouderen minder vaak een verdere opleiding hebben gevolgd na de lagere school dan jongeren; en in de tweede plaats dat een laag opleidingsniveau niet gemakkelijk gecompenseerd wordt door in de loop der jaren opgedane ervaring. Opmerkelijk is ook dat tot de leeftijd van 50 jaar voor alle leeftijdsklassen blijft gelden dat een beroepsopleiding op uitgebreid lager niveau aanmerkelijk minder snel aanleiding geeft tot een hoger inkomensniveau dan een algemeen vormende opleiding op precies hetzelfde niveau. En tenslotte valt nog op, dat de 35-49-jarigen zich op geen andere wijze van de andere leeftijdsgroepen onderscheiden dan door het feit, dat ze relatief vaak in inkomensniveau 1 voorkomen, ongeacht het opleidingsniveau.

Wanneer de spreiding van de leeftijdsklassen over de inkomensniveaus per opleidingsniveau wordt gezien (Bijlage 2.5) dan blijkt ook nu weer een tamelijk uniform patroon naar voren te komen, behalve bij het basisoniveau. 20-43-jarigen zijn, ongeacht het opleidingsniveau vooral in de inkomensniveaus 2, 3 en 4 wat oververtegenwoordigd, 35-49-jarigen in de inkomensniveaus 3 en vooral 1, 50-64-jarigen in inkomensniveau 5 en 65-jarigen en ouderen vooral in niveau 2, doch, met de stijging van het opleidingsniveau in toenemende mate in de hogere inkomensniveaus 4 en 5. Bij een opleiding op basisoniveau valt te constateren, dat 20-34-jarigen in het laagste inkomensniveau relatief vaak voorkomen; de 50-64-jarigen vaak in niveau 4 en de 65-jarigen en ouderen zijn – uiteraard – sterk vertegenwoordigd in inkomensniveau 2.

Samenvattend kan gesteld worden dat hogere opleidingsniveaus relatief vaker voorkomen naarmate men jonger is; vooral ouderen hebben vaak uitsluitend een opleiding op basisoniveau. Wanneer opleidingsniveau, inkomensniveau en leeftijd gezamenlijk worden gezien blijkt bij constanthouding van de leeftijd geen verandering op te treden in het eerder geschetste beeld dat een hoger opleidingsniveau samengaat met een hoger inkomensniveau: dit blijkt voor alle leeftijdsgroepen op te gaan. Ook constanthouding van het opleidingsniveau geeft slechts te verwachten resultaten te zien.

Tot het meest algemene kenmerk van iemands sociaal-economische status moet de voornaamste bron van het inkomen gerekend worden. Hierbij kan onderscheid gemaakt worden tussen: vermogen, arbeid, pensioen e.d.,

2.6. De voornaamste bron van inkomen

onderhoud door anderen, en sociale uitkering e.d. Onder «vermogen» zijn zaken begrepen als: inkomen uit dividend, interest, verhuur, verpachting en uitkeringen op grond van een levensverzekering. «Arbeid» omvat naast loon en salaris ook soldij, provisie, inkomen uit een vrij beroep en winst uit een eigen bedrijf, alsmede een werkloosheidsuitkering of een uitkering krachtens de Ziektewet; deze beide laatste uitkeringen vallen dus niet onder het hoofd «sociale uitkering». Onder «sociale uitkering» ressorteren inkomens die men verwerft uit bijvoorbeeld een uitkering ABW of WAO of uitkeringen van een sociale instelling, kerk, gemeente e.d.; voorts een studiebeurs of renteloos voorschot, alsmede de bijdrage van bijvoorbeeld een voogdijvereniging in het levensonderhoud van pleegkinderen. «Onderhoud door anderen» ten slotte is van toepassing op die hoofden van huishoudens of alleenstaanden in wier onderhoud voorzien wordt door de echtgeno(o)t(e), ex-echtgenoot (alimentaties) ouders, kinderen, voogd, e.d.

Uit dit overzicht blijkt, dat onder elk van de typen bron van inkomen diverse situaties schuil kunnen gaan, die maatschappelijk gezien geheel verschillend gewaardeerd kunnen worden. Dit is echter steeds slechts met een zekere graad van waarschijnlijkheid te achterhalen door de voornaamste bron van inkomen in verband te brengen met daarvoor in aanmerking komende variabelen, zoals de vraag of men al dan (tijdelijk) niet werkt en de burgerlijke staat. Waar nodig, zullen we hier in het verloop van dit verslag op terugkomen. Opgemerkt moet nog worden, dat de voornaamste bron van inkomen betrekking heeft op het feit, of men gedurende het gehele jaar 1970 voornamelijk inkomen uit een van deze bronnen genoten heeft. Combinaties van bronnen van inkomen zijn dus steeds mogelijk. Op de hoogte van het inkomen heeft die geen invloed, omdat, ongeacht de (voornaamste) bron van het inkomen, gevraagd is naar het totale inkomen in 1970.

In tabel 6 is de spreiding van de voornaamste bronnen van inkomen over de vijf inkomensniveaus weergegeven.

Tabel 6. Inkomensniveau naar voornaamste bron van inkomen

Voornaamste bron van inkomen	Inkomensniveau					Totaal
	1	2	3	4	5	
Vermogen	0,3	0,8	0,7	0,8	1,7	1,1
Arbeid	85,0	45,7	54,0	78,8	87,0	73,5
Pensioen, AOW e.d.	5,9	46,5	41,3	17,3	10,4	21,9
Onderhoud door anderen	0,6	0,4	0,6	0,2	0,3	0,4
Sociale uitkering e.d.	8,2	6,5	3,4	3,0	0,7	3,1
Kolomtotaal = 100% =	335 392	500 997	634 939	576 288	1 439 307	3 486 923

Meer dan 95% van de massa heeft als voornaamste bron van inkomen «arbeid» (bijna drie vierde) of «pensioen, AOW, e.d.» (ruim één vijfde). Nog geen 5% van de massa verwerft zijn inkomen voornamelijk (d.w.z. voor méér dan 50%) uit een andere bron.

De resultaten van tabel 6 geven ook verder een beeld te zien dat in de lijn van de verwachting ligt. Dat arbeid als voornaamste bron van inkomen zo sterk ondervertegenwoordigd is in de niveaus 2 en 3 ligt aan het feit, dat juist in deze inkomensniveaus 65-plussers met een pensioen of een AOW-uitkering absoluut genomen zo'n grote plaats innemen: dit bleek ook al naar aanleiding van tabel 3. Slechts in weinig gevallen geeft deze bron van inkomsten aanleiding tot het laagste inkomensniveau. Verder komt vermogen in de laagste inkomensniveaus slechts sporadisch voor. Daar staat tegenover, dat onderhoud door anderen en vooral een sociale uitkering relatief vaak samengaan met een inkomen op het laagste niveau.

Ook per leeftijdsklasse afzonderlijk doen zich grotendeels de te verwachten resultaten voor (Bijlage 2.6), met dien verstande dat tot 50 jaar in onge-

veer 95% van de gevallen arbeid de voornaamste bron van inkomsten vormt. Bij de 50-64-jarigen stijgt in het tweede en vooral het derde inkomensniveau het aandeel van degenen met pensioen e.d., terwijl dit bij de 65-jarigen en ouderen in bijna 90% van de gevallen de voornaamste bron van inkomen is, in alle inkomensniveaus met uitzondering van het hoogste niveau, waar arbeid en vermogen nog een vrij belangrijke bron van inkomsten vormen. Het vrij grote aandeel 50-64-jarigen met een pensioen e.d. in de inkomensniveaus 2 en 3 zal overigens vooral vrouwen betreffen met een AWW-uitkering. Onderhoud door anderen is een bron van inkomen waarvan het vóórkomen afneemt met de stijging van de leeftijd en de stijging van het inkomensniveau. Wanneer we de 19-jarigen en jongeren op grond van hun kleine absolute aantallen buiten beschouwing laten, dan zien we, dat een sociale uitkering e.d. als voornaamste bron van inkomen tot 65 jaar relatief vaker voorkomt in de beide laagste dan in de andere inkomensniveaus en wel in toenemende mate met de stijging van de leeftijd. Bij 65-jarigen en ouderen is een sociale uitkering nog slechts een hoge uitzondering, uiteraard omdat de meeste hoofden van huishoudens dan voornamelijk een AOW-uitkering zullen hebben. Vooral onder 50-64-jarigen komt een sociale uitkering vaak voor en gaat dan gepaard met een inkomen op de beide laagste niveaus.

Dat een sociale uitkering niet alleen bij een laag en een vermogen niet alleen bij een hoog inkomensniveau voorkomt blijkt uit Bijlage 2.7. Hoewel een sociale uitkering als voornaamste bron van inkomen relatief gezien weliswaar minder vaak voorkomt bij hoofden van huishoudens met een hoger opleidingsniveau, blijkt, dat bij de beide laagste inkomensniveaus een sociale uitkering vaker de voornaamste bron van inkomen vormt naarmate het opleidingsniveau stijgt, en een vermogen vaker de voornaamste bron van inkomen vormt naarmate het opleidingsniveau daalt. Bovendien: een sociale uitkering geeft dan al heel gauw aanleiding tot een inkomen op de beide laagste, een vermogen op het hoogste niveau. Per opleidingsniveau zijn de verschillen in dezen overigens groter dan over alle opleidingsniveaus tegelijk.

In de lijn van de voorafgaande resultaten ligt het gegeven, dat pensioen, AOW, e.d. vaak samengaat met een inkomen op de niveaus 2 en 3 bij hoofden van huishoudens met een opleiding op uitsluitend basisniveau, terwijl bij deze inkomensniveaus en dit opleidingsniveau arbeid als voornaamste bron van inkomen sterk ondervertegenwoordigd is. Overigens gaat een pensioen, AOW, e.d. ook bij hogere opleidingsniveaus relatief vaak samen met een inkomen op de niveaus 2 en 3, maar in minder sterke mate dan bij basisniveau als laatste opleiding. Onderhoud door anderen tenslotte komt relatief vaak voor bij hoofden van huishoudens met een inkomen op de beide laagste inkomensniveaus en een algemeen vormende opleiding vanaf uitgebreid lager niveau.

Wanneer we de spreiding van de voornaamste bronnen van inkomen over de inkomensniveaus per huishoudstypen bezien vallen er enkele systematische tendensen waar te nemen (Bijlage 2.8).

Vermogen als voornaamste bron van inkomen komt relatief gezien het vaakst voor bij vrouwelijke hoofden van onvolledige gezinnen en bij hoofden van niet-gezinshuishoudens alsmede bij vrouwelijke alleenstaanden en geeft dan vrijwel uitsluitend aanleiding tot een inkomen op het hoogste niveau.

Arbeid komt in alle huishoudentypen minder vaak voor in de lagere dan in de hogere inkomensniveaus, maar bij volledige gezinnen met 3 of meer kinderen is het verschil tussen de inkomensniveaus nog slechts zeer gering. Bij mannelijke hoofden van onvolledige gezinnen neemt arbeid duidelijk een minder belangrijke plaats in bij daling van het inkomensniveau én bij daling van het kindertal. Voor vrouwelijke hoofden van onvolledige gezinnen is dit in nog veel sterkere mate het geval.

Wanneer vermogen en arbeid niet de voornaamste bronnen van het inkomen vormen is de voornaamste bron van inkomen afhankelijk van het huis-

houdenstype en de leeftijd. Bij volledige zowel als onvolledige gezinnen zonder thuiswonende kinderen beneden de 18 jaar neemt dan pensioen, AOW, e.d. een relatief belangrijke plaats in bij de beide laagste inkomensniveaus; hetzelfde geldt voor de hoofden van niet-gezinshuishoudens in inkomensniveau 2 en de alleenstaanden in inkomensniveau 3.

Opvallend is, dat onderhoud door anderen bijna uitsluitend voorkomt bij vrouwelijke hoofden van onvolledige gezinnen en relatief gezien eerder samengaat met een hoog dan met een laag inkomensniveau. Een sociale uitkering o.l.d. geeft vrijwel steeds aanleiding tot een inkomen in de beide laagste niveaus en komt relatief vaak voor bij volledige gezinnen met 1 of 2 kinderen, nog vaker bij mannelijke hoofden van onvolledige gezinnen met 1 of meer kinderen en is zeer vaak de voornaamste bron van inkomen bij vrouwelijke hoofden van onvolledige gezinnen met 1 of meer kinderen.

Samenvattend kan gesteld worden, dat vooral een sociale uitkering als voornaamste bron van inkomen vaak samengaat met een laag inkomensniveau; pensioen, AOW e.d. gaat relatief zeer vaak samen met een inkomen op de niveaus 2 en 3. Een sociale uitkering gaat vaak samen met een leeftijd van 50 tot 65 jaar en met een algemeen vormende opleiding op uitgebreid lager niveau of hoger. Tenslotte treft men een sociale uitkering als voornaamste bron van inkomen nog eens extra vaak aan bij – vooral vrouwelijke – hoofden van onvolledige gezinnen met 1 of meer kinderen.

2.7. De arbeidende bevolking naar de aard van het beroep

Degenen die arbeid als voornaamste bron van inkomen hebben vormen een vrij heterogene groep. Zo moet er onderscheid gemaakt worden tussen personen in loondienst enerzijds en zelfstandigen anderzijds. Degenen die in loondienst zijn kunnen ook weer onderscheiden worden en wel naar arbeiders en employés. Al eerder hebben we opgemerkt, dat te verwachten is, dat tussen beide categorieën aanzienlijke verschillen zullen voorkomen: vooral onder arbeiders lijken er aanzienlijk meer lage inkomenssituaties voor te komen dan onder employés, terwijl voorts ook hun opleidingsniveau meestal lager zal liggen. Ook de zelfstandigen moeten onderscheiden worden in twee groepen, en wel de hoofden van bedrijven enerzijds en de wetenschappelijke vrije beroepen, kunstenaars e.d. anderzijds. Te verwachten is dat het aandeel van de laatstgenoemde groep in de laagste inkomensniveaus naar verhouding zeer gering is, dit in tegenstelling tot de situatie bij kleine zelfstandigen. Vooralsnog zullen wij echter alleen de zelfstandige bedrijfs- hoofden van de wetenschappelijk vrije beroepen onderscheiden; op de zelfstandigen die hoofd van een bedrijf zijn komen we in de volgende paragrafen nog uitgebreider terug. De relatie tussen de aard van het beroep en het inkomensniveau is weergegeven in tabel 7.

Tabel 7. Inkomensniveau naar de aard van het beroep

Aard van het beroep	Inkomensniveau					Totaal
	1	2	3	4	5	
arbeider	63,6	67,9	58,8	60,1	23,3	42,9
zelfstandig bedrijfshoofd	22,8	18,5	14,4	12,0	13,9	15,0
employé	13,4	13,4	26,6	27,8	61,3	41,2
wetensch. vrij beroep e.d.	0,2	0,3	0,2	0,2	1,5	0,8
Kolomtotaal = 100% =	278 434	221 015	335 564	443 793	1 234 994	2 513 800

Deze tabel laat – zoals ook te verwachten was – zeer duidelijke verschillen zien. De arbeiders zijn relatief zeer sterk oververtegenwoordigd in de inkomensniveaus 1 t/m 4, in het bijzonder in de beide laagste niveaus. Daarentegen hebben vooral de wetenschappelijk vrije beroepen en ook de employés een duidelijk meer dan gemiddeld aandeel in het hoogste inkomensniveau.

De zelfstandige bedrijfshoofden benaderen meer het beeld van de arbeiders dan dat van de overigen, zij het dat de verschillen tussen de inkomensniveaus aanmerkelijk minder groot zijn. Zoals nog zal blijken worden de gegevens over zelfstandige bedrijfshoofden beïnvloed door het feit dat deze categorie naar aard en omvang van het bedrijf nogal heterogeen van samenstelling is.

Opmerkelijk is het feit, dat in dit beeld maar weinig verandering komt wanneer we de relatie tussen het inkomensniveau en de aard van het beroep per leeftijdsklasse bezien (Bijlage 2.9). Met uitzondering van degenen die jonger dan 20 jaar zijn (hun kleine absolute aantal laat geen conclusies toe) zien we voor de arbeiders, enerzijds en de employés en de beoefenaars van vrije beroepen anderzijds steeds hetzelfde beeld naar voren komen: arbeiders in alle leeftijdsklassen vanaf 20 jaar zijn steeds oververtegenwoordigd in de inkomensniveaus 1 t/m 4, en vooral in 1 en 2, en ondervertegenwoordigd in het hoogste inkomensniveau, voor de employés en beoefenaars van vrije beroepen liggen de zaken precies omgekeerd. Wel valt op, dat het grote aandeel van de arbeiders in de beide laagste inkomensniveaus in de leeftijdsgroep van 50–65-jarigen verschuift naar de inkomensniveaus 3 en 4; vlak voor hun pensionering komen arbeiders er dus iets minder ongunstig voor te staan. Bij de zelfstandige bedrijfshoofden valt een duidelijke vergrijzing waar te nemen, die bovendien gepaard gaat met een vaker voorkomend laag inkomensniveau bij stijging van de leeftijd.

Ook het opleidingsniveau blijkt niet die invloed uit te oefenen die men zou verwachten (Bijlage 2.10). Arbeiders blijven in alle opleidingsniveaus oververtegenwoordigd in de inkomensniveaus 1 t/m 4, zij het dat dit vooral voor de hoogste en minder voor de laagste opleidingsniveaus geldt. Bovendien zien wij bij stijging van het opleidingsniveau een verschuiving van oververtegenwoordiging in niveau 1 naar niveau 2 plaatsvinden. Employés zijn weer sterk oververtegenwoordigd in het hoogste inkomensniveau, maar de verschillen met de niveaus 3 en 4 nemen af met de stijging van het opleidingsniveau. Bij zelfstandige bedrijfshoofden blijkt vrij duidelijk, dat het inkomensniveau geleidelijk hoger wordt naarmate hun opleidingsniveau stijgt. Beoefenaars van vrije beroepen tenslotte hebben vrijwel steeds een opleiding op semi-hoger of hoger niveau, maar ze zijn met een dergelijk opleidingsniveau sterk vertegenwoordigd in de beide laagste inkomensniveaus. De reden hiervan is vooralsnog niet duidelijk.

Bezien per huishoudenstype (Bijlage 2.11) blijkt op de eerste plaats al duidelijk, dat vrouwen vaker een beroep als employé, mannen vaker een beroep als arbeider en zelfstandig bedrijfshoofd uitoefenen. Opmerkelijk is echter, dat als vrouwelijke hoofden van onvolledige gezinnen een beroep als arbeider uitoefenen zij doorgaans ook een inkomensniveau hebben dat lager ligt dan bij mannen het geval is. Het omgekeerde geldt voor het beroep van zelfstandig bedrijfshoofd: oefent een man dit uit, dan gaat dit voor hem vaker samen met een laag inkomensniveau dan voor een vrouw. Voor mannen zowel als vrouwen geldt, dat een beroep als employé doorgaans meer samengaat met een hoger dan met een lager inkomensniveau, maar voor mannen geldt dit in iets sterkere mate dan voor vrouwen. Dit alles blijft ook gelden wanneer we de onvolledige gezinnen per kindertal bezien.

Bij hoofden van volledige gezinnen, van niet-gezinshuishoudens (mannen zowel als vrouwen) en alleenstaanden (eveneens mannen zowel als vrouwen) blijft de eerder gesignaleerde tendens ten aanzien van de employés bestaan: zij komen aanzienlijk meer voor in de hoogste dan in de lagere inkomensniveaus. Bij hoofden van niet-gezinshuishoudens en alleenstaanden doen zich geen opmerkelijke resultaten voor: vrouwen zijn vaker employé, mannen vaker arbeider of zelfstandig bedrijfshoofd; vrouwelijke employés staan er qua inkomensniveau beter voor dan mannelijke, vrouwelijke arbeiders doorgaans slechter dan mannelijke. Voor mannen zowel als vrouwen is een beroep als zelfstandig bedrijfshoofd vaak aanleiding tot een laag inkomensniveau.

Bij volledige gezinnen geven de verdere resultaten een wat wisselend beeld te zien. Over het geheel genomen verbetert het inkomensniveau van

zelfstandige bedrijfshoofden met de stijging van het kindertal, terwijl het inkomensniveau van arbeiders juist tendeert naar een verslechtering bij toename van het kindertal.

Samenvattend kan geconcludeerd worden dat arbeiders en – in mindere mate – zelfstandige bedrijfshoofden sterk oververtegenwoordigd zijn in de beide laagste inkomensniveaus, terwijl arbeiders ook in de niveaus 3 en 4 duidelijk oververtegenwoordigd zijn. Gelet op het aandeel in elk inkomensniveau is de afstand tussen enerzijds arbeiders en zelfstandige bedrijfshoofden en anderzijds employés en vrije beroepen groot te noemen.

Het huishoudentype, de leeftijd en het opleidingsniveau leveren – in deze volgorde – in afnemende mate van belangrijkheid een nadere nuancering van het boven geschetste beeld. Vrouwelijke hoofden van onvolledige gezinnen staan er slechter voor wanneer ze arbeider zijn en iets minder gunstig wanneer ze employé zijn dan mannen; ze staan er beter voor als ze zelfstandig bedrijfshoofd zijn. Onvolledige gezinnen staan er in het algemeen trouwens wat slechter voor dan volledige gezinnen, bij alle beroepsgroepen. Wat de leeftijd betreft kan gesteld worden, dat een hogere leeftijd bij zelfstandige bedrijfshoofden samengaat met een laag inkomensniveau, terwijl arbeiders in de leeftijd van 50 tot 65 jaar er wat gunstiger voorstaan dan jongere arbeiders.

Tenslotte bestaat de indruk, dat aan het opleidingsniveau niet al te veel voorspellende waarde mag worden toegekend wanneer het om het inkomensniveau gaat. Uiteraard is het opleidingsniveau wel bepalend voor het soort beroep dat men uitoefent, maar heeft men eenmaal een bepaald opleidingsniveau, dan blijkt de aard van het uitgeoefende beroep binnen dat niveau op dezelfde wijze gespreid te zijn over de inkomensniveaus als wanneer het opleidingsniveau buiten beschouwing wordt gelaten. De aard van het uitgeoefende beroep is alles bij elkaar genomen dus een factor van groter gewicht dan het opleidingsniveau.

2.8. Arbeiders en landarbeiders

Wat in het voorafgaande «arbeiders» werd genoemd, kan nog nader uitgesplitst worden naar enerzijds landarbeiders en anderzijds nijverheids- en ambachtsarbeiders (voor zover in loondienst). Dit onderscheid is van belang, omdat het vermoeden bestaat, dat met name gezinnen van landarbeiders financieel, maar ook anderszins, geen gunstige positie zullen innemen. Zeker wanneer er hierbij nog sprake is van niet of weinig geschoold zijn, zal men economisch gezien bijzonder kwetsbaar zijn, terwijl een combinatie met een gezin met kleine kinderen al snel een benarde situatie kan doen vermoeden¹⁰.

Tabel 8. Inkomensniveau naar het onderscheid tussen enerzijds nijverheids- en ambachtsarbeiders en anderzijds landbouwarbeiders

arbeider/landarbeider	Inkomensniveau					Totaal
	1	2	3	4	5	
Nijverheids- en ambachtsarbeider	93,6	94,6	95,9	96,1	97,7	95,9
Landbouwarbeider	6,4	5,4	4,1	3,9	2,3	4,1
Kolomtotaal = 100% =	183 193	158 513	207 006	275 784	297 682	1 122 078

Alhoewel de verschillen niet erg groot zijn, blijkt uit tabel 8 toch wel dat de landarbeiders relatief een slechtere positie innemen dan de arbeiders in ambacht en nijverheid. Landarbeiders nemen immers een meer dan gemiddeld aandeel in de twee laagste en vooral het laagste inkomensniveau.

Wanneer het opleidingsniveau constant gehouden wordt (Bijlage 2.12) dan ontstaat de indruk, dat, evenals in de vorige paragraaf al is geconcludeerd, de sector waarin men werkzaam is van veel groter gewicht is dan het genoten opleidingsniveau. Voor zover de kleine absolute aantallen al een

conclusie toelaten moet vastgesteld worden dat als er al sprake is van een tendentie, deze in onverwachte richting wijst: stijgt het opleidingsniveau, dan lijkt de oververtegenwoordiging van de landarbeiders in de laagste inkomensniveaus nog toe te nemen. Bezien we het onderscheid tussen beide typen van arbeiders per huishoudentype, dan kan alleen geconcludeerd worden wat in de lijn van de verwachting lag, nl. dat vrouwen onder landarbeiders slechts zeer weinig voorkomen (Bijlage 2.13).

Samenvattend kan gesteld worden, dat landarbeiders er qua inkomensniveau slechter voorstaan dan ambachts- of nijverheidsarbeiders. Het opleidingsniveau en huishoudentype brengt hierin vrijwel geen verandering.

2.9. Zelfstandige bedrijfshoofden en de omvang van hun bedrijf

Al eerder is opgemerkt, dat de zelfstandige hoofden van bedrijven over het algemeen minder snel tot laagstgeklasseerden zullen behoren dan arbeiders en vooral landarbeiders¹¹. In tabel 7 is dat ook wel gebleken, zij het dat zelfstandige bedrijfshoofden het inkomensbeeld van arbeiders nog het meest benaderen. Evenals bij arbeiders er echter één groep, de landarbeiders, duidelijk in ongunstige zin uitspringt, is dit ook het geval bij de zelfstandige bedrijfshoofden. Vooral van de kleine zelfstandigen, met name wanneer zij zonder personeel werken, en van zelfstandige hoofden van landbouwbedrijven is de verwachting dat dezen oververtegenwoordigd zullen zijn in de laagste inkomensniveaus. Op de aard van het gevoerde bedrijf komen we in paragraaf 2.10 uitgebreider terug; in deze paragraaf willen we de zelfstandigen apart bezien naar de omvang van hun bedrijf. Als zodanig zijn te onderscheiden: zelfstandige bedrijfshoofden met 0, met 1–4 of met 5 of meer man personeel.

Tabel 9. Inkomensniveau bij zelfstandige bedrijfshoofden, naar omvang van het bedrijf

Omvang bedrijf	Inkomensniveau					Totaal
	1	2	3	4	5	
geen personeel	76,3	79,7	67,3	67,4	41,0	58,2
1–4 man personeel	19,8	17,6	26,8	27,5	38,5	30,1
≥ 5 man personeel	3,8	2,7	5,8	5,1	20,5	11,7
Kolomtotaal = 100% =	63 418	40 787	48 187	53 066	171 843	377 301

Uit tabel 9 komt duidelijk het beeld naar voren van een stijging van het inkomen bij toename van de omvang van het bedrijf. Met name de uitersten zijn sprekend: zelfstandige bedrijfshoofden zonder personeel zijn met name in de inkomensniveaus 1 en 2 sterk oververtegenwoordigd, terwijl de categorie die 5 of meer personeelsleden heeft juist in het hoogste inkomensniveau oververtegenwoordigd is. Vergelijking met tabel 7 leert, dat zelfstandige bedrijfshoofden zonder personeel in een positie verkeren die sterk lijkt op die van de arbeiders; dat de categorie met 1–4 man personeel er iets beter lijkt voor te staan dan de employés (met uitzondering van het aandeel van laatstgenoemden in inkomensniveau 5) en dat, tenslotte, de bedrijfshoofden met 5 of meer man personeel neigen naar een positie tussen employé en wetenschappelijk vrije beroepen.

Wanneer zelfstandige bedrijfshoofden, onderscheiden naar het aantal personeelsleden dat zij in dienst hebben, per leeftijdsklasse bezien worden (Bijlage 2.14) blijkt het beeld van tabel 9 niet te veranderen, behoudens één uitzondering: naarmate de leeftijd stijgt tenderen de bedrijven ietwat naar minder personeelsleden en neemt bijgevolg de oververtegenwoordiging van hoofden van bedrijven zonder personeel in de lage inkomensniveaus nog wat toe. Dit komt overigens overeen met de eerder geconstateerde vergrijzing die blijkt te bestaan bij zelfstandige bedrijfshoofden.

Ook bij constanthouding van het opleidingsniveau (Bijlage 2.15) doen zich weinig veranderingen voor. Er is slechts sprake van een – weer lichte – ten-

dens: stijgt het opleidingsniveau dan tenderen de bedrijven naar een wat grotere omvang. Bijgevolg neemt dan ook de kans op een hoger inkomensniveau weer toe. Naast het feit, dat een hoger opleidingsniveau meer mogelijkheden zal scheppen voor het (kunnen) voeren van een groter bedrijf, moet hierbij toch ook weer rekening worden gehouden met de invloed van de leeftijd: in paragraaf 2.5 zagen we immers al, dat het opleidingsniveau stijgt met de daling van de leeftijd.

Per huishoudenstype bezien doen zich enkele kleine verschuivingen voor (Bijlage 2.16). Hoofden van niet-gezinshuishoudens en alleenstaanden voeren in het algemeen niet gauw zelfstandig een bedrijf. Als dit wel het geval is, is het doorgaans een éénmansbedrijf waarmee een laag inkomensniveau gepaard gaat. Als men personeel in dienst heeft, zeker 5 of meer man, dan stijgt ook het inkomensniveau.

Vrouwelijke hoofden van onvolledige gezinnen voeren vaker een bedrijf met één of meer man personeel dan mannelijke hoofden van dergelijke gezinnen. De kleine absolute aantallen waar het hier om gaat laten echter geen verdere conclusies toe. Bij volledige gezinnen valt slechts op, dat bij stijging van het kindertal tot 3 kinderen het aantal personeelsleden dat men in dienst heeft wat toeneemt, ook binnen de inkomensniveaus 1 en 2, en bij 1 of meer kinderen weer wat afneemt. Dit wil *niet* zeggen, dat het hierbij zal gaan om medewerkende kinderen, want een in het eigen bedrijf medewerkend en nog ongehuwd thuiswonend kind wordt niet tot «personeel» gerekend. Zeer waarschijnlijk heeft ook dit weer te maken met de invloed van de leeftijd: daalt het kindertal, dan neemt de kans op oudere én jongere gezinnen toe; maar omdat er onder zelfstandige bedrijfshoofden sprake is van vergrijzing, zal een klein kindertal eerder duiden op een oud(er) dan op een jong gezin. En juist onder oude(re) hoofden van huishoudens komen de zelfstandige bedrijfshoofden met weinig of in het geheel geen personeel relatief vaak voor.

Samenvattend: wanneer de bedrijfsomvang toeneemt stijgt in het algemeen het inkomensniveau. Het zijn vooral de hoofden van bedrijven zonder personeel die sterk vertegenwoordigd zijn in de beide laagste inkomensniveaus en wat dat betreft vertonen ze veel overeenkomst met de arbeiders. Opleidingsniveau, leeftijd en huishoudenstype brengen in het algemene beeld nauwelijks wijzigingen aan; de kleine verschillen die men kan constateren lijken vooral een gevolg van de meer algemene tendens tot vergrijzing van deze beroepsgroep.

Van de zelfstandige bedrijfshoofden tot en met 4 man personeel is ook bekend welk soort bedrijf zij uitoefenen. In het voorgaande is al betoogd, dat met name van degenen die zelfstandig hoofd zijn van een landbouwbedrijf verwacht kan worden dat zij oververtegenwoordigd zullen zijn in de laagste inkomensniveaus. Uit tabel 10 blijkt, dat dit inderdaad het geval is.

2.10. Zelfstandige bedrijfshoofden en de aard van hun bedrijf

Tabel 10. Inkomensniveau naar de aard van het bedrijf van zelfstandige bedrijfshoofden

aard van het bedrijf	Inkomensniveau					Totaal
	1	2	3	4	5	
winkel	10,0	13,7	15,8	16,5	22,8	17,5
landbouw	56,9	46,6	41,3	37,3	26,0	37,9
ambacht	10,6	13,9	15,7	17,1	17,2	15,4
overig	22,6	25,8	27,2	29,2	34,0	29,3
Kolomtotaal = 100% =	60 974	39 695	45 371	50 344	136 609	332 993

Hoofden van winkel- en overige bedrijven staan er het gunstigst voor: zij zijn oververtegenwoordigd in het hoogste en ondervertegenwoordigd in de 4 lagere niveaus. Hoofden van een ambachtbedrijf komen ook wat vaker

voor in inkomensniveaus 3 en 4. Ten aanzien van hoofden van landbouwbedrijven kan geconcludeerd worden dat de boven uitgesproken verwachting inderdaad uitkomt: ze zijn duidelijk ondervertegenwoordigd in de beide hoogste niveaus en komen relatief vaak voor in de beide laagste, vooral inkomensniveau 2.

Bezien per leeftijdsklasse (Bijlage 2.17) valt op, dat in tegenstelling tot wat men zou verwachten bij de hoofden van landbouwbedrijven geen sprake is van een vergrijzing; het tegendeel is zelfs in lichte mate waar. Verder blijft het beeld ongeveer gelijk aan wat in tabel 10 naar voren kwam met dien verstande dat het inkomensniveau bij hoofden van landbouwbedrijven systematisch daalt met de stijging van de leeftijd. Bij de hoofden van andere bedrijven blijkt het inkomen in lichte mate te stijgen met de stijging van de leeftijd.

Ruim 40% van alle zelfstandige hoofden van een bedrijf met maximaal 4 man personeel heeft alleen een opleiding op basisniveau genoten, 4% een beroepsopleiding op uitgebreid lager niveau (Bijlage 2.18). De vergelijkbare percentages voor de totale massa zijn resp. 41,9 en 22,3. Vooral de hoofden van ambachtbedrijven hebben vaak een beroepsopleiding op uitgebreid lager niveau genoten en de hoofden van winkelbedrijven een algemeen vormende opleiding op hetzelfde niveau. Dit is ook wel te verwachten, maar het is opmerkelijk, dat een dergelijke min of meer aangepaste opleiding niet leidt tot een hoger inkomensniveau. Dit geldt trouwens in het algemeen: constanthouding van het opleidingsniveau brengt nagenoeg geen enkele wijziging in de spreiding van de onderscheiden bedrijfstypen over de inkomensniveaus.

Bij de spreiding van de bedrijfstypen over de inkomensniveaus per huishoudenstype (Bijlage 2.19) kunnen we ons beperken tot de hoofden van volledige gezinnen: 92% van de bedrijfshoofden met maximaal 4 man personeel blijkt namelijk hoofd van een volledig gezin te zijn. Tengevolge hiervan echter geven de percentages ook weinig afwijkingen van het in tabel 10 geschetste beeld. Het enige dat opvalt is dat hoofden van een landbouwbedrijf aanmerkelijk vaker ook hoofd van een groot gezin (4 of meer kinderen) zijn dan de hoofden van de andere bedrijven.

Samenvattend kunnen we vaststellen, dat vooral de hoofden van landbouwbedrijven relatief vaak tot zeer vaak voorkomen in de laagste inkomensniveaus, vooral bij stijging van het kindertal. Deze tendens neemt nog toe met de stijging van de leeftijd. Opleidingsniveau en huishoudenstype brengt hierin geen verandering.

2.11. Part-time en full-time werkend

Een factor die vanzelfsprekend ook van invloed is op het inkomensniveau is het aantal uren dat men per week werkt: hoe minder men werkt, des te lager zal over het algemeen het inkomensniveau zijn, hoe meer men werkt des te hoger zal het meestal liggen.

Tabel 11. Inkomensniveau, naar het aantal werkuren per week in het hoofdberoep

werkuren per week	Inkomensniveau					Totaal
	1	2	3	4	5	
≤ 24 uur	2,0	4,4	3,5	2,1	2,2	2,5
25-39 uur	2,0	3,2	3,5	3,0	7,8	5,3
≥ 40 uur	96,0	92,5	93,0	94,9	90,1	92,2
Kolomtotaal = 100% =	293 066	241 553	356 296	466 777	1 276 746	2 634 438

Het meest opvallende in tabel 11 is wel dat het aandeel van degenen die 25-39 uur werken in de vier laagste inkomensniveaus relatief gering en in het hoogste inkomensniveau derhalve relatief groot is. Degenen die minder dan 24 uur per week werken zijn met name oververtegenwoordigd in niveau

2. De grootste groep, degenen die 40 uur of meer werken, is in inkomensniveau 1 en 4 oververtegenwoordigd, in niveau 5 wat ondervertegenwoordigd. Met name deze grootste groep laat zien dat de officiële werktijd beslist geen duidelijke indicator is voor het inkomensniveau. Uiteraard moet vooral gedacht worden aan de invloed die uitgaat van de aard van de verrichte arbeid en – tot op zekere hoogte – van het type huishouden. Maar belangrijk voor ons is wel het gegeven dat het aandeel van degenen die 40 uur of meer werken in niveau 1 en het aandeel van degenen die 24 uur of minder werken in niveau 2, meer dan gemiddeld is. Wat de aard van de verrichte arbeid betreft zijn onder degenen die 25–39 uur per week werken vooral de middelbare en ook de hogere employés duidelijk oververtegenwoordigd: van de totale arbeidende bevolking – voor zover hoofd van een huishouden of alleenstaande – werkt slechts 6% 25–39 uur; voor hogere employés is dit 10%, voor middelbare employés 13% (Bijlage 2.20). Ook de beoefenaars van vrije beroepen zijn oververtegenwoordigd en dan met name de kunstenaars (11%) en de overigen (12%). Onder degenen die minder dan 45 uren per week werken komen ook weer relatief veel kunstenaars en «overigen» voor: resp. 9% en 14% (landelijk 3%). Met andere woorden: het zijn juist de hoger gekwalificeerde beroepsgroepen die – per definitie al beter betaald – meer dan gemiddeld vertegenwoordigd zijn in de categorie van mensen die minder dan 40 uren per week werken. Tegelijk blijkt hun inkomen hierdoor niet zodanig te dalen, dat ze in de lagere inkomensniveaus vallen, integendeel. Door hun grote absolute aantal leggen vooral de hogere én middelbare employés bij degenen die 25–39 uren werken een groot gewicht in de schaal. Het is zeer waarschijnlijk, dat het hier met name zal gaan om hogere en middelbare employés in het onderwijs die geen volledige lesrooster hebben, of, indien dit wel het geval is en ze het maximale aantal lessen geven, daarmee nog geen 40-urige werkweek vol maken. Kortom: juist bij de hoger gekwalificeerde beroepen kan men met minder dan een 40-urige werkweek volstaan, zonder in de lage inkomensniveaus te vallen; bij de lager gekwalificeerde beroepen móet men een volledige werkweek volmaken om niet te snel in de lage inkomensniveaus terecht te komen.

Van het aantal uren dat men werkt in het hoofdberoep is in het onderhavige onderzoek niet bekend hoe de relatie met de inkomensniveaus per leeftijdsklasse ligt. Wel kan meer nagegaan worden, bij welke huishoudenstypen zich bepaalde concentraties voordoen (Bijlage 2.21).

Mannelijke hoofden van onvolledige gezinnen hebben voor het overgrote deel (namelijk 92%) een beroep waarin ze 40 of meer uren per week werken; vrouwelijke hoofden van onvolledige gezinnen hebben voor de helft (50%) een beroep waaraan ze een volledige werkweek besteden. Het aantal mannelijke hoofden van dergelijke gezinnen dat geen volledige werkweek heeft is echter klein: 1660 tegen 15331 vrouwelijke hoofden. Dit grote verschil tussen mannen en vrouwen kan duiden op het verschijnsel dat het voor mannen in het algemeen aanzienlijk moeilijker zal zijn om een part-time werkkring te vervullen dan voor vrouwen, ook wanneer de gezinsomstandigheden daartoe noodzaken (bijvoorbeeld in het geval van nog jonge thuiswonende kinderen). Bijgevolg zullen mannen dan niet zelden zijn aangewezen op huishoudelijke hulp, wat weer een grote druk op het inkomen kan betekenen. In deze redenering is het ook niet verwonderlijk, dat voor mannen beneden de 65 jaar – zeker bij een (te) laag inkomen – een beroep op het ontvangen van periodiek bijzondere bijstand voor huishoudelijke hulp veruit de belangrijkste reden is en voor weduwnaars bijna de enige reden (12). Anderzijds is het ook duidelijk dat vrouwen vanwege de zorg voor huishouden en kinderen vaak niet anders dan een part-time baan kunnen nemen.

Dat voor mannen het hebben van een part-time werkkring structureel (en uiteraard cultureel) minder snel tot de mogelijkheden behoort dan voor vrouwen blijkt uit het feit, dat ook mannelijke hoofden van niet-gezinshuishoudens en mannelijke alleenstaanden aanzienlijk vaker een volledige werk-

week van 40 of meer uren hebben, namelijk 91%, tegen 70% voor vrouwen in de vergelijkbare huishoudenstypen gezamenlijk.

Wanneer we de gegevens: mannen kunnen minder vaak part-time werken dan vrouwen, en: van onvolledige gezinnen zullen mannelijke hoofden – bijgevolg – vaak aangewezen zijn op huishoudelijke hulp, met elkaar combineren, dan volgt daar uit, dat een part-time werkweek bij hoofden van volledige gezinnen relatief weinig voor zal komen. In de meeste gevallen immers is de man het hoofd van het gezin; de vrouw heeft dan de dagelijkse zorg voor de kinderen. Inderdaad komt een werkweek van minder dan 40 uren bij hoofden van volledige gezinnen slechts weinig voor: 6%; een werkweek van minder dan 25 uren nog minder: 2%.

Wat de onvolledige gezinnen betreft valt – in afwijking van het algemene beeld – op, dat vrouwelijke hoofden met 2 of meer kinderen die 24 uur of minder werken, een groot aandeel hebben in het laagste inkomensniveau. Werken zij 25–39 uur en hebben ze geen of nog één thuiswonend kind beneden de 18 jaar, dan is hun aandeel in het hoogste inkomensniveau relatief gering; dit in tegenstelling tot vrouwelijke hoofden met 1 kind die een volledige werkweek hebben. Bij de volledige gezinnen met 3 of meer kinderen waarvan het hoofd een volledige werkweek heeft, is het aandeel dat ze hebben in het laagste inkomensniveau weliswaar meer dan gemiddeld, maar iets minder dan we zouden verwachten.

Samenvattend kunnen we concluderen dat de hoogte van het inkomensniveau niet correspondeert met het aantal uren dat men per week werkt in het hoofdberoep: het hoogste inkomensniveau komt het meest voor onder degenen die 25–39 uren per week werken. Dit lijkt vooral een gevolg van de oververtegenwoordiging van (waarschijnlijk vooral onderwijzend personeel onder de) middelbare en hogere employés in deze categorie. Daarnaast vallen de slechts geringe verschillen op tussen degenen die minder dan 25 en degenen die meer dan 39 uren werken; eerstgenoemden zijn naar verhouding ondervertegenwoordigd in de laagste inkomensniveaus, terwijl de categorie met een volledige werkweek in niveau 1 oververtegenwoordigd is. Onder de eersten komen slechts in geringe mate de lagere inkomensniveaus wat meer, en de hogere wat minder voor. Een part-time werkkring, zeker wanneer deze minder dan 25 uren per week vergt, komt vrijwel alleen voor onder vrouwelijke hoofden van huishoudens; mannen lijken in het algemeen veel minder gemakkelijk een part-time betrekking te kunnen vervullen dan vrouwen ook wanneer de gezinsomstandigheden, zoals een of meer jonge, nog thuiswonende kinderen, dit zouden vereisen; het gaat hierbij om 11 000 mannelijke hoofden van onvolledige gezinnen; zij zullen niet zelden aangewezen zijn op huishoudelijke hulp. Dit kan een aanzienlijke vermindering van het netto-bestedbare inkomen betekenen (ook in het hoogste inkomensniveau, waarin ongeveer de helft van hen te vinden is), wat echter niet terug te vinden is in de indeling in inkomensniveaus.

Anders gezegd: mannelijke hoofden van onvolledige gezinnen zullen er niet zelden slechter voor zitten dan uit de onderzoeksresultaten blijkt.

Het zijn verder vooral de onvolledige gezinnen met een vrouwelijk hoofd en 2 of meer kinderen die relatief het grootste aandeel hebben in de beide laagste inkomensniveaus. Volledige gezinnen met 3 of meer kinderen vertonen qua inkomenssituatie een iets gunstiger beeld dan wij op grond van de algemene uitkomst zouden verwachten.

Naar de mate waarin men tot het economisch actieve deel van de bevolking behoort zijn de hoofden van huishoudens en de alleenstaanden in te delen in drie groepen: de werkenden, de tijdelijk niet-werkenden en degenen die zonder beroep zijn. Onder de tijdelijk niet-werkenden vallen onder meer wachtgelders, werklozen en werkzoekenden en niet-werkenden die ten tijde van de volkstelling hebben opgegeven te zijn ingeschreven bij een arbeidsbureau¹³. Onder de niet-werkenden zijn onder meer begrepen: gepensioneerden, AOW- en AWW-trekkers, renteniers, e.d., scholieren en studenten (dezen zijn niet in de massa van dit onderzoek opgenomen), personen

2.12. Werken, tijdelijk niet-werken en zonder beroep zijn

die werkzaam zijn in het eigen huishouden (exclusief betaald huishoudelijk personeel), jonge kinderen die nog niet naar school gaan (ook deze zijn niet in de massa opgenomen), mindervaliden die niet kunnen werken en mannen die uitsluitend hebben opgegeven werkzaam te zijn in het eigen huishouden¹⁴.

Met name de niet-werkenden vormen een zeer heterogene groep. Het is zinvol, om hier enige differentiatie in aan te brengen, en wel door het buiten beschouwing laten van degenen wier voornaamste bron van inkomen gevormd wordt door pensioen of vermogen. Deze zijn immers niet werkloos of zonder beroep, doordat ze geen (passend) werk kunnen vinden of anderszins een beroep kunnen uitoefenen. Hiermee resteert dan een groep van niet-werkenden die, door welke omstandigheden ook, niet (meer) kan of mag werken, hoewel deze er óf de leeftijd nog voor hebben óf niet in zodanige gunstige financiële omstandigheden verkeren, dat ze niet meer hoeven te werken. Bijgevolg kan men veronderstellen, dat onder degenen die geen beroep (meer) hebben of tijdelijk zonder werk zijn, relatief veel gevallen van een laag inkomensniveau zullen voorkomen. Dit is weergegeven in tabel 12.

Tabel 12. Inkomensniveau naar het al dan (eventueel tijdelijk) niet werken

Al dan (eventueel tijdelijk) niet werken	Inkomensniveau					Totaal
	1	2	3	4	5	
werkend	90,6	85,2	91,5	95,1	98,1	94,5
tijdelijk niet werkend	1,9	1,7	1,0	0,7	0,3	0,8
niet werkend	7,5	13,2	7,5	4,2	1,6	4,7
Kolomtotaal = 100% =	321 315	272 173	379 831	480 164	1 283 129	2 736 612

Bovenstaande resultaten stemmen overeen met de verwachting: tijdelijk niet-werkenden en niet-werkenden komen relatief vaak voor in de lagere inkomensniveaus (vooral 1 en 2), werkenden meer in de beide hoogste inkomensniveaus. Opmerkelijk is de duidelijke ondervertegenwoordiging van de werkenden in niveau 2 en de oververtegenwoordiging van de niet-werkenden in ditzelfde niveau.

Bij tijdelijk niet-werkenden treedt een vrij duidelijke differentiatie op wanneer zij worden uitgesplitst naar de voornaamste bron van hun inkomen; aangezien dit voor het overgrote deel arbeid of een sociale uitkering is beperken we ons daartoe.

Tabel 13. Inkomensniveau naar de meest voorkomende voornaamste bron van inkomen bij tijdelijk niet-werkenden

tijdelijk niet-werkenden met als voornaamste bron van inkomen:	Inkomensniveau					Totaal
	1	2	3	4	5	
arbeid	36,0	33,6	47,0	56,2	70,3	46,9
sociale uitkering	64,0	66,4	53,0	43,8	29,7	53,1
Kolomtotaal = 100% =	5 685	4 927	3 555	3 247	3 816	20 730

Arbeid als voornaamste bron van inkomen geeft bij tijdelijk niet-werkenden aanmerkelijk minder snel aanleiding tot een laag inkomensniveau dan een sociale uitkering. In de beide laagste inkomensniveaus is arbeid aanzienlijk onder-, een sociale uitkering aanzienlijk oververtegenwoordigd. Zeer waarschijnlijk moet de reden hiervan gezocht worden in het feit dat een werkloosheids- of wachtgelduitkering (beide vallen onder «arbeid») financieel

een minder ongunstige situatie met zich meebrengt dan een periodieke bijstandsuitkering die men nadien ontvangt.

Een gelijksoortige differentiatie kan ook aangebracht worden bij degenen die niet-werkend zijn; verschil is alleen, dat de voornaamste bron van inkomen hier gevormd wordt door een sociale uitkering of onderhoud door anderen.

Tabel 14. Inkomensniveau naar de meest voorkomende voornaamste bron van inkomen bij niet-werkenden

niet-werkenden met als voornaamste bron van inkomen:	Inkomensniveau					Totaal
	1	2	3	4	5	
onderhoud door anderen	6,5	4,9	13,8	3,5	32,6	9,5
sociale uitkering	93,5	95,1	86,2	96,5	67,4	90,5
Kolomtotaal = 100% =	21 276	27 870	19 911	13 859	8 331	91 247

Ook nu weer blijkt een sociale uitkering aanleiding te geven tot een inkomen in het lagere, althans zeker niet in het hoogste inkomensniveau. Het relatief grote aantal van de niet-werkenden die van onderhoud door anderen leven in het hoogste inkomensniveau onderstreept nog eens het eerder gevonden resultaat dat onderhoud door anderen minder snel tot een laag inkomensniveau leidt dan men wellicht zou verwachten.

Naar aanleiding van tabel 12 moet nog vastgesteld worden of constant-houding van de leeftijd en het opleidingsniveau, alsmede een differentiatie naar huishoudentypen, veranderingen aanbrengt in het algemene beeld.

Over het geheel genomen (Bijlage 2.22) kan niet gesteld worden dat de constanthouding van de leeftijd systematische veranderingen teweegbrengt. Wel zien we, dat de oververtegenwoordiging van de niet-werkenden in de inkomensniveaus 2 en 3 met name gezocht moet worden bij de 50-64-jarigen en vooral bij de 65-jarigen en ouderen. De absolute aantallen bij de 50-64-jarigen zijn nogal groot, wat doet vermoeden dat het hier vermoedelijk om arbeidsongeschikten zal gaan. Overeenkomstig de verwachting zien we ook, dat het aantal werkenden relatief afneemt met de stijging van de leeftijd en dat het aantal niet-werkenden dan toeneemt.

Wat het opleidingsniveau betreft (Bijlage 2.23), valt enigszins de tendens waar te nemen, dat, naarmate het opleidingsniveau stijgt, het inkomensniveau van tijdelijk niet-werkenden en van niet-werkenden ook wat stijgt. Deze tendens is echter zo gering en de absolute aantallen waar het hier om gaat zijn tegelijk zo klein, dat dit geen invloed uitoefent op het algemene beeld zoals dat al eerder ten aanzien van de werkenden is geconstateerd. Overigens valt wel op, dat niet-werkenden absoluut zowel als relatief vaak een opleiding op uitsluitend basisoniveau hebben en dat ze sterk vertegenwoordigd zijn in inkomensniveau 2.

Ten aanzien van het al dan (eventueel tijdelijk) niet-werken in combinatie met de onderscheiden inkomensniveaus vertonen mannelijke hoofden van onvolledige gezinnen opmerkelijk meer overeenkomst met hoofden van volledige gezinnen dan met vrouwelijke hoofden van onvolledige gezinnen (Bijlage 2.24). Stijgt het kindertal dan neemt het (eventueel tijdelijk) niet-werken duidelijk af, terwijl tegelijk sprake is van een bijna volledige gelijke spreiding over de 5 inkomensniveaus. Daalt het kindertal dan krijgt het tijdelijk niet of niet-werken sterker de overhand, waarbij met name niet-werken samengaat met een laag inkomensniveau. Dit kan overigens zeker ten dele verklaard worden uit het feit dat een klein kindertal – en zeker geen thuiswonende kinderen beneden 18 jaar – vaker samengaat met een oud(er) dan een jong gezin en juist onder ouderen (met name 50 jaar en ouder) komen weer relatief veel niet-werkenden voor met een laag inkomensniveau. Dit blijkt vooral bij volledige gezinnen zonder kinderen en onvolledige gezinnen zonder kinde-

ren met een mannelijk (en uiteraard ook vrouwelijk) gezinshoofd. Neemt de kans op werken in deze gezinstypen toe met de stijging van het kindertal, bij vrouwelijke hoofden van onvolledige gezinnen neemt de kans op niet-werken en daarmee een laag inkomensniveau zeer sterk toe bij toename van het aantal kinderen. Bovendien blijken vrouwelijke hoofden van onvolledige gezinnen toch al minder vaak te werken dan de hoofden van de beide andere gezinstypen. Met andere woorden: vrouwelijke hoofden van onvolledige gezinnen komen absoluut zowel als relatief gezien veel vaker voor in de lage inkomensniveaus en wel in toenemende mate met de stijging van het kindertal en nog eens extra vaak – doch dat hangt met het voorgaande samen – als ze niet-werkend zijn. Dit betekent niet automatisch dat mannelijke hoofden er financieel zo veel beter zullen voorstaan. Immers in paragraaf 2.11 hebben we al beargumenteerd dat het feitelijk inkomensniveau voor mannen wel eens aanzienlijk lager kan liggen omdat ze niet zelden zullen moeten zorgen voor huishoudelijke hulp –, terwijl vrouwen er eerder toe zullen neigen zelf het huishouden en de zorg voor de kinderen op zich te nemen, daarmee huishoudelijke hulp «uitsparend». Het werkelijke effect van het hebben van huishoudelijke hulp kunnen wij evenwel niet bepalen omdat daarover geen censusgegevens zijn.

Hoofden van niet-gezinshuishoudens wijken niet veel van het algemene beeld af; naarmate er meer sprake is van niet-werken daalt het inkomensniveau, doch absoluut zowel als relatief gezien sterker bij vrouwen dan bij mannen. Hetzelfde geldt in grote trekken voor alleenstaanden.

Samenvattend kan gesteld worden, dat lage inkomensniveaus vaker voorkomen bij (tijdelijk) niet-werkenden dan bij werkenden. Het ongunstige beeld bij niet-werkenden zowel als bij tijdelijk niet-werkenden wordt nog in zeer hoge mate versterkt, wanneer ze voornamelijk van een sociale uitkering moeten rondkomen en bij niet-werkenden bovendien bij een laag opleidingsniveau en een leeftijd van 50 jaar of ouder. Vrouwen, als hoofd van een gezin of huishouden, alsook vrouwelijke alleenstaanden staan er niet onaanzienlijk slechter voor, wat betreft hun inkomensniveau, dan mannen van dienovereenkomstige huishoudenstypen.

De laatste groep waaraan aandacht besteed moet worden betreft de gepensioneerden. Zij maken 21,6% van het totale bestand uit (ruim 860 000 hoofden van huishoudens en alleenstaanden). Van de meesten van hen wordt vrij algemeen aangenomen, dat zij tot de lage of laagste inkomenscategorieën behoren. In het voorafgaande hebben we echter vastgesteld, dat dit wat anders komt te liggen indien gewerkt wordt met de door ons gemaakte onderscheiding in inkomensniveaus. De meeste gepensioneerden vallen dan namelijk in niveau 2 (als ze gehuwd zijn) of in niveau 3 (als ze niet (meer) gehuwd zijn).

Onder pensioen en dergelijke zijn drie categorieën begrepen: zij die uitsluitend van een AOW-uitkering leven; zij die daarnaast nog andere inkomsten hebben (bijvoorbeeld een bijstandsuitkering); en degenen wier inkomen niet uit een AOW-uitkering (eventueel met andere inkomsten) bestaat, de categorie «overigen».

De spreiding van deze drie categorieën over de inkomensniveaus is als volgt.

Tabel 15. Inkomensniveau naar de aard van het inkomen bij gepensioneerden

Gepensioneerden met:	Inkomensniveau					Totaal
	1	2	3	4	5	
uitsluitend AOW	22,1	35,2	33,5	15,2	10,8	26,9
AOW en andere inkomsten	34,8	58,0	62,8	70,7	76,7	64,3
overigen	43,1	6,8	3,8	14,1	12,5	8,7
Kolomtotaal = 100% =	19 875	233 046	262 125	99 697	149 220	763 963

AOW met andere inkomsten vormt het meest voorkomende type van inkomsten voor gepensioneerden: bijna twee derde van alle gepensioneerden verwerft hieruit zijn inkomen. In vergelijking met de andere inkomensniveaus komt dit meer voor in de beide hoogste en aanmerkelijk minder in het laagste inkomensniveau. Degenen die uitsluitend een AOW-uitkering genieten zijn nogal sterk vertegenwoordigd in de inkomensniveaus 2 en 3. Een inkomen dat uitsluitend uit een AOW-uitkering bestaat is in de meeste gevallen dus waarschijnlijk niet voldoende om van rond te komen, althans wanneer er geen thuiswonende kinderen zijn; geniet men daarnaast nog andere inkomsten, dan vindt er een globale verschuiving naar de twee hoogste niveaus plaats. Gepensioneerden die niet van een AOW-uitkering leven (eventueel met andere inkomsten) vertonen een geheel ander beeld: vooral in niveau 1 maar ook in 4 en 5 zijn zij oververtegenwoordigd. Dit kan liggen aan de heterogeniteit van deze groep; hieronder vallen immers – om maar twee uitersten te noemen – zowel topambtenaren met een goede pensioenvoorziening, als kleine zelfstandigen die van een oudedagsreserve moeten rondkomen.

Bezien per opleidingsniveau (Bijlage 2.25) blijkt, dat AOW met andere inkomsten duidelijk meer voorkomt naarmate het opleidingsniveau stijgt, terwijl uitsluitend AOW afneemt in belangrijkheid met de stijging van het opleidingsniveau. Rekening houdend met de kleine absolute aantallen waarvan in deze tabel sprake is, valt ook nu weer op dat zich binnen elk opleidingsniveau verder geen opmerkelijke verschuivingen voordoen in de spreiding van de aard van het inkomen van gepensioneerden over de inkomensniveaus.

Bij hoofden van niet-gezinshuishoudens en alleenstaanden (in beide gevallen zowel mannen als vrouwen) komen de resultaten vrijwel geheel overeen met de resultaten in tabel 15 (Bijlage 2.26). Dit geldt ook voor volledige gezinnen zonder kinderen. Zijn er evenwel nog thuiswonende kinderen beneden de 18 jaar, dan neemt vooral het inkomensniveau «overige» een belangrijke plaats in en wel in toenemende mate met de stijging van het kindertal. Absoluut zowel als relatief geeft dit bovendien zeer vaak aanleiding tot een inkomen op niveau 2 en vooral 1. Hetzelfde geldt voor mannelijke hoofden van onvolledige gezinnen met 2 of meer kinderen. Zijn er geen kinderen dan komt het beeld weer overeen met dat van tabel 15; is er één kind, dan neemt vooral «overige inkomsten» weer een belangrijke plaats in. Ook hier daalt het inkomensniveau met de stijging van het aantal kinderen. Vrouwelijke hoofden van onvolledige gezinnen hebben, ongeacht het kindertal, in de meeste gevallen AOW met andere inkomsten.

Samenvattend kunnen we concluderen, dat uiteraard degenen met uitsluitend een AOW-uitkering financieel in een minder gunstige positie verkeren dan degenen die daarnaast nog andere inkomsten hebben. Gepensioneerden in de categorie «overige» vertonen een dubbelzinnig beeld: enerzijds komen hier de meeste lage, anderzijds ook de meeste hoge inkomensniveaus voor. Dit lijkt grotendeels verklaard te moeten worden uit het beroep dat men in de economisch actieve leeftijdsfase heeft uitgeoefend.

Thuiswonende kinderen blijken onder de gepensioneerden een sterk verzwarende factor met betrekking tot het inkomensniveau te zijn; gehuwde gepensioneerden vallen relatief vaak in niveau 2, ongehuwde in niveau 3, maar als er nog thuiswonende kinderen zijn, daalt het inkomensniveau vaak tot onder de grens van wat nog aanvaardbaar te achten is. Andere inkomsten naast een AOW-uitkering verhogen de kans op een hoger inkomensniveau niet onaanzienlijk: de categorie «overige» blijft bij alle huishoudenstypen een dubbelzinnig karakter behouden. Per opleidingsniveau doen zich geen opmerkelijke veranderingen in dit beeld voor.

2.14. Resterende variabelen

Er resteren nog twee variabelen die besproken moeten worden, namelijk hulpbehoevendheid en burgerlijke staat. Van hulpbehoevendheid – en de gradaties die daarin te onderscheiden zijn – kan men in het algemeen niet stellen, dat deze als een belasting voor het inkomen gezien kan worden;

over het zelf dragen van de daaraan verbonden kosten is ons immers niets bekend, terwijl men mag aannemen, dat in de meeste gevallen een beroep gedaan zal worden op de dienaangaande bestaande sociale voorzieningen. Wel is hulpbehoevendheid echter een belangrijke beperkende factor ten aanzien van de mogelijkheden tot het uitoefenen van een beroep en het verwerven van eigen inkomsten. Het is dan ook te verwachten, dat hulpbehoevenden oververtegenwoordigd zullen zijn in de lagere inkomensniveaus, omdat ze vaak niet in staat zullen zijn een volledige dagtaak op zich te nemen. In verband met de zeer scheve verdeling tussen wel en niet hulpbehoevenden gaan we eerst dit onderscheid per inkomensniveau (tabel 16) en per voornaamste bron van inkomen na (tabel 17). In tabel 18 gaan we in op de gradaties van hulpbehoevendheid, waarbij een rangorde is ingebouwd van meer naar minder hulpbehoevend zijn.

Tabel 16. Inkomensniveau naar het al dan niet hulpbehoevend zijn

Al dan niet hulpbehoevend	Inkomensniveau					Totaal
	1	2	3	4	5	
Hulpbehoevend	4,3	8,9	10,7	4,4	3,2	5,7
Niet hulpbehoevend	95,7	91,1	89,3	95,6	96,8	94,3
Kolomtotaal = 100% =	342 036	609 432	646 125	584 249	1 456 748	3 538 589

De spreiding van het al dan niet hulpbehoevend zijn over de inkomensniveaus volgt geen systematisch patroon. Immers: hulpbehoevendheid komt zowel relatief weinig voor in inkomensniveau 1 als 4 en 5. Toch ligt de verklaring voor de weergegeven resultaten voor de hand: in inkomensniveau 2 en 3 komen relatief veel gepensioneerden en dus 65-jarigen en ouderen voor. En juist onder ouderen zal hulpbehoevendheid aanmerkelijk vaker voorkomen dan onder hoofden van huishouden die jonger zijn dan 65 jaar. Een niet onbelangrijke vraag is wat de voornaamste bron van het inkomen is van hulpbehoevende hoofden van huishouden. De onderstaande tabel verschaft hierover nadere informatie.

Tabel 17. Voornaamste bron van inkomen naar het al dan niet hulpbehoevend zijn

Hulpbehoevend:	Voornaamste bron van inkomen					Totaal
	Arbeid	Vermogen	Pensioen A.O.W. e.d.	Sociale uitkering e.d.	Onderhoud door anderen	
wel	1,7	14,9	15,8	26,3	7,1	5,7
niet	98,3	85,1	84,2	73,7	92,9	94,3
Kolomtotaal = 100% =	2 562 467	38 014	763 963	108 573	13 906	3 486 923

Hulpbehoevendheid komt – uiteraard – het minst voor bij hoofden van huishouden met arbeid als voornaamste bron van inkomen. Met andere woorden: hulpbehoevendheid is een factor die het verwerven van een inkomen uit arbeid doorgaans vrijwel onmogelijk maakt. Bij onderhoud door anderen komt hulpbehoevendheid wat meer voor, maar altijd nog minder dan bij de drie andere voornaamste bronnen van inkomen. Bij hoofden van huishoudens met vermogen en pensioen, AOW e.d. als voornaamste bron van inkomen komen ongeveer evenveel hulpbehoevenden voor; dit zal voornamelijk liggen aan het feit, dat het hier globaal genomen om dezelfde leeftijdscategorie gaat, namelijk 65-jarigen en ouderen. De meeste hulpbehoevenden

evenwel treft men aan bij degenen met een sociale uitkering als voornaamste bron van het inkomen: meer dan één vierde van hen is hulpbehoevend. Aangezien een sociale uitkering echter vaak samengaat met een laag inkomensniveau, is er in dit geval duidelijk sprake van een cumulatie van minder gunstige kenmerken.

Uit Bijlage 2.27 blijkt, dat hulpbehoevendheid relatief het meest voorkomt bij hoofden van niet-gezinshuishoudens en alleenstaanden (in beide gevallen wat meer bij vrouwen dan bij mannen), alsmede bij hoofden van onvolliedige gezinnen zonder kinderen (wat meer bij mannen dan bij vrouwen). Deze oververtegenwoordiging hangt uiteraard weer samen met de leeftijd: juist in deze huishoudenstypen komen relatief de meeste ouderen voor, wat nog ondersteund wordt door het gegeven dat onder hoofden van volledige gezinnen zonder kinderen in inkomensniveau 2 eveneens vrij veel hulpbehoevenden voorkomen. Daarnaast valt ook op dat het aantal hulpbehoevenden relatief gezien toeneemt bij de daling van het inkomensniveau. Dat dit resultaat niet bleek uit tabel 16 is een gevolg van het feit, dat bij diverse huishoudenstypen het empirisch laagste inkomensniveau niet tegelijk het logisch laagste niveau is. Een uitzondering op de algemene tendens wordt gevormd door mannelijke hoofden van onvolliedige gezinnen: in alle gevallen daalt het aantal hulpbehoevenden met de stijging van het kindertal, bij mannelijke hoofden van onvolliedige gezinnen blijft het vrij hoog, ook bij één of meer thuiswonende kinderen beneden de 18 jaar en daarbij treden dan ook een duidelijke verslechtering van het inkomensniveau op.

Op basis van de beschikbare gegevens kan een indeling gemaakt worden naar meer of minder hulpbehoevend zijn; als criterium staat hierbij centraal of men meer of minder in staat zal zijn buitenshuis arbeid te verrichten en of men van hulp van anderen afhankelijk is. Aldus ontstaat de volgende indeling van een hoge tot een lage mate van hulpbehoevendheid:

1. voortdurend bedlegerig;
2. hulp van anderen of hulp én hulpmiddel voor: verplaatsing buitenshuis of verplaatsing buitenshuis én eigen verzorging en/of huishoudelijke taken;
3. hulp van anderen of hulp én hulpmiddel voor: eigen verzorging en/of huishoudelijke taken;
4. hulpmiddel voor: verplaatsing buitenshuis óf verplaatsing buitenshuis én eigen verzorging en/of huishoudelijke taken;
5. hulpmiddel voor: eigen verzorging en/of huishoudelijke taken.

De spreiding van deze mate van hulpbehoevendheid over de vijf inkomensniveaus is als volgt:

Tabel 18. Inkomensniveau naar de mate van hulpbehoevendheid

Mate van hulpbehoevendheid		Inkomensniveau					Totaal
		1	2	3	4	5	
(meest)	1	5,8	7,1	3,8	4,3	3,0	4,6
	2	14,4	8,7	7,6	11,3	11,7	9,8
	3	58,2	69,0	81,2	64,1	70,1	72,0
	4	5,0	4,1	1,7	5,9	5,0	3,8
(minst)	5	16,6	11,1	5,7	14,4	10,2	9,9
Kolomtotaal = 100% =		14 874	45 397	69 331	25 716	47 118	202 436

De meest voorkomende vorm van hulpbehoevendheid bestaat uit het nodig hebben van hulp van anderen (eventueel gecombineerd met een hulpmiddel) voor eigen verzorging en/of huishoudelijke taken. Dit komt het meest voor bij hoofden van huishoudens met een inkomen op niveau 3; ongetwijfeld gaat het hierbij in verreweg het merendeel van de gevallen om niet (meer) gehuwde ouderen en bejaarden. Verder blijken de beide ernstigste maten van hulpbehoevendheid relatief oververtegenwoordigd te zijn in

inkomensniveau 1 en in zekere zin in 2. Daar staat echter tegenover dat de minst ernstige mate van hulpbehoevendheid ook een zeer sterk aandeel heeft in niveau 1 en dat degenen die qua hulpbehoevendheid positie 2 of 5 innemen wat oververtegenwoordigd zijn in de inkomensniveaus 4 en 5. Kortom: een duidelijke conclusie over het aandeel van de gradaties van hulpbehoevendheid in de inkomensniveaus valt niet te trekken.

Uit Bijlage 2.28 blijkt dat (onder het voorbehoud van de kleine absolute aantallen) voor de hoofden van niet-gezinshuishoudens, de alleenstaanden en de hoofden van onvolledige gezinnen (in alle gevallen zowel voor mannen als vrouwen) ongeveer hetzelfde beeld blijft bestaan als uit tabel 18 naar voren kwam, zij het nu in wat afgezwakte mate. Bij de hoofden van volledige gezinnen wijzigt dit beeld enigszins: gradatie 3 van de maten van hulpbehoevendheid komt minder vaak voor, gradatie 5 wat meer, evenals gradatie 2. Bij toename van het kindertal neemt de tendens nog wat toe dat hoofden van volledige gezinnen relatief gezien wat vaker ondervertegenwoordigd zijn in gradatie 3. Dit zal vooral liggen aan het feit, dat een matige vorm van hulpbehoevendheid in volledige gezinnen gemakkelijker door mede-gezinsleden kan worden opgevangen dan bij andere huishoudentypen, zodat dan in het algemeen alleen nog een beroep gedaan hoeft te worden op gebruikmaking van een hulpmiddel. Dat ook een ernstiger mate van hulpbehoevendheid (met name gradatie 2) in dit gezinstype relatief vaker voorkomt is een resultaat dat niet voor de hand ligt. Er moet echter rekening mee worden gehouden, dat «hulpbehoevendheid» en vooral gradaties daarbinnen een vrij subjectief gegeven is, waarvan bovendien de ernst wat verminderd kan worden doordat gezinsleden doorgaans de eerste aangewezen hulpgevers zullen zijn. Met andere woorden: naast het feit dat de subjectieve component in dit gegeven een niet onbelangrijke rol speelt, is de mate van hulpbehoevendheid (en mogelijk zelfs de vraag of men zich wel hulpbehoevend acht) bovendien nog sterk afhankelijk van het type huishouden waarvan de hulpbehoevende het hoofd is. In het censusmateriaal is vooral met dit laatste geen rekening gehouden, wat kan betekenen dat het werkelijke aantal hulpbehoevende hoofden van huishoudens (vooral volledige gezinnen) groter zal zijn dan uit de beschikbare censusgegevens blijkt.

We stelden in het voorafgaande al, dat hulpbehoevendheid een aanzienlijke of zelfs onoverkomelijke belemmering kan betekenen ten aanzien van de mogelijkheid om een beroep uit te kunnen oefenen. Dit moet dan met name tot uitdrukking komen in het feit, dat onder hulpbehoevenden relatief veel tijdelijk niet-werkend en vooral niet-werkenden zullen voorkomen. Een en ander wordt bevestigd door de resultaten van tabel 19 waarin voor de volledigheid nog gezien wordt hoe groot het aandeel van de gepensioneerden is in de onderscheiden maten van hulpbehoevendheid.

Zowel absoluut als relatief treft men de meeste hulpbehoevenden onder de gepensioneerden aan: van de in totaal bijna 225 000 hulpbehoevende hoofden van huishoudens of alleenstaanden zijn er 138 000 of ruim 61% gepensionerd. Bovendien bevestigen de cijfers het in het voorafgaande uitgesproken vermoeden, dat bedlegerigen en mensen die afhankelijk zijn van hulp van anderen of hulp en een hulpmiddel voor eigen verzorging of huishoudelijke taken met name onder deze groep gezocht moeten worden. Deze cijfers zijn – althans voor zover het gepensioneerden betreft – in zoverre echter aanzienlijk somberder dan hier geschetst, omdat veel bejaarden in inrichtingen of tehuizen zullen leven; deze categorie is echter niet in de massa voor het onderhavige onderzoek opgenomen.

Niet-werkenden zijn in alle categorieën van hulpbehoevendheid oververtegenwoordigd. Werkenden treft men relatief vaak aan onder degenen die afhankelijk zijn van hulp en/of hulpmiddel voor verplaatsing buitenshuis of verplaatsing buitenshuis én eigen verzorging en/of huishoudelijke taken. Dit is zeer opmerkelijk, want wie zich niet minstens, al is het maar gedeeltelijk, onafhankelijk van anderen of een hulpmiddel buitenshuis kan verplaatsen, is al snel niet (meer) in staat om een beroep uit te oefenen.

Tabel 19. (Mate van) hulpbehoevendheid, naar het al dan (tijdelijk) niet werken en gepensioneerd zijn

Economische (in-)activiteit	Hulpbehoevendheid					Totaal excl. niet hulpbehoevend	Niet hulpbehoevend	Totaal incl. niet hulpbehoevend
	Voortdurend bedlegerig	Hulp van anderen of hulp en hulpmiddelen voor		Hulpmiddel voor				
		Verplaatsing buitenshuis of verpl. buitenshuis én eigen verzorging en/of huishoudelijke taken	Eigen verzorging en/of huish. taken	Verplaatsing buitenshuis of verpl. buitenshuis én eigen verzorging en/of huishoudelijke taken	Eigen verzorging en/of huish. taken			
Werkend	17,8	43,8	16,4	43,9	35,6	22,1	74,8	71,8
Tijdelijk niet werkend	1,2	0,5	1,0	1,7	1,7	1,1	0,7	0,7
Niet werkend	17,9	14,7	15,0	19,4	19,0	15,7	5,0	5,6
Gepensioneerd	63,1	41,0	67,6	35,0	43,7	61,2	19,5	21,9
Kolomtotaal = 100% =	10 523	21 737	161 514	8 219	22 992	224 985	3 700 476	3 925 461

Voor de volledigheid willen we in het kort ook de burgerlijke staat nog in onze analyse betrekken. In tabel 20 is de relatie met het inkomensniveau weergegeven.

Tabel 20. Inkomensniveau naar burgerlijke staat

Burgerlijke staat	Inkomensniveau					Totaal
	1	2	3	4	5	
gehuwd	94,1	87,5	50,8	95,0	80,6	79,8
gescheiden	2,6	2,0	3,8	0,8	2,1	2,2
verweduwd	3,0	5,7	36,0	1,9	7,4	11,0
ongetrouwd	0,3	4,8	9,5	2,2	9,9	6,9
Kolomtotaal = 100% =	342 035	509 432	646 125	584 249	1 456 748	3 538 589

De resultaten in tabel 20 geven een beeld te zien dat te verwachten was. Verweduwden zijn zeer sterk vertegenwoordigd in inkomensniveau 3, gescheiden en ongehuwde hoofden van huishoudens zijn eveneens wat oververtegenwoordigd in dit inkomensniveau. De ongehuwden zijn echter ook oververtegenwoordigd in inkomensniveau 5. Op grond van deze gegevens kan geconcludeerd worden, dat een indeling naar burgerlijke staat niet zonder meer het inzicht oplevert dat in het voorafgaande herhaaldelijk naar voren is gekomen, namelijk dat vooral hoofden van onvolledige gezinnen – en onder hen dan vooral de vrouwelijke hoofden – een relatief groot aandeel hebben in de bezetting van de beide laagste inkomensniveaus. Duidelijk oververtegenwoordigd in beide genoemde niveaus zijn de gehuwden, die overigens ook in niveau 4 oververtegenwoordigd zijn.

Onder alleenstaanden en hoofden van niet-gezinshuishoudens (Bijlage 2.29) komen uiteraard voor het merendeel ongehuwden en verweduwden voor. Voor beide huishoudentypen geldt, dat mannen vaker ongehuwd, vrouwen vaker verweduwd zijn. Voor mannen zowel als vrouwen geldt samengevat ook, dat verweiding vaker samengaat met een laag inkomensniveau en ongetrouwd zijn vaker met een hoger inkomensniveau, doch bij

vrouwen is deze tendens sterker dan bij mannen. Ongetwijfeld hangt dit vooral samen met de leeftijd: onder verweduwden komen aanmerkelijk meer ouderen voor dan onder ongehuwden en aangezien ouderen doorgaans alleen een opleiding op uitsluitend basisniveau hebben genoten zullen ze tevens een beroep hebben uitgeoefend dat niet tot de hoogste inkomensniveaus zal leiden. Bij hoofden van onvolledige gezinnen valt op dat vrouwen wat vaker gescheiden, mannen wat vaker verweduwd zijn, althans bij één of meer kinderen. Mannelijke en vrouwelijke hoofden van onvolledige gezinnen zonder (nog) thuiswonende kinderen beneden 18 jaar zijn doorgaans verweduwd, wat ook weer samengaat met het feit, dat het hier in verreweg de meeste gevallen om ouderen gaat. Verder valt op dat bij toename van het kindertal verweduwde vrouwelijke hoofden van onvolledige gezinnen wat sterker oververtegenwoordigd zijn in de hogere dan in het laagste inkomensniveau(s); voor gescheiden vrouwen met kinderen geldt precies het omgekeerde: hier is sprake van oververtegenwoordiging in de lagere inkomensniveaus, en globaal genomen wat meer naar mate het kindertal toeneemt. Bij mannelijke hoofden van onvolledige gezinnen doen zich verder geen opmerkelijke tendenties voor.

Er kan geconcludeerd worden, dat de burgerlijke staat aanmerkelijk minder veranderingen teweeg brengt in de relatie tussen huishoudentype en inkomensniveau dan men op het eerste oog zou verwachten. De belangrijkste reden hiervoor lijkt het feit te zijn dat de huishoudentypologie op zich zelf al uitgebreid is en – zeker in combinatie met de factor leeftijd (en dus de gezinsfase) – al veel (en ook veel genuanceerden) van de verklaring voor bepaalde samenhangen biedt dan alleen met behulp van de variabele «burgerlijke staat» geboden kan worden.

3. (Mede)werkende gezinsleden

3.1. Inleiding

Dat buiten het hoofd van het gezin ook nog andere gezinsleden (echtgenote en/of kinderen) werken, is lang aangemerkt als een aanwijzing, dat zo'n gezin er financieel gezien niet goed voorstaat wanneer het alleen van het inkomen van het hoofd moet rondkomen. Hoewel het werken van de echtgenote en ook het werken van kinderen op jeugdige leeftijd beslist niet zonder meer als verwerpelijk kan worden beschouwd (per slot van rekening kunnen kinderen voorkeur hebben voor werken boven studeren), zal toch wel vaak de redenering opgaan dat, als het gezinshoofd voldoende verdient, andere gezinsleden niet hoeven te gaan werken. Deze redenering gaat – voor zover nu te overzien is – wel op voor werkende kinderen, doch niet meer – althans niet meer in de mate zoals dat vroeger het geval was – voor de werkende gehuwde echtgenote. Ten aanzien van de werkende kinderen is er de vrij duidelijke tendens waar te nemen dat, naarmate het gemiddelde inkomen van het gezinshoofd kleiner wordt, het aantal werkende kinderen toeneemt¹. Daardoor kan er bij de laagste inkomensgroepen een duidelijke financiële verlichting optreden in die zin, dat de ratio «gezinsinkomen-gezinsomvang» gunstiger wordt en er bijgevolg sprake zal zijn van een hogere inschaling in de onderscheiden inkomensniveaus. Dit laatste effect is evenwel niet meetbaar, omdat de Volkstelling 1971 geen gegevens verschaft over de hoogte van het inkomen van de werkende echtgenote en/of kind(eren). Het inkomensniveau is dan ook uitsluitend gebaseerd op het inkomen van het hoofd van het gezin². Desondanks blijft het uit eerder onderzoek verkregen resultaat staan, dat het juist de gezinnen zijn met een laag inkomen van het hoofd ervan, die ertoe genoodzaakt zijn de kinderen vroeg te (moeten) laten werken, omdat het inkomen van het gezinshoofd niet of slechts ternauwernood toereikend is. Bovendien gaat hiermee ook een min of meer structureel verschijnsel gepaard: kinderen die al jong (moeten) gaan werken zullen doorgaans niet in staat zijn vervolgoopleidingen te genieten en ze zullen dan ook niet zelden ertoe gedwongen zijn een soortgelijke positie in de inkomensstructuur in te nemen als hun ouders.

Deze zelfde redenering gaat niet (meer) op voor de werkende gehuwde vrouw. Zo blijkt uit de voorlopige uitkomsten van de Volkstelling 1971, dat het aantal werkende gehuwde vrouwen dat als zelfstandige of in loondienst werkzaam is in 1971 ongeveer 3,5 maal zo groot is als in 1960. Naar schatting heeft van degenen die in loondienst zijn en die ouder zijn dan 24 jaar ongeveer de helft een part-time werkkring³. In 1967 had bijna de helft van het totale aantal buitenshuis werkende vrouwen een inkomen dat lager was dan f 2000 per jaar. Bij de laagste inkomensklasse (totaal inkomen van een echtpaar beneden f 12 000) werkt 16% van de vrouwen; voor de midden- (f 12 000–f 16 000) en de hoogste klasse (boven f 18 000) bedroeg het percentage in 1967 resp. plm. 19 en 24⁴. Anders dan bij meeverdienende kinderen kan dus niet meer gesteld worden, dat het verschijnsel van de werkende gehuwde vrouwen toeneemt met de daling van het inkomen van de man. Weliswaar wijzen gegevens van iets oudere datum uit, dat het aandeel van de werkende gehuwde vrouwen in het totaalinkomen bij de laagste inkomens weer het grootst is, maar dit neemt niet weg, dat absoluut gezien die vrouwen de hoogste inkomens onder de gehuwde werkende vrouwen verwerken, wier echtgenoten toch al behoorlijk verdienen⁵.

Alles bij elkaar genomen kan dus gesteld worden, dat het werken van kinderen in het algemeen samen zal gaan met een laag inkomensniveau; bij de

Noten

¹ IR, pp. 32–39, 54–56, 100–106, 119–120, 136–139.

² Hier zij nogmaals benadrukt, dat dit eigenlijk geen gevolg is van de wijze waarop deze variabele is geconstrueerd, als wel van het feit, dat wij niet konden beschikken over exacte inkomensgegevens. Was dit laatste wél het geval geweest, dan zou dit probleem zich in het geheel niet hebben voorgedaan.

³ IR, p. 46.

⁴ IR, p. 98; CBS Technische toelichting bij de 14de Algemene Volkstelling, Belangrijkste begrippen en definities, pp. 3–4. Voorburg, 1976; zie ook paragraaf 1.3.1 van het onderhavige onderzoek.

⁵ IR, pp. 44–46 en 119–120.

⁶ Niphuis-Nell, M. De gezinsfasen. Amsterdam 1974. Uitg. SISWO, reeks «Interimrapporten Censusmonografieën», pp. 31 en 36, tabel 5.

⁷ IR, p. 136.

⁸ IR, p. 37, tabel 1.

⁹ IR, p. 55.

¹⁰ IR, p. 55.

¹¹ IR, pp. 36–37 en 55.

¹² IR, p. 58.

¹³ CBS, o.c., p. 7.

¹⁴ CBS, o.c., p. 7.

werkende gehuwde vrouw is dit niet meer het geval, waarbij er evenwel rekening mee moet worden gehouden, dat in de laagste inkomensgroepen de noodzaak tot het werken van de echtgenote wel degelijk aanwezig kan zijn, ten einde de nodige verlichting in een financieel krappe situatie van het gezin te bewerkstelligen.

Alvorens tot de bespreking van de resultaten over te gaan moeten vooraf nog enkele opmerkingen gemaakt worden.

1. Over de mate van bijdrage tot het inkomen van het hoofd van het huishouden kan niets gezegd worden, omdat de Volkstelling 1971 geen informatie verschaft over de hoogte van het door gezinsleden eventueel verdiende inkomen. Bekend is slechts óf er (mede)werkende gezinsleden zijn, niet hoeveel zij verdienen en hoeveel hiervan aan het gezin in zijn geheel ten goede komt.

2. De massa zoals die in dit hoofdstuk ter sprake komt, is anders dan in de hoofdstukken 2 en 4; nu gaat het, wanneer het het (mede)werken van de echtgenote betreft, uitsluitend om volledige gezinnen, wanneer het het (mede)werken van kinderen betreft uitsluitend om volledige én onvolledige gezinnen mét thuiswonende kinderen. De oorspronkelijke massa is hiervoor door ons gecorrigeerd: wanneer de werkende echtgenote ter sprake komt zijn de onvolledige gezinnen, de niet-gezinshuishoudens en de alleenstaanden buiten beschouwing gelaten, wanneer de werkende kinderen ter sprake komen zijn de onvolledige en volledige gezinnen zonder kinderen, de niet-gezinshuishoudens en de alleenstaanden buiten beschouwing gelaten. Wanneer werkende echtgenote én werkende kinderen ter sprake komen gaat het uitsluitend om volledige gezinnen mét thuiswonende kinderen.

3. De variabelen «al dan (eventueel tijdelijk) niet werken van de echtgenote» en «al dan niet werken van kinderen» hebben in feite betrekking op twee geheel verschillende categorieën. «Werken van gezinsleden» kan namelijk betreffen het medewerken in het bedrijf van de echtgenoot of het gezinshoofd (al dan niet tegen betaling) of het zelfstandig verrichten van arbeid buiten het bedrijf van de echtgenoot of het gezinshoofd. Een extra complicerende factor hierbij is, dat, wil een gezinslid als medewerkend beschouwd worden, het minstens 15 uren per week werkzaam moet zijn in het bedrijf van de echtgenoot of het gezinshoofd, al dan niet tegen betaling. Werken ze wél tegen betaling mee in het bedrijf van het gezinshoofd of de echtgenoot, dan vallen ze evenwel niet onder de categorie van personen in loondienst maar in de aparte categorie «medewerkend gezinslid». Hoewel medewerkende gezinsleden niet in de massa voor dit onderzoek zijn betrokken (het gaat immers om hoofden van huishoudens), is het toch nodig dit in het oog te houden, met name wanneer de zelfstandige bedrijfshoofden ter sprake komen (tabel 26, 27 alsmede 28). De clause van minstens 15 uren per week geldt niet voor degenen die buiten het bedrijf van de echtgenoot of het gezinshoofd werkzaam zijn. Zelfs al werken zij, bij wijze van spreken, slechts één uur per week elders, dan nog gelden zij als werkend. Nu zal dit laatste zich doorgaans niet voordoen, behoudens in het geval van bijvoorbeeld scholieren of studenten, die voor enkele uren per week kranten bezorgen o.i.d. Scholieren en studenten zijn evenwel in de massa niet opgenomen; voor de wél opgenomen gezinshoofden met een werkende echtgenote en/of kind(eren) zal in het algemeen gelden, dat deze gezinsleden ook globaal genomen minstens 15 uren per week werken. Van groter belang is dan ook de vraag of men al dan niet medewerkend is in eigen bedrijf. Hiermee moet rekening gehouden worden, aangezien het qua soort van arbeid om geheel verschillende bevolkingsgroepen gaat.

Ten aanzien van de werkzaamheid van de echtgenote doen zich drie mogelijkheden voor: zij werkt, zij werkt tijdelijk niet of zij werkt in het geheel niet. De verdeling van deze drie categorieën binnen de volledige gezinnen – uiteraard het enige huishoudentype waarop deze variabele betrekking heeft – is resp.: 449 986 (15,0%), 3292 (0,1%) en 2 553 155 (84,9%). De groep van tijdelijk niet-werkenden is dus slechts zeer klein; aangezien verondersteld

mag worden, dat zij minstens de intentie hebben om te gaan werken, worden zij bij de werkenden gevoegd. Er wordt binnen deze groep verder geen onderscheid gemaakt naar het aantal uren dat men per week werkt. De spreiding van de zo ontstane tweedeling over de onderscheiden inkomensniveaus is weergegeven in tabel 21.

Tabel 21. Inkomensniveau naar het al dan niet werken van de echtgenote

	Inkomensniveau					Geen eigen inkomen	Totaal
	1	2	3	4	5		
Echtgenote							
werkt	12,7	9,4	12,8	17,8	17,3	14,3	15,1
werkt niet	87,3	90,6	87,2	82,2	81,7	85,7	84,9
Kolomtotaal = 100% =	319 889	442 989	320 308	553 376	1 141 765	6 399	2 784 726

De bovenstaande resultaten bevestigen wat in paragraaf 3.1 werd opgemerkt: het werken van de echtgenote komt relatief meer voor bij een gunstige dan bij een ongunstige inkomenssituatie. Of, in termen van inkomensniveaus: naarmate er meer aanwijzingen bestaan voor een zich bevinden op, maar vooral boven, een aanvaardbaar te achten bestaansminimum neemt de kans op het werken van de echtgenote toe. Op de reden van het relatief geringe aandeel van de werkende echtgenotes in niveau 2 komen we aan het einde van deze paragraaf nog nader terug, omdat dit blijkt samen te hangen met de omvang van de volledige gezinnen in dit inkomensniveau.

In tabel 21 is, in afwijking van alle voorgaande tabellen, ook opgenomen of het hoofd van het gezin geen eigen inkomen heeft. Te verwachten valt immers dat, wanneer dit inderdaad het geval is, de echtgenote in het merendeel van de gevallen het inkomen zal verwerven. Dit blijkt echter niet het geval te zijn: absoluut genomen gaat het om een zeer klein aantal hoofden van volledige gezinnen, waarvan in slechts 14,3% van de gevallen de echtgenote werkt, wat relatief minder is dan het gemiddelde voor alle volledige gezinnen gezamenlijk. Men kan dus niet stellen dat, waar het hoofd van het gezin geen eigen inkomen heeft, dit inkomen door de echtgenote ingebracht wordt.

De invloed van de factor leeftijd van de (mannelijke) hoofden van volledige gezinnen op het al dan niet werken van de echtgenote is weergegeven in tabel 22.

Tabel 22. Leeftijd van de man naar het al dan niet werken van de echtgenote

	Leeftijd					Totaal
	< 20	20-34	35-49	50-64	≥ 65	
Echtgenote						
werkt	24,4	20,6	16,7	13,0	3,4	15,1
werkt niet	75,6	79,4	83,3	87,0	96,6	84,9
Kolomtotaal = 100% =	2 618	762 878	934 724	716 992	361 115	2 778 327

Er bestaat een vrij duidelijke tendens dat, naarmate de leeftijd van het gezinshoofd stijgt, de kans dat de echtgenote werkt, afneemt. Vooral bij 65-jarigen en ouder neemt, om begrijpelijke redenen, het aandeel van de werkende echtgenote nog slechts een bescheiden plaats in. Gezien het feit, dat echtelieden doorgaans ongeveer dezelfde leeftijd zullen hebben, zullen dus vooral

3.2. Het al dan niet werken van de echtgenote

bij jonge gezinnen relatief wat meer werkende vrouwen voorkomen. Het vermoeden bestaat echter, dat dit dan vooral gezinnen zonder kinderen zal betreffen, omdat de vrouw in een gezin met jonge kinderen doorgaans weinig gelegenheid zal hebben om anders dan in het eigen gezin te werken. Dit blijkt ook, wanneer voor de ouderdom van het gezin het aantal kinderen als maatstaf wordt genomen. Hierbij moet echter opgemerkt worden, dat van geen of weinig thuiswonende kinderen ook sprake kan zijn in oude(re) gezinnen, maar zeker in de gevallen waarin er geen thuiswonende kinderen meer zijn, komt het werken van de echtgenote nog slechts weinig voor.

Tabel 23. Omvang van volledige gezinnen naar het al dan niet werken van de echtgenote van het gezinshoofd

	Aantal kinderen in volledige gezinnen						Totaal
	0	1	2	3	4-5	6+	
Echtgenote							
werkt	18,3	13,5	12,9	12,7	11,6	10,5	15,1
werkt niet	81,7	86,5	87,1	87,3	88,4	89,5	84,9
Kolomtotaal = 100% =	1 225 433	587 012	638 848	320 396	192 491	42 253	3 006 433

Er is een duidelijke cesuur te constateren tussen 0 en 1 kind, maar over het geheel genomen geldt toch, dat bij stijging van het aantal kinderen de kans op het werken van de echtgenote afneemt. Enerzijds is dit een gevolg van het feit, dat grote gezinnen doorgaans ook ouder zullen zijn, anderzijds beperkt een groot aantal kinderen de echtgenote uiteraard in haar mogelijkheden om te gaan werken, hoewel, zeker bij een klein inkomen, de behoefte of noodzaak daartoe groter zal zijn. In dit laatste zit echter tevens een verklaring voor het eerder gevonden resultaat, dat bij stijging van het inkomensniveau de kans op het werken van de echtgenote eveneens zal toenemen, hoewel de noodzaak daartoe doorgaans geringer zal zijn dan bij een lage klassering. Immers, het zijn veelal de jonge gezinnen onder de gezinnen met geen of weinig kinderen waar de vrouw gaat werken, en juist bij een klein aantal kinderen wordt eerder een relatief hoog inkomensniveau bereikt dan bij een groot aantal. Het is dan ook niet verwonderlijk, dat de oververtegenwoordiging van werkende echtgenotes gevonden wordt onder de gezinnen zonder kinderen. Kortom: de factor leeftijd zal ongetwijfeld van invloed zijn op het al dan niet werken van de echtgenote, maar tegelijk is de leeftijd ook een functie van de gezinsfase. Het werken van de echtgenote is dan wel geen indicator voor een lage maatschappelijke en financiële positie, ontkend kan evenmin worden, dat onder de combinatie «echtgenote werkt – gezin met veel kinderen» situaties schuil kunnen gaan van een moeilijke financiële positie. De variabele «werkzaamheid van de echtgenote» lijkt hiermee twee tegenstrijdige tendenties in zich te bergen: enerzijds de behoefte om te werken, min of meer los van een of andere financiële noodzaak daartoe (en daarmee een min of meer algemeen maatschappelijke en emancipatoire tendens aangevend, die blijkbaar meer voorkomt bij een hoger dan bij een lager inkomensniveau), en anderzijds een financiële noodzaak, teneinde te kunnen ontsnappen aan een laag inkomensniveau en daarmee aan een maatschappelijk minder gunstige situatie.

Wanneer we het verband tussen het al dan niet werken van de echtgenote en het inkomensniveau per leeftijdsklasse bezien (Bijlage 3.1), dan valt op, dat bij de 19-jarigen en jonger, de 50-64-jarigen en de 65-jarigen en ouderen slechts in die gevallen sprake is van afwijkende resultaten, wanneer het gaat om zeer kleine absolute aantallen. Verder blijkt het al of niet werken van de echtgenotes in deze leeftijdsklassen niet veel af te wijken van het gemiddelde voor die leeftijdsklassen. Anders is het gesteld met de 35-49-jarigen en vooral de 20-34-jarigen: deze zijn duidelijk onvertegenwoordigd in de beide

de hoogste inkomensniveaus. In feite weerspiegelt dit het al eerder gevonden beeld: werkende echtgenotes komen vooral voor in jonge gezinnen én bij de hogere inkomensniveaus. Het een werkt het ander in de hand: een lagere leeftijd impliceert een jong gezin; in een jong gezin zijn weinig of – meer nog – geen kinderen aanwezig; dit brengt weer met zich mee, dat én de vrouw gemakkelijker in de gelegenheid is om te gaan werken, én de financiële noodzaak ertoe minder snel aanwezig zal zijn omdat jonge gezinnen zonder kinderen per definitie vaak voorkomen in de hoogste inkomensniveaus.

Wanneer, zoals we zagen, een bepaald opleidingsniveau samengaat met een bepaald inkomensniveau aan de ene kant, en het al dan niet werken van de echtgenote en het inkomensniveau aan de andere kant, dan ligt het voor de hand om te veronderstellen, dat het al dan niet werken van de echtgenote tevens zal samengaan met een bepaald opleidingsniveau. Uit tabel 24 blijkt echter, dat dit niet het geval is.

Tabel 24. Opleidingsniveau van de man naar het al dan niet werken van de echtgenote

	Opleidingsniveau						Totaal
	BN	LN	ULN: BO	ULN: AVO	MN	SH/HN	
Echtgenote							
werkt	11,5	18,7	17,3	20,3	17,7	16,0	15,4
werkt niet	88,5	81,3	82,7	79,7	82,3	84,0	84,6
Kolomtotaal = 100% =	906 954	198 774	627 368	200 724	244 997	235 670	2 414 487

Het enige gegeven dat in overeenstemming is met de eerder gevonden resultaten is de relatieve ondervertegenwoordiging van de werkende echtgenotes bij een opleiding van het gezinshoofd op uitsluitend basisniveau. Dat ligt ook voor de hand: een opleiding op uitsluitend basisniveau gaat relatief vaak samen met een hoge(re) leeftijd en met een laag inkomensniveau en ten aanzien van juist deze beide laatste kenmerken hebben we in het voorafgaande al geconstateerd, dat ze relatief weinig vaak samengaan met het werken van de echtgenote. Opvallend is verder wel de oververtegenwoordiging van werkende echtgenotes bij een algemeen vormende opleiding op uitgebreid lager niveau van de man. Om welke beroepsgroepen het hier gaat is met de ons ter beschikking staande gegevens echter niet te achterhalen.

Per opleidingsniveau bezien ondergaat de spreiding van het al dan niet werken van de echtgenote over de vijf inkomensniveaus enige veranderingen. Weliswaar geldt voor de opleidingen van lager tot en met middelbaar niveau, dat het werken van de echtgenote ondervertegenwoordigd voorkomt in inkomensniveau 3 en oververtegenwoordigd in inkomensniveau 4, maar ook valt waar te nemen, dat, naarmate het opleidingsniveau van de man wat hoger komt te liggen, de echtgenotes relatief wat vaker werken in de lagere dan in de hogere inkomensniveaus (Bijlage 3.2). Er ligt evenwel een zekere cesuur tussen (op uitgebreid lager niveau) het beroepsonderwijs en het algemeen vormend onderwijs; tot en met het beroepsonderwijs ondergaat de relatie tussen de variabelen geen verandering bij verandering van het opleidingsniveau, terwijl vanaf het algemeen vormend onderwijs de eerder gesignaleerde tendens optreedt. Met andere woorden: de relatie tussen het inkomensniveau en de werkzaamheid van de echtgenote blijft globaal genomen bestaan tot en met het beroepsonderwijs; bij hogere opleidingsniveaus vindt er echter een lichte verschuiving plaats: naarmate het opleidingsniveau verder stijgt verschuift de oververtegenwoordiging van de werkende echtgenotes in de hoogste inkomensniveaus naar de wat lagere niveaus en wel steeds méér naar de lagere niveaus bij een steeds verdere

stijging van het opleidingsniveau. De reden van deze verschuiving is niet geheel duidelijk. Het is echter waarschijnlijk dat met name binnen één opleidingsniveau, namelijk het uitgebreid lager niveau, een complex van factoren een rol speelt. Over het algemeen namelijk zal het aanvangssalaris van mensen met een algemeen vormende opleiding, met name in de dienstensector, lager liggen dan dat van mensen met een beroepsopleiding, met name in de nijverheidssector, althans bij gelijke leeftijd. Juist in de beginfase van een carrière, opgebouwd op een algemeen vormende opleiding op uitgebreid lager niveau heeft men doorgaans tevens de meeste gezinsuitgaven, vooral tengevolge van de uitbreiding van dat gezin. Wanneer men daarbij in aanmerking neemt, dat de kans, dat de vrouw een gelijkwaardig soort onderwijs gevolgd heeft vrij groot zal zijn en zich deze opleiding ook ten nutte wenst te maken – bijvoorbeeld part-time –, dan neemt de kans op het werken van vrouwen ongetwijfeld toe. Bovendien speelt hierbij nog een subjectieve factor een rol, en wel de statusincongruentie: hoewel de man een algemeen vormende opleiding heeft genoten, wordt hij (nog) niet dienovereenkomstig gehonoreerd in vergelijking met degenen die een beroepsopleiding gevolgd hebben. Een compensatie hiervoor kan dan gevonden worden in het tijdelijk en/of part-time werken van de echtgenote.

Niet alleen de hoogte van bijvoorbeeld het inkomensniveau of de leeftijd zijn van invloed op het al dan niet werken van de echtgenote, ook de bron van inkomsten, de aard van het uitgeoefende beroep e.d. zullen hierop van invloed zijn. Zo stelden Boelmans-Kleinjan en Beuckens-Vries: «kenmerken de verschillen (tussen zelfstandigen en mannen, werkzaam in loondienst), die van belang kunnen zijn voor het al dan niet werken van de vrouw, zijn de mate van inkomenszekerheid en het feit, dat in ons land de plaats, waar de zelfstandige zijn beroepsarbeid uitoefent veelal met de woning is verbonden. Deze ruimtelijke nabijheid van het werk van de man maakt hem eerder beschikbaar voor het delen van de taken en verantwoordelijkheden in het gezin. Beide factoren zouden stimulerend kunnen werken op het buitenshuis werken van de echtgenote. Andere factoren oefenen echter een negatieve werking uit. Zo is bijvoorbeeld uit onderzoek gebleken dat hoewel de nabijheid van de echtgenoot een grotere mate van rollendifferentiatie zou doen veronderstellen, de categorie met de grootste rollensegregatie en de geringste deelname aan de huishoudelijke en gezinsverantwoordelijkheid wordt gevormd door de boeren». Verder is bij zelfstandigen de maatschappelijke verwachting dat de vrouw meehelpt in het bedrijf een belemmering voor het buitenshuis werken, terwijl bij de landbouwbedrijven de ligging negatief kan uitwerken⁶.

Kortom: niet alleen sociaal-structurele factoren zijn van invloed op het al dan niet gaan werken van de vrouw (hoewel deze doorgaans wel het belangrijkste zullen zijn), ook culturele en geografische factoren spelen hierbij een rol. Voor ons zijn echter de sociaal-structurele factoren – mede gezien het theoretische kader⁷ – het meest van belang. En dit te meer, omdat deze verder reiken dan alleen de beroepsgroep van de man, waartoe beide genoemde auteurs zich beperken.

De eerste variabele die gezien moet worden is dan de voornaamste bron van inkomen.

Tabel 25. Voornaamste bron van inkomen naar het al dan niet werken van de echtgenote

	Voornaamste bron van inkomen					Totaal
	Vermogen	Arbeid	Pensioen AOW e.d.	Onderhoud door anderen	Sociale Uitkering	
Echtgenote						
werkt	4,8	17,0	3,4	45,8	13,2	15,2
werkt niet	95,2	83,0	96,6	54,2	86,8	84,8
Kolomtotaal = 100% =	20 291	2 399 727	403 157	3 654	79 536	2 906 365

Bij vermogen en pensioen is er, zoals te verwachten, sprake van een duidelijke ondervertegenwoordiging van werkende echtgenotes. Opmerkelijk is, dat dit, hoewel in veel mindere mate, ook het geval is bij sociale uitkering e.d. Ongetwijfeld hangt dit samen met het feit, dat de hoogte van een uitkering mede bepaald wordt aan de hand van het inkomen van de echtgenote. Is het hoofd van een huishouden voor een groter deel afhankelijk van het inkomen van zijn echtgenote, ongeacht waaruit hij zelf nog een (kleiner) inkomen verwerft, dan valt hij onder de categorie «onderhoud door anderen». En hierbij is absoluut genomen wel sprake van een klein aantal personen, maar tegelijk zien we ook, dat het aandeel van de werkende vrouwen hier de andere bronnen van inkomen verre overtreft. Bij arbeid tenslotte doet zich eveneens een – lichte – oververtegenwoordiging voor, wat uiteraard mede samenhangt met het feit, dat hierin het merendeel van de economisch productieve gezinshoofden – met name ook van jonge gezinnen – gezocht moet worden. Bovendien vallen onder «arbeid» ook de zelfstandigen en wetenschappelijk vrije beroepen e.d. en onder hen komen relatief meer werkende (waaronder vooral medewerkende) echtgenotes voor dan onder arbeiders en employés, zoals ook uit tabel 26 blijkt.

Bezien we daarnaast het verband tussen inkomensniveau en werkzaamheid van de echtgenote per bron van inkomen, dan blijkt dit verband alleen bij arbeid het in tabel 21 geschetste patroon te volgen: de werkende echtgenotes zijn oververtegenwoordigd in de niveaus 4 en 5 en ondervertegenwoordigd in de drie lagere niveaus. Bij vermogen en pensioen doet zich het omgekeerde voor, wat in het eerste geval kan liggen aan het feit, dat onder vermogen ook bij voorbeeld levensverzekeringsuitkeringen zijn begrepen, alsmede inkomsten uit verhuur en verpachting. Deze inkomsten zullen echter niet altijd zo hoog zijn, dat ze een voldoende bestaansbron vormen; wanneer dit inderdaad het geval is, zal men al gauw geneigd of genoodzaakt zijn iets bij te verdienen. Bij onderhoud door anderen is er sprake van een duidelijke ondervertegenwoordiging in de niveaus 1 en vooral 3, maar de absolute aantallen zijn zeer klein. Bij sociale uitkeringen e.d. blijkt zich een evenredige verdeling voor te doen.

In de inleiding bij dit hoofdstuk hebben we al gesteld, dat de variabele «werkzaamheid van de echtgenote» zowel het medewerken in het bedrijf van de man kan betreffen (mits voor minstens 15 uren per week), alsook het werken elders (ongeacht het aantal uren). Wanneer de hoofden van volledige gezinnen onderscheiden worden naar de aard van hun beroep, valt te verwachten, dat relatief veel werkende vrouwen zullen voorkomen bij zelfstandige bedrijfshoofden, eenvoudig, omdat het «werk aan huis» betreft, dat relatief gemakkelijk te combineren zal zijn met het werk in het gezin. Onderstaande tabel geeft te zien, dat dit inderdaad het geval is.

Tabel 26. Aard van het beroep naar het al dan niet werken van de echtgenote

	Aard van het beroep				Totaal
	Arbeider	Zelfstandig bedrijfshoofd	Employé	Beoefenaar van een vrij beroep	
Echtgenote					
werkt	14,2	27,8	16,0	24,4	17,2
werkt niet	85,8	72,2	84,0	75,6	82,8
Kolomtotaal = 100% =	1 035 751	373 176	919 653	19 395	2 347 975

Relatief gezien komen onder zelfstandige bedrijfshoofden bijna tweemaal zoveel werkende echtgenotes voor als bij arbeiders en employés. Ongetwijfeld gaat het hierbij vrijwel uitsluitend om vrouwen die in het bedrijf van hun man werken, onder de condities dat dit minstens 15 uren per week aan werk

in beslag neemt en dat ze – aldus zijn medewerkende gezinsleden door het CBS gedefinieerd – niet in loondienst zijn. Weliswaar is het ook mogelijk, dat de vrouw elders in loondienst is, doch dit zal in de praktijk zeer weinig voorkomen: het lijkt alleen al op praktische gronden onaannemelijk, dat de man zelfstandig een bedrijf voert en de vrouw in het huishouden werkzaam is en tegelijk beroepsarbeid verricht, maar niet in het bedrijf van de man, doch elders.

De nabijheid van werk, in het geval dat de man zelfstandig bedrijfshoofd is, noopt tot het voorzichtig zijn met het trekken van conclusies aangaande het inkomensniveau. Immers, juist omdat de gelegenheid tot werken zo vanzelfsprekend aanwezig is, zal de vrouw er al eens gemakkelijker toe komen mee te werken, ook zonder financiële noodzaak. De grens van minimaal 15 uren per week staat er weliswaar borg voor, dat het hierbij niet om incidentele werkzaamheden zal gaan, tegelijk ook zal er in veel gevallen – met name bij kleinere bedrijven – relatief vaak sprake zijn van een gedeeltelijke integratie van het voeren van, c.q. medewerken in, een eigen bedrijf en het voeren van een eigen huishouding.

Wat ook opvalt is de sterke oververtegenwoordiging van werkende echtgenotes onder de beoefenaars van vrije beroepen. In het merendeel van de gevallen (namelijk 75%) gaat het hier om wetenschappelijk vrije beroepen. Aangezien er bij deze categorie over het algemeen zeker geen sprake zal zijn van een financiële noodzaak voor de vrouw om te werken, lijkt dit gegeven meer het begin van een meer algemeen maatschappelijke behoefte van gehuwde vrouwen te weerspiegelen om op een of andere wijze zelfstandig beroepsarbeid uit te kunnen oefenen, naast het voeren van een eigen huishouden, terwijl bij zelfstandige bedrijfshoofden vaker direct-economische motieven een rol zullen spelen. De beroepsarbeid van de vrouw wier man beoefenaar van een vrij beroep is lijkt eens te meer voor de hand te liggen, wanneer men bedenkt, dat de opleidingsniveaus van man en vrouw elkaar in deze beroepsgroep niet zeer veel zullen ontlopen. De vrouw zal er – zeker bij een (semi-)hogere opleiding – dan vaker behoefte aan hebben zich die opleiding ook ten nutte te maken. Hierbij moet met name gedacht worden aan (part-time) beroepen in het onderwijs. Een en ander kan blijken, wanneer beide groepen van zelfstandigen uitgesplitst worden naar de «aard van hun werkzaamheid, c.q. bedrijf» (tabel 27). Overigens is het opvallend, dat de samenhang tussen de hoogte van het inkomensniveau en het al dan niet werken van de echtgenote per beroepstype juist bij de zelfstandige bedrijfshoofden een afwijkend patroon volgt. Bij arbeiders zijn werkende echtgenotes oververtegenwoordigd in de niveaus 4 en 5, bij employés eveneens en – in wat mindere mate – in niveau 2 en bij beoefenaars van vrije beroepen in de niveaus 2 en vooral 4. Bij de zelfstandige bedrijfshoofden daarentegen is er vrijwel geen sprake van een oververtegenwoordiging in de hoogste niveaus, doch van een evenredige vertegenwoordiging in alle niveaus. Anders gezegd: naast andere factoren moet ten aanzien van de zelfstandige bedrijfshoofden ook rekening gehouden worden met het feit, dat het werken van de echtgenote een structureel verschijnsel kan zijn, dat, min of meer los van de inkomensratio of -hoogte aanleiding geeft of noodzaakt tot het meewerken van de echtgenote in deze specifieke beroepsgroep.

Hoewel in alle bedrijfstypen of vormen van werkzaamheid steeds sprake is van een duidelijke oververtegenwoordiging van werkende echtgenotes in vergelijking met arbeiders en employés, springen toch met name de hoofden van winkelbedrijven in het oog: in de helft van de gevallen werkt de echtgenote; verreweg het allergrootste gedeelte van hen zal werken in het bedrijf van de man.

Verder valt er ten aanzien van de andere bedrijven een uniform beeld te constateren. Bij de beoefenaars van vrije beroepen zijn werkende echtgenotes met name oververtegenwoordigd bij kunstenaars. Overigens geven deze resultaten ook weer een indicatie voor de richting waarin het antwoord gezocht moet worden op de vraag, waarom het werken van de echtgenote

Tabel 27. Zelfstandigen, per hoofdtype, naar aard van werkzaamheid en het al dan niet werken van de echtgenote

	Zelfstandigen					Totaal				
	Bedrijfshoofden					Vrije beroepen				
	winkel	land- bouw	am- bacht	ove- rige	totaal	weten- schapp.	kun- ste- naars	ove- rige	totaal	
Echtgenote										
werkt	49,6	24,6	22,7	25,7	29,0	21,8	37,1	22,7	24,4	28,7
werkt niet	50,4	75,4	77,3	74,3	71,0	78,2	62,9	77,3	75,6	71,3
Kolomtotaal - 100% =	56 604	123 795	51 792	96 196	328 337	14 435	3 155	1 805	19 395	347 732

meer bij hoge dan bij lage klasseringen op de variabele inkomensniveau voorkomt. Immers, van de zelfstandige bedrijfshoofden kwam de hoogste klassering met name relatief sterk voor bij hoofden van winkelbedrijven en hier ook treffen we de meeste werkende echtgenotes aan. Het werken van de echtgenote lijkt dus over het algemeen eerder een aanwijzing voor een gunstige dan voor een ongunstige financiële of maatschappelijke positie te zijn, wat evenwel niet wegneemt, dat in voorkomende gevallen een ongunstige positie op de maatschappelijke ladder tengevolge van een laag inkomensniveau wel degelijk kan noodzaken tot het moeten gaan werken van de echtgenote.

Naast de aard van het bedrijf kan ook de omvang ervan van invloed zijn op het al dan niet werken van de echtgenote. Die is weergegeven in tabel 28.

Tabel 28. Zelfstandige bedrijfshoofden naar de omvang van hun bedrijf en naar het al dan niet werken van de echtgenote

	Omvang van het bedrijf			Totaal
	0 man personeel	1-4 man personeel	5+ man personeel	
Echtgenote				
werkt	27,2	32,7	19,5	28,0
werkt niet	72,8	67,3	80,5	72,0
Kolomtotaal = 100% =	198 758	106 521	42 052	347 331

Het verschijnsel van de (mede)werkende echtgenote komt relatief het meest voor bij bedrijven met 1-4 man personeel. Dit gegeven moet echter voorzichtig geïnterpreteerd worden. Het ligt namelijk voor de hand te concluderen dat in veel gevallen één personeelslid (met name als er in het totaal slechts één in het bedrijf aanwezig is) de medewerkende echtgenote is. Volgens de definities van het CBS echter gelden medewerkende gezinsleden niet als personeelsleden, want ze vallen niet in de categorie «loondienst». De opgave over de omvang van het bedrijf berustte evenwel bij het hoofd ervan (meestal ook hoofd van het huishouden), maar de opgave voor het al dan niet medewerken berustte bij het gezinslid in kwestie. Het is derhalve mogelijk, dat er sprake is van twee tegenstrijdige antwoorden: de echtgenote geeft op medewerkend te zijn in het bedrijf van de man, terwijl de man de echtgenote tot personeelslid rekent. Dit laatste zal ongetwijfeld nog vaker voorkomen als de echtgenote ook tegen betaling medewerkt. Kortom: het is zeer waarschijnlijk, dat het aantal bedrijven mét personeel wat kleiner is dan bovenstaande absolute aantallen doen vermoeden. Bovendien heeft dit tot gevolg, dat het aantal werkende echtgenotes in bedrijven mét personeel (in-

dien zij tot dit personeel gerekend zijn) aan de hoge kant is en dat met name de resultaten met betrekking tot bedrijven zonder en met 1-4 man personeel dichter bij elkaar liggen dan uit bovenstaande gegevens blijkt, eenvoudig omdat bij bedrijven met 1-4 man personeel de echtgenote medegegeld kan zijn, terwijl dit niet in de bedoeling van de Volkstelling 1971 heeft gelegen. Zeker wanneer er sprake is van slechts één personeelslid kan dit de echtgenote betreffen en gaat het dus in feite om een bedrijf met 0 man personeel⁹. Uit dit alles kan geconcludeerd worden, dat bij bedrijven tot 5 man personeel relatief veel meer werkende echtgenotes voorkomen dan bij bedrijven met 5 of meer man personeel (waarbij we, gelet op het voorafgaande, geen onderscheid maken tussen 0 en 1-4 man personeel). Vooral bij deze kleine(re) bedrijven zal het bedrijf vaak aan huis uitgeoefend worden, zodat de bedrijfswerkzaamheid en het werken in de huishouding gedeeltelijk in elkaar zullen overlopen. Deze tendens is dan tegengesteld aan (en sterker dan) de tendens dat, naarmate het inkomensniveau stijgt het aantal werkende echtgenotes toeneemt. Ongetwijfeld is dit een gevolg van het feit, dat het hier structureel gezien om een aparte categorie gaat, namelijk die van de mede-werkende echtgenotes in plaats van (elders in loondienst) werkende echtgenotes. In dit laatste geval stijgt het aantal werkende echtgenotes met de stijging van het inkomensniveau; in het eerste geval lijkt het vooral te stijgen met een toenemende overlapping van het voeren van een huishouden binnen een zelfstandig bedrijf.

Vooral belangrijk voor het kunnen vaststellen of de werkzaamheid van de echtgenote niet ook samenhangt met een minder gunstige inkomenspositie is de vraag, of het al dan niet werken van de echtgenote samengaat met het feit of het gezinshoofd tijdelijk niet werkend of in het geheel niet werkend is. Deze beide categorieën moeten dan vergeleken worden met de werkenden. Een en ander is terug te vinden in de onderstaande tabel, waarin gepensioneerden en degenen die leven van een vermogen buiten beschouwing zijn gelaten bij de niet-werkenden, omdat deze per definitie niet werken.

Tabel 29. Werkenden, tijdelijk niet-werkenden en niet-werkenden naar het al dan niet werken van de echtgenote

	Gezinshoofd is			Totaal
	werkend	tijdelijk niet-werkend	niet-werkend	
Echtgenote				
werkt	16,0	14,8	10,6	15,8
werkt niet	84,0	85,2	89,4	84,2
Kolomtotaal = 100% =	2 329 855	20 176	96 749	2 446 780

De werkende echtgenotes zijn het sterkst vertegenwoordigd bij de groep van gezinshoofden die werken, het minst vertegenwoordigd bij gezinshoofden die niet werken. Ook hier blijkt dus weer, dat het werken van de echtgenote *in het algemeen* zeker geen indicator is voor een minder gunstige inkomenspositie van het gezinshoofd. Hierbij mag echter niet vergeten worden, dat onder tijdelijk niet-werkenden ook hoofden van huishoudens kunnen voorkomen, die er in financieel opzicht beter voorstaan dan menige werkende. De algemene tendens blijft echter bestaan, ook wanneer het al dan (tijdelijk) niet werken van het gezinshoofd constant gehouden wordt: zowel bij werkenden, tijdelijk niet-werkenden als niet-werkenden blijkt een vrij duidelijke systematische tendens te bestaan, dat de echtgenote relatief vaker werkt, naarmate het inkomensniveau hoger is. Het al dan (tijdelijk) niet werken is hierop dus vrijwel niet van invloed.

De laatste «beroepsgroep» die nog gezien moet worden betreft de gepensioneerden. Deze zijn weer onder te verdelen in de drie eerdergenoemde

de subcategorieën. De relatie met het al dan niet werken van de echtgenote ziet er als volgt uit.

Tabel 30. Gepensioneerden naar de samenstelling van hun inkomen en naar het al dan niet werken van de echtgenote

	Gepensioneerden met			Totaal
	Uitsluitend AOW	AOW en andere inkomsten	overige inkomsten	
Echtgenote werkt	2,0	2,6	9,0	3,4
werkt niet	98,0	97,4	91,0	96,6
Kolomtotaal = 100% =	88 415	221 856	51 809	362 080

Zoals te verwachten, is het aandeel werkende vrouwen onder gepensioneerde gezinshoofden zeer klein: een oververtegenwoordiging valt waar te nemen bij de categorie «overige». Hieronder zijn echter uiteenlopende pensioenvoorzieningen te begrijpen, zodat dit percentage niet nader te interpreteren valt.

Wanneer we de relatie tussen het inkomensniveau en het al dan niet werken van de echtgenote per onderscheiden gepensioneerdenklasse bezien valt op, dat het werken van de echtgenote in alle drie de gevallen duidelijk wat oververtegenwoordigd is in de niveaus 1 en 3; dit geldt vooral bij AOW-ers die nog andere inkomsten hebben. Voor niveau 1 is dit alleen verklaarbaar wanneer er nog minstens één thuiswonend kind beneden 18 jaar aanwezig is en het inkomen lager is dan f 8000 bruto per jaar, voor niveau 3 bij één thuiswonend kind en een inkomen van f 8000 tot f 12 000 bruto per jaar. In principe zijn er nog andere combinaties mogelijk, namelijk méér thuiswonende kinderen en tegelijk een hoger inkomen, maar 2 of meer thuiswonende kinderen in een gezin waarvan het hoofd gepensionerd is zal doorgaans een weinig voorkomende gezinsvorm zijn. Bovendien zal het ene kind dat nog wel thuiswoont in de meeste gevallen zo oud (doch jonger dan 18 jaar) zijn, dat het niet meer zo sterk van verzorging door de moeder afhankelijk is dan een veel jonger kind, zodat de echtgenote ook meer mogelijkheden heeft om te gaan werken. Het heeft er echter wel alle schijn van, dat de vrouw in deze gevallen zal gaan werken uit financiële noodzaak, namelijk om een te kleine AOW-uitkering wat aan te vullen, want ook zij zal in de meeste gevallen niet zo jong meer zijn.

Een laatste vraag die nog beantwoord moet worden is, of er enige samenhang bestaat tussen het al dan niet werken van de echtgenote en het al dan niet werken van de kinderen. Men kan hierbij de veronderstelling uitspreken, dat het werken van de echtgenote relatief weinig zal samengaan met het tegelijk werken van een of meer kinderen. Hiervoor zijn twee redenen aan te voeren. De eerste is, dat bij stijging van de klassering van het gezinshoofd het werken van de echtgenote relatief vaker, het werken van de kinderen relatief minder vaak voorkomt, overeenkomstig de overwegingen in paragraaf 3.1. De tweede reden is, dat het werken van zowel het gezinshoofd, als de echtgenote, alsook de kinderen een gezin met opgroeiende kinderen voor praktisch-huishoudelijke problemen zal stellen; men zal dan veeleer kiezen voor het werken van echtgenote óf kind(eren). Beginnen we met de meest algemene tabel, dan volgt het beeld van tabel 31.

Het in het voorgaande veronderstelde verband blijkt er niet te zijn. Werken de kinderen wel, dan is de kans, dat de echtgenote ook werkt groter dan wanneer de kinderen niet werken. De verschillen zijn echter kleiner dan men redelijkerwijze op grond van de praktische consequenties van een dergelijke

Tabel 31. Het al dan niet werken van kinderen naar het al dan niet werken van de echtgenote (excl. volledige gezinnen zonder kinderen)

	Kinderen		Totaal
	werken	werken niet	
Echtgenote werkt	14,0	12,7	12,9
Echtgenote werkt niet	86,0	87,3	87,1
Kolomtotaal = 100% =	173 994	1 607 016	1 781 010

formule zou mogen verwachten, en dit te meer, omdat het thuiswonende, werkende kinderen beneden de 18 jaar betreft.

De laatste vraag die ook nu weer beantwoord moet worden is, of het al dan niet werken van de echtgenote, per inkomensniveau, op enigerlei wijze geconcentreerd zit bij bepaalde gezinnen. Uiteraard gaat het hierbij dan alleen om volledige gezinnen, naar kindertal (Bijlage 3.3). In gezinnen mét kinderen blijkt het al dan niet werken van de echtgenote volstrekt niet beïnvloed te worden door het kindertal, wanneer het inkomen op niveau 2 t/m 5 ligt: in vrijwel alle gevallen bedraagt het aantal werkende echtgenotes 13%. Bij inkomensniveau 1 valt een afname te constateren van het aantal werkende echtgenotes met de toename van het kindertal: van 16% bij één kind tot 10% bij zes of meer kinderen. Dit is opmerkelijk want juist in dit inkomensniveau zou men verwachten, dat de toename van het kindertal al snel zal noodzaken tot het bijverdienen door de echtgenote. De reden van deze tegengestelde uitkomst is niet duidelijk. Boelmans-Kleinjan en Beuckens-Vries signaleren in dit verband de vaak gehoorde stelling, «dat het niet hoeven werken uit economische noodzaak een verworvenheid van de lagere beroepsgroepen is die hen moeilijk toegankelijk maakt voor een acceptatie van het werken van de echtgenote»¹⁰. Aan de hand van de ons ter beschikking staande gegevens zijn wij noch in staat dit te bestrijden, noch dit te bevestigen. Het komt ons echter voor, dat een dergelijke attitudinale verklaring toch niet toereikend is, en wel om reden, dat het financiële tekort bij met name de grote gezinnen toch wel dermate groot lijkt, dat er, op welke wijze ook, voor een aanvulling van het gezinsinkomen gezorgd moet worden. Of hier eventueel oudere kinderen bijspringen door al vroeg te gaan werken is een vraag die in de volgende paragraaf beantwoord moet worden. Vooralsnog lijkt dit echter tamelijk onwaarschijnlijk, gezien het feit, dat er een zeker positief verband bestaat tussen én het niet werken van de echtgenote én het niet werken van de kinderen.

Opvallend is verder, dat in volledige gezinnen zonder kinderen het werken van de echtgenote toeneemt met de stijging van het inkomensniveau. Bij volledige gezinnen zonder kinderen in niveau 2 werkt slechts 7% van alle echtgenotes. Dit relatief lage percentage drukt het totaal voor dit inkomensniveau in zijn geheel tot het eerder (tabel 21) gesignaleerde lage percentage van ruim 9%. Bij volledige gezinnen zonder kinderen in de niveaus 4 en 5 werkt resp. 21% en 23% van de echtgenotes. Deze relatief hoge percentages hogen het totaal voor deze niveaus aanmerkelijk op, en wel tot de ook al eerder gesignaleerde percentages van resp. 17,8% en 17,3%. Met andere woorden: met uitzondering van niveau 1 is het aantal kinderen (in gezinnen mét kinderen) absoluut niet van invloed op het al dan niet werken van de echtgenote. De stijging van het aantal werkende gehuwde vrouwen bij toename van het inkomensniveau komt uitsluitend voor rekening van de gehuwde vrouwen zonder kinderen.

Het werken van de echtgenote kan geheel verschillende situaties weerspiegelen. Zo blijkt uit de onderzoeksresultaten, dat het werken van de vrouw die gehuwd is met een beoefenaar van een vrij beroep voortkomt uit

3.3. Samenvatting

andere dan financieel-economische motieven: in de meeste gevallen zullen deze vrouwen zelf een hoger opleidingsniveau hebben dan landelijk gezien het geval is en zich dit ook ten nutte willen maken. Voor vrouwen wier man zelfstandig bedrijfshoofd is zullen zowel praktische motieven (de gedeeltelijke integratie werk-huishouding) als economische motieven (uitsparen van een personeelslid) een rol spelen. Uiteraard kunnen hieronder geheel verschillende financiële situaties schuil gaan. Bij arbeiders en employés komen veel minder werkende echtgenotes voor, wat ook weer een aanwijzing lijkt te zijn voor het structurele, beroepsgebonden, karakter van de werkzaamheid van de echtgenote. In overeenstemming met resultaten uit ander onderzoek¹¹ lijkt het werken van de echtgenote (inmiddels) in de meeste gevallen dan ook niet ingegeven te worden door een laag inkomensniveau. Het zijn integendeel juist de hoogste inkomensniveaus waar de werkende gehuwde vrouwen het meeste voorkomen. Het aantal thuiswonende kinderen doet hierbij niet ter zake, want het aantal werkende echtgenotes neemt – met de stijging van het inkomensniveau – alleen toe in de gevallen waarin er (nog) geen thuiswonende kinderen zijn. In het algemeen kan men dan ook stellen, dat het werken van de echtgenote in een volledig gezin eerder een maatschappelijk gunstige dan ongunstige situatie weerspiegelt. Dit neemt echter niet weg, dat zich ook (combinaties van) minder gunstige factoren kunnen voordoen, die in meer of mindere mate zullen noodzaken tot het gaan werken van de echtgenote. Hiervoor zijn in het voorafgaande echter slechts schaarse aanwijzingen te vinden. Voor een gedeelte van de zelfstandige bedrijfshoofden met een klein bedrijf zal dit zeker opgaan, vooral bij – en ondanks de – aanwezigheid van meerdere nog thuiswonende kinderen. Verder wijzen de resultaten uit, dat het werken van de echtgenote in gezinnen waarvan de man als voornaamste bron van inkomen leeft van onderhoud door anderen relatief gezien aanzienlijk vaker voorkomt dan bij andere bronnen van inkomen. Maar dit ligt in zoverre voor de hand, omdat onderhoud door anderen per definitie in de meeste gevallen onderhoud door gezinsleden zal betekenen. Bij de tijdelijk niet-werkende en vooral de niet-werkende gezinshoofden komen relatief minder werkende echtgenotes voor. Ook dit lijkt er op te wijzen, dat het werken van de echtgenote eerder een maatschappelijk gunstige dan ongunstige situatie weergeeft. Ten slotte valt ook op, dat het werken van de echtgenote in volledige gezinnen wat meer voorkomt als de kinderen eveneens werken. Vooral bij de aanwezigheid van één werkend kind is dit wat meer het geval; de verschillen hierbij zijn echter slechts klein.

Al met al leiden de beschikbare gegevens tot de conclusie dat het werken van de echtgenote eerder een aanwijzing is voor een financiële (en maatschappelijke) gunstige dan ongunstige situatie. Slechts bij relatief kleine deelgroepen kan het werken van de echtgenote een aanwijzing vormen voor een benarde situatie. Het heeft er echter alle schijn van, dat deze kleine groeperingen met behulp van volkstellingsgegevens vrijwel niet «bereikbaar» zijn tengevolge van de grove indeling van de meeste variabelen, en dit des te minder, wanneer met steekproefgegevens gewerkt moet worden die bij kleine aantallen te grote onbetrouwbaarheidsmarges te zien geven. Bovendien ontbreekt voor een beter inzicht de noodzakelijke informatie over de hoogte van het door de echtgenote verdiende inkomen (of, bij zelfstandige bedrijfshoofden, «uitgespaarde» te betalen loon) en over de mate waarin dit ingebracht wordt in het gezin.

3.4. Het al dan niet werken van een of meer kinderen

In de literatuur is herhaaldelijk betoogd, dat het werken van de echtgenote meer een maatschappelijk gunstige dan ongunstige situatie weerspiegelt¹². De door ons gevonden resultaten voor heel Nederland bevestigen dit. Het werken van de kinderen wordt daarentegen aangemerkt als a) op zichzelf al een ongunstig gegeven, vooral gelet op het toekomstperspectief van deze kinderen zelf, alsook b) een indicator voor een ongunstige maatschappelijke en financiële situatie van het gezin.

In deze paragraaf willen wij bezien of het werken van kinderen inderdaad een ongunstige maatschappelijke en financiële positie van het gezin weer spiegelt en of (en in welke mate) dit samengaat met andere minder gunstige kenmerken. Vooreerst zullen we ons daarbij laten leiden door het *aantal* kinderen dat werkt; daarna zullen we trachten het ontstane beeld wat meer reëel te geven door in het kort ook de invloed van het geslacht en de leeftijd van de kinderen hierbij te betrekken. In grote lijnen volgen we in deze paragraaf de indeling van paragraaf 3.2.

Tabel 32. Inkomensniveau naar het aantal werkende kinderen

	Inkomensniveau					Geen eigen inkomen	Totaal
	1	2	3	4	5		
Aantal werkende kinderen thuiswonend, < 18 jaar							
0 kinderen	79,2	89,3	89,0	93,2	93,1	88,1	90,0
1 kind	17,0	10,1	10,4	6,5	6,7	10,8	9,0
2 kinderen	3,6	0,7	0,6	0,2	0,2	1,0	1,0
3+ kinderen	0,3	-	0	-	0	0,1	0
Kolomtotaal = 100% =	342 035	198 229	327 918	207 115	868 905	7 718	1 751 740

Deze en alle volgende tabellen hebben uiteraard alleen betrekking op hoofden van onvolledige en volledige gezinnen mét kinderen; op de onderscheiden inkomensniveaus, maar ook op alle nog te behandelen variabelen zijn gezinnen zonder kinderen, niet-gezinshouders en alleenstaanden steeds in mindering gebracht, omdat het bij deze huishouders zinloos is te vragen naar het al dan niet werken van kinderen, aangezien er per definitie geen kinderen zijn.

Tabel 32 moet bovendien met het nodige voorbehoud geïnterpreteerd worden, omdat bijvoorbeeld drie of meer werkende kinderen logisch niet kunnen voorkomen in een inkomensniveau dat uitsluitend of gedeeltelijk betrekking heeft op gezinnen met slechts één of twee kinderen. Tabel 32 geeft dan ook slechts een globale indicatie van de verhouding tussen het al dan niet werken van kinderen en het inkomensniveau. Uit deze tabel blijkt echter ondubbelzinnig, dat, naarmate het inkomensniveau stijgt het werken van kinderen een minder voorkomend verschijnsel is. Dat daarnaast ook het *aantal* werkende kinderen afneemt zal in zijn algemeenheid ook opgaan, maar er moet bij de interpretatie van deze cijfers rekening worden gehouden met het feit, dat in de lagere inkomensniveaus de gezinnen met veel kinderen (en dus de kans dat daaronder ook meer werkende kinderen zullen voorkomen) oververtegenwoordigd zijn, omdat een groter aantal kinderen sneller aanleiding zal geven tot een lager inkomensniveau.

Uit de resultaten blijkt verder, dat een aantal van drie of meer thuiswonende werkende kinderen beneden 18 jaar een hoge uitzondering is; het gaat in het totaal om slechts 1018 gezinnen. In verband met de zeer kleine percentages die dit oplevert, zullen we deze categorie voegen bij die van twee werkende kinderen. Tenslotte valt ook nu weer op, dat het niet hebben van een eigen inkomen geen specifieke invloed heeft op het al dan niet werken van gezinsleden, i.c. kinderen.

In tegenstelling tot alle in het voorgaande behandelde variabelen is het bij de werkzaamheid van kinderen niet mogelijk het verband hiervan met andere variabelen te bezien per inkomensniveau; dit is de enige «correctie» die wij ten aanzien van de massa niet hebben kunnen doorvoeren.

Tussen het al dan niet werken van kinderen en de leeftijd van het gezinshoofd zal in zoverre een verband bestaan, dat tot de leeftijdscategorie van de 50-64-jarigen het werken van kinderen in het algemeen weinig zal voorko-

men, eenvoudig, omdat de kinderen in deze gezinnen doorgaans nog leerplichtig zullen zijn. Bij 50-jarigen en ouder zullen werkende kinderen het meeste voorkomen. Een en ander blijkt ook uit tabel 33.

Tabel 33. Leeftijd van het gezinshoofd naar het aantal werkende kinderen

	Leeftijd					Totaal
	< 20	20-34	35-49	50-64	≥ 65	
Aantal werkende kinderen, thuiswonend, < 18 jaar						
0 kinderen	100	99,9	89,7	79,6	75,6	90,8
1 kind	--	0,1	9,1	18,7	22,4	8,3
2+ kinderen	--	--	1,2	1,7	2,0	1,0
Kolomtotaal = 100% =	2 680	638 662	1 017 593	400 330	14 776	2 074 041

Er komen inderdaad slechts weinig werkende kinderen voor bij gezinshoofden van 34 jaar en jonger; daarboven neemt zowel het verschijnsel van de werkende kinderen als zodanig, alsook hun aantal toe met de stijging van de leeftijd. Dit is vooral opmerkelijk bij de 65-jarigen en ouder. Hoewel het hierbij gaat om een klein absoluut aantal (14 776, of 1,8% van de in totaal bijna 785 000 65-jarigen en ouderen) blijkt, dat hier relatief de meeste werkende kinderen voorkomen. Dit, en het relatief veel voorkomen van werkende kinderen bij de 50-64-jarigen, is uiteraard een functie van de leeftijd: zijn de ouders (c.q. de gezinshoofden) jonger, dan zijn hun kinderen dat ook en neemt de kans af dát er werkende kinderen zijn. Daarnaast speelt de factor opleidingsniveau nog een belangrijke rol. Ouderen, met name 50-jarigen en ouderen, hebben relatief vaak alleen een opleiding op basisniveau genoten zoals in het voorgaande herhaaldelijk is gebleken; het op basis hiervan uitgeoefende beroepsniveau zal in veel gevallen eveneens lager zijn en dus het inkomensniveau. Dit veroorzaakt én versterkt de tendens tot het werken van kinderen bij afname van het inkomensniveau. Bij de 35-49-jarigen moet in dit verband bovendien niet vergeten worden dat hier relatief vaak inkomensniveau 1 voorkomt, wat het werken van kinderen in de hand werkt.

De veronderstelling, dat een laag opleidingsniveau van het gezinshoofd niet zelden aanleiding zal geven tot een eveneens laag opleidingsniveau van kinderen – af te leiden uit een vroeg gaan werken van nog thuiswonende kinderen – wordt ondersteund door de resultaten van tabel 34.

Tabel 34. Opleidingsniveau van het gezinshoofd naar het aantal werkende kinderen

	Opleidingsniveau						Totaal
	BN	LN	ULN:BO	ULN:AVO	MN	SH/HN	
Werkende kinderen, thuiswonend, < 18 jaar							
1 kind	80,1	94,0	93,8	95,7	97,7	99,2	90,6
2+ kinderen	17,5	5,6	5,7	4,1	2,1	0,8	8,4
	2,4	0,4	0,5	0,2	0,1	0	0,9
Kolomtotaal = 100% =	515 764	171 553	475 291	118 993	175 706	163 390	1 620 697

Het werken van kinderen komt bij gezinnen waarvan het hoofd alleen een opleiding op basisniveau heeft gehad absoluut gezien meer dan tweemaal zoveel voor als bij alle andere opleidingsniveaus samen (resp. 102 443 en 50 106 gezinnen). Relatief gezien zijn de verschillen nog groter, namelijk 19,9% en 4,5%. Niet alleen zal een laag opleidingsniveau van het gezinshoofd vaak leiden tot ook een laag opleidingsniveau van de kinderen, maar het zal tevens mede in de hand werken, dat kinderen al vroeg gaan werken. Hierbij moet niet alleen gedacht worden aan de noodzaak tot het werken van

kinderen tengevolge van een laag inkomen van het gezinshoofd; ook zal er een zekere «overerving» van een achterstandsituatie optreden omdat het ouderlijk voorbeeld of het sociale milieu in het algemeen niet van dien aard zijn, dat de kinderen verder onderwijs zullen volgen.

Naarmate het opleidingsniveau van het gezinshoofd toeneemt, neemt de kans dat er werkende kinderen zullen voorkomen af. Een beroepsopleiding op uitgebreid lager niveau geeft evenwel méér aanleiding tot het werken van kinderen dan een algemeen vormende opleiding op hetzelfde niveau; ook nu weer zien we dat de beroepsopleiding meer overeenkomst vertoont met het lager niveau, dan met een algemeen vormende opleiding op hetzelfde niveau. Bij opleidingen op middelbaar en vooral semi-hoger en hoger niveau is het werken van kinderen nog slechts een uitzonderingssituatie.

De vraag, of ook de voornaamste bron van inkomen invloed heeft op het al dan niet werken van thuiswonende kinderen beneden 18 jaar kan beantwoord worden aan de hand van onderstaande tabel.

Tabel 35. Voornaamste bron van inkomen naar het aantal werkende kinderen (incl. 'arbeid onbekend')

	Voornaamste bron van inkomen					Totaal
	Arbeid	Vermogen	Pensioen AOW e.d.	Sociale uitkering	Onderhoud door anderen	
Aantal werkende kinderen, thuiswonend, < 18 jaar						
0 kinderen	90,9	87,6	71,5	76,0	91,0	89,9
1 kind	8,2	11,0	25,6	21,1	8,3	9,1
2+ kinderen	0,9	1,4	2,9	2,9	0,6	1,0
Kolomtotaal = 100% =	1 693 166	3 361	57 125	53 770	14 120	1 821 542

Relatief de meeste werkende kinderen komen voor bij gezinshoofden die pensioen als voornaamste bron van inkomen hebben opgegeven, relatief de minste bij degenen die leven van onderhoud door anderen. Dit laatste onderstreept de al in hoofdstuk 2 getrokken conclusie, namelijk dat het leven van onderhoud door anderen nog het minst vaak aanleiding lijkt te geven tot een situatie van laagstgekleerdheid – hoe ongewenst of ongunstig verder de situatie van de desbetreffende gezinnen in algemeen maatschappelijk opzicht ook mag zijn. Dat bij pensioen relatief veel werkende kinderen voorkomen, zal niet alleen een gevolg zijn van een relatief laag inkomensniveau, maar ook van de leeftijd. Het gaat hier immers overwegend om oudere gezinshoofden, die zelf doorgaans geen hoog opleidingsniveau hebben en, zoals ten aanzien van tabel 34 al is opgemerkt, een achterstand met betrekking tot het opleidingsniveau relatief veel zullen doorgeven aan hun kinderen. Hier komt nog bij dat in hoofdstuk 2 al gebleken is, dat onder gepensioneerden toch al relatief veel gezinshoofden voorkomen met uitsluitend een opleiding op basisniveau.

Ook onder degenen die in hoofdzaak van een sociale uitkering moeten rondkomen, komen relatief vaak werkende kinderen voor. Aangezien met name een sociale uitkering vaak leidt tot een relatief laag inkomensniveau onderstreept dit resultaat eens te meer de stelling, dat het werken van kinderen betrekkelijk vaak samengaat met een financieel minder gunstige positie. Ongetwijfeld zal het inkomen van de kinderen er dan toe dienen om het gezinsinkomen wat op te vijzelen. Daarnaast moet echter ook hier rekening gehouden worden met de overweging dat het vrij vaak zal gaan om gezinnen die naast een financiële, ook een algemeen maatschappelijke achterstand hebben opgelopen, tengevolge waarvan er een milieu zal bestaan, waarin verder leren bij het bereiken van de leeftijd waarop men niet meer leerplichtig is, een minder vanzelfsprekende zaak is dan in gezinnen die niet tot de laagste milieus zullen behoren.

Hoewel ook onder gezinshoofden die voornamelijk of uitsluitend van een vermogen leven het werken van kinderen wat oververtegenwoordigd is ten opzichte van het landelijk gemiddelde, is hun aantal absoluut genomen erg klein; het gaat om slechts 418 gezinnen.

Arbeid geeft, met onderhoud door anderen als voornaamste bron van inkomen, de minste aanleiding tot het werken van kinderen. Onder «arbeid» gaan evenwel tamelijk uiteenlopende beroepsgroepen schuil, alsmede werklozen e.d. In verband hiermee, en door het grote aantal gezinnen waar het omgaat, is een uitsplitsing van deze categorie dan ook gewenst.

Het eerste onderscheid dat ten aanzien van arbeid als voornaamste bron van inkomen gemaakt kan worden betreft de aard van het uitgeoefende beroep. De verwachting is, dat onder beoefenaars van vrije beroepen en ook onder employés relatief weinig werkende kinderen zullen voorkomen.

Tabel 36. Aard van het beroep naar het aantal werkende kinderen (excl. 'arbeid onbekend')

	Aard van het beroep				Totaal
	Arbeider	Employé	Zelfstandig bedrijfs- hoofd	Beoefenaar v.e. vrij beroep	
Aantal werkende kinderen, thuiswonend, < 18 jaar					
0 kinderen	87,6	95,4	89,3	98,6	91,0
1 kind	11,0	4,3	9,7	1,3	8,1
2+ kinderen	1,4	0,3	1,0	0,1	0,9
Kolomtotaal = 100% =	741 519	652 972	257 510	13 376	1 665 377

Binnen de gehele categorie van gezinshoofden die arbeid als voornaamste bron van inkomen hebben, komen onder de arbeiders en de zelfstandige bedrijfshoofden het vaakst werkende kinderen voor. Het is zeer waarschijnlijk, dat dit vooral onder landarbeiders het geval zal zijn, doch met de beschikbare gegevens is dit niet te achterhalen. Onder employés en beoefenaars van vrije beroepen komen werkende kinderen relatief weinig voor; dit geldt vooral voor de laatstgenoemde categorie. Over het geheel genomen sluiten deze resultaten aan bij wat eerder werd opgemerkt; onder arbeiders zijn de laagste inkomensniveaus het sterkst vertegenwoordigd; dan volgen de zelfstandige bedrijfshoofden, vervolgens de employés en tenslotte de beoefenaars van vrije beroepen. In dezelfde volgorde zien we een afname van het vóórkomen van werkende kinderen. Tegelijk zagen we ook, dat het werken van kinderen minder vaak voorkomt naarmate het inkomensniveau stijgt. Het inkomensniveau is dus duidelijk van invloed op het al dan niet werken van kinderen, maar tegelijk mag ook weer niet vergeten worden, dat de aard van het beroep van invloed kan zijn. Juist onder de twee beroepsgroepen die het meest met handarbeiders te identificeren zijn komen de meeste werkende kinderen voor; onder de beroepsgroepen die het best met hoofdarbeiders getypeerd kunnen worden de minste. Anders gezegd: in die gezinnen waarin men het minst vertrouwd zal zijn met voortgezette opleidingen komen de meeste werkende kinderen voor: en dit is niet alléén een gevolg van een lager inkomensniveau, maar ook van een vanuit het gezin relatief geringere bekendheid met of aspiratiemogelijkheid om in grotere getalen een vervolgopleiding te verkiezen boven het op jonge leeftijd gaan werken. Desalniettemin lijkt toch vooral het inkomensniveau – maar vooral indien gecombineerd met andere factoren, zoals boven uiteengezet – de belangrijkste verklaringsbron voor het al dan niet werken van kinderen te zijn.

Onder de zelfstandige bedrijfshoofden komen de minste lage inkomensniveaus voor bij degenen die vijf of meer man personeel in dienst hebben.

Men kan dan veronderstellen, dat hier ook de minste werkende kinderen zullen voorkomen.

Tabel 37. Zelfstandige bedrijfshoofden, naar omvang van het bedrijf en naar het aantal werkende kinderen

	Omvang van het bedrijf			Totaal
	0 man personeel	1-4 man personeel	5+ man personeel	
Aantal werkende kinderen, thuiswonend, < 18 jaar				
0 kinderen	88,8	88,7	93,0	89,3
1 kind	10,1	10,4	6,3	9,7
2+ kinderen	1,1	0,9	0,7	1,0
Kolomtotaal = 100% =	145 399	80 251	31 860	257 510

Gezinshoofden die een bedrijf voeren zonder of met 1-4 man personeel ontlopen elkaar nagenoeg niets met betrekking tot het werken van kinderen: in ruim 11% van de gevallen blijken in de desbetreffende gezinnen één of meer werkende kinderen voor te komen. Bij zelfstandigen die een bedrijf voeren met vijf of meer man personeel komt het werken van kinderen relatief wat minder vaak voor (7%); het verschil is echter niet opvallend groot te noemen. Dat de bedrijven met 1-4 man personeel zich vrijwel niet onderscheiden van die met 0 man personeel – hoewel men gezien de samenhang met het inkomensniveau hier eerder een wat dalende tendentie zou verwachten – kan een gevolg zijn van het feit, dat werkende kinderen in het eigen bedrijf werkzaam kunnen zijn. Bij 0 man personeel is dit per definitie niet het geval, bij 1-4 man personeel kan dit wel zo zijn. De mogelijkheid moet dan ook niet uitgesloten worden, dat de aanwezigheid van een eigen bedrijf – ook los van het inkomensniveau – wat sneller aanleiding kan zijn tot het werken van kinderen. Indien er daarentegen 5 of meer man personeel zijn, zal, én gezien de personele bezetting én gezien het hogere inkomensniveau, het werken van kinderen in het eigen bedrijf niet meer zo voor de hand liggen.

Van de bedrijven tot 5 man personeel is ook bekend, welk soort bedrijf het betreft. Eerder zagen we al, dat het inkomensniveau bij landbouwbedrijven het laagst is; het is dan de vraag, of daar het aantal werkende kinderen vaker voorkomt dan bij andere bedrijfstypen.

Tabel 38. Zelfstandige bedrijfshoofden, naar aard van het bedrijf en naar het aantal werkende kinderen

	Aard van het bedrijf				Totaal
	Winkel	Landbouw	Ambacht	Overig	
Aantal werkende kinderen, thuiswonend, < 18 jaar					
0 kinderen	90,5	86,7	89,8	90,1	88,8
1 kind	8,9	12,1	9,2	9,0	10,2
2+ kinderen	0,6	1,2	1,0	0,9	1,0
Kolomtotaal = 100% =	37 501	90 232	34 282	63 635	225 650

De verschillen tussen de diverse bedrijfstypen zijn niet groot te noemen. Alleen de landbouwbedrijven springen er inderdaad wat uit door een iets groter percentage werkende kinderen. Bij de winkelbedrijven is dit percenta-

ge het laagst. Over het geheel genomen blijkt de aard van het bedrijf echter nauwelijks van invloed te zijn op het al dan niet werken van kinderen.

Een onderscheiding die dwars door alle voorgaande heensnijdt betreft het al dan (tijdelijk) niet werken van het gezinshoofd. Aangezien tijdelijk niet-werkenden en vooral niet-werkenden er financieel gezien in het algemeen niet het beste voor zullen staan, mag men – gelet op alle voorgaande resultaten – aannemen, dat hier relatief de meeste werkende kinderen zullen voorkomen.

Tabel 39. Werken of (tijdelijk) niet-werken van het gezinshoofd naar het aantal werkende kinderen (excl. vermogen en pensioen)

	Economische (in-)activiteit			Totaal
	Werkend	Tijdelijk niet-werkend	Niet-werkend	
Aantal werkende kinderen, thuiswonend, < 18 jaar				
0 kinderen	90,9	85,5	79,2	90,4
1 kind	8,2	11,8	18,4	8,6
2+ kinderen	0,9	2,7	2,4	1,0
Kolomtotaal = 100% =	1 735 026	14 138	66 738	1 815 902

Onder niet-werkenden komen relatief gezien niet onaanzienlijk meer werkende kinderen voor dan onder tijdelijk niet-werkenden. Onder degenen die werken komen de minste werkende kinderen voor. Het verschil tussen werkenden en tijdelijk niet-werkenden is verder kleiner dan het verschil tussen deze laatste categorie en de niet-werkenden. Vooral in de minst gunstige categorie, zowel financieel als maatschappelijk gezien, blijkt er een relatief sterke verdichting op te treden van het werken van kinderen.

In tabel 35 bleek, dat vooral bij gepensioneerden vrij veel werkende kinderen voorkomen. «Pensioen» als voornaamste bron van inkomen heeft echter betrekking op drie verschillende groeperingen: gepensioneerden die uitsluitend van een AOW-uitkering moeten leven; AOW-trekkers, die daarnaast nog andere inkomsten hebben; en overigen. In hoofdstuk 2 hebben we al uiteengezet wat de belangrijkste verschillen zijn tussen deze drie categorieën. De vraag is nu, of deze drie categorieën zich onderscheiden van elkaar op grond van het al dan niet werken van kinderen. Van alle tot nu toe onderscheiden deelgroeperingen blijken werkende kinderen het meest voor te komen onder gezinshoofden die uitsluitend van een AOW-uitkering moeten rondkomen (tabel 40). Hun aantal is echter niet bijzonder groot, want het gaat absoluut slechts om 3800 gezinnen. Hoewel de factor leeftijd en – zijdelings – het opleidingsniveau interfereren met de groep van gepensioneerden als geheel, valt uit deze gegevens toch op te maken, dat een laag inkomensniveau het werken van jonge, thuiswonende kinderen stellig in de hand werkt.

In het voorgaande is steeds opnieuw naar voren gekomen, dat diverse factoren van invloed zijn op het al dan niet werken van kinderen, maar dat over het algemeen genomen de hoogte van het inkomensniveau de belangrijkste invloed hierop uitoefent. We willen daarom nog nagaan, of het inkomensniveau er iets toe doet op welke leeftijd kinderen gaan werken en of het inkomensniveau van invloed is op het feit dat jongens of meisjes gaan werken (tabel 41).

Dit gegeven is overigens alleen bekend van gezinnen met één of twee werkende kinderen.

Tabel 40. Gepensioneerden naar de samenstelling van hun inkomen en naar het aantal werkende kinderen

	Gepensioneerden met			Totaal
	Uitsluitend AOW	AOW en andere inkomsten	Overige inkomsten	
Aantal werkende kinderen, thuiswonend, < 18 jaar				
0 kinderen	66,9	73,3	72,0	71,5
1 kind	30,1	23,9	24,9	25,6
2+ kinderen	3,0	2,8	3,1	2,9
Kolomtotaal = 100% =	11 480	24 640	21 005	57 125

Al eerder (tabel 32) zagen we, dat zowel het verschijnsel van de werkende kinderen als zodanig, alsook hun aantal toeneemt met de daling van het inkomensniveau. Uit tabel 41 blijkt bovendien, dat de leeftijd van de kinderen – zowel bij één als bij twee werkende kinderen – daalt met de daling van het inkomensniveau. Behalve dat dit een gevolg kan zijn van de financiële noodzaak om vroeg te gaan werken, kan er ook sprake zijn van een zeker «uitstelgedrag» bij de hoogste inkomensniveaus. Een hoger inkomensniveau immers wordt, behalve door een kleiner kindertal waardoor het niveau automatisch hoger komt te liggen en de kans op de aanwezigheid van werkende kinderen afneemt, ook veroorzaakt door een hoger beroepsniveau, mede ten gevolge van een hogere opleiding. Dit laatste zal doorgaans een zeker voorbeeld vormen voor het kind om verder te studeren. Waar dit voorbeeld – en bijgevolg de «sociale sfeer» om verder te studeren – ontbreekt, zullen kinderen ook eerder geneigd zijn niet verder te studeren maar te gaan werken. Dit alles geldt ongetwijfeld ook in gezinnen met twee werkende kinderen; alleen zijn de resultaten hier moeilijker te interpreteren.

Relatief gezien is het aantal werkende kinderen van (beiden) 16 en/of 17 jaar veel kleiner; dit is echter een gevolg van het feit, dat in de categorie «één of beiden 14; 15 jaar» ook één ouder werkend kind (namelijk van 16 of 17 jaar) kan voorkomen. Door de grotere leeftijdsklasse-omvang neemt de kans dát er ook twee werkende kinderen zijn toe ten opzichte van het geval waarin beide kinderen 16 en/of 17 jaar zijn. Overigens kan men het vermoeden uitspreken, dat, waar er twee werkende kinderen zijn, de kans op het op jonge leeftijd (14 of 15 jaar) gaan werken groter zal zijn dan bij één werkend kind. Enerzijds immers neemt het aantal werkende kinderen toe met de daling van het inkomensniveau, anderzijds neemt de leeftijd van het kind (wanneer er slechts één werkend kind is) af met de daling van het inkomensniveau. Combineert men deze beide tendenties met elkaar, dan volgt daaruit dat de kans op het relatief vaker werken van kinderen van 14 of 15 jaar eveneens toeneemt bij daling van het inkomensniveau én de aanwezigheid van twee werkende kinderen. De reden overigens waarom inkomensniveau 4 niet deelt in de geschetste algemene tendens is met de ter beschikking staande gegevens niet te achterhalen. Het inkomensniveau is bij twee werkende kinderen niet systematisch van invloed op het feit of meer mannen dan vrouwen werken; bij één kind is dit in lichte mate wel het geval: stijgt het inkomensniveau, dan stijgt het aantal werkende vrouwen en daalt het aantal werkende mannen.

Een laatste vraag die nog beantwoord moet worden is, of het al dan niet werken van kinderen, naar aantal en het inkomensniveau, bij bepaalde gezinstypen meer voorkomt dan bij andere. (zie hiervoor Bijlage 3.4).

In alle niveaus en bij alle gezinstypen komt het verschijnsel van het werken van kinderen méér voor, naarmate de gezinnen groter zijn. Dit kan twee hoofdoorzaken hebben. Op de eerste plaats ligt het inkomensniveau auto-

Tabel 41. Inkomensniveau naar het aantal werkende kinderen, hun leeftijd en geslacht

	Inkomensniveau					Totaal
	1	2	3	4	5	
Aantal werkende kinderen, thuiswonend, < 18 jaar, naar leeftijd en geslacht						
Leeftijd bij 1 werkend kind:						
– 14 of 15 jaar	17,5	15,5	13,8	14,0	12,9	15,2
– 16 jaar	35,1	33,0	33,3	33,8	30,7	33,4
– 17 jaar	47,4	51,5	52,9	52,2	56,4	51,3
Kolomtotaal = 100% =	58 009	19 951	33 953	13 536	31 501	156 950
Leeftijd bij 2 werkende kinderen:						
– één of beiden 14; 15 jaar *)	57,8	56,7	51,1	60,6	47,8	56,6
– beiden 16; 17 jaar	42,2	43,3	48,9	39,4	52,2	43,4
Kolomtotaal = 100% =	12 380	1 330	1 860	513	829	16 912
Geslacht van 1 werkend kind:						
– man	46,0	45,5	43,2	43,7	42,2	44,3
– vrouw	54,0	54,5	56,8	56,3	57,8	55,7
Kolomtotaal = 100% =	58 009	19 951	33 953	13 536	31 501	156 950
Geslacht van 2 werkende kinderen:						
– beiden man	25,0	20,4	24,6	21,4	27,6	24,6
– beiden vrouw	31,5	38,5	31,2	37,2	35,1	32,4
– man en vrouw	43,5	41,1	44,2	41,3	37,3	43,0
Kolomtotaal = 100% =	12 380	1 330	1 860	513	829	16 912

*) Mogelijke combinaties zijn: 14 en 14 jaar; 14 en 15 jaar; 14 en 16 jaar; 14 en 17 jaar; 15 en 15 jaar; 15 en 16 jaar; 15 en 17 jaar. Dit is gedaan om te veel uitsplitsingen met te kleine absolute aantallen te vermijden.

matisch lager bij toename van het aantal kinderen; op de tweede plaats neemt de kans dat er in een gezin kinderen zullen zijn die geen verdere opleiding meer willen of kunnen volgen uiteraard toe naarmate het kindertal stijgt. De eerste oorzaak vindt nog ondersteuning in het feit, dat bij alle gezinstypen de kans op werkende kinderen afneemt met de stijging van het inkomensniveau. Voor alle inkomensniveaus geldt ook, dat in volledige gezinnen relatief de minste werkende kinderen voorkomen; in onvolledige is dit wat meer het geval, doch in sterkere mate bij onvolledige gezinnen met een mannelijk dan met een vrouwelijk hoofd. Dit sluit aan bij de al vaker geconstateerde tendens, dat mannelijke hoofden van onvolledige gezinnen er lang niet altijd gunstiger voorstaan dan vrouwelijke hoofden van dergelijke gezinnen.

Het aantal werkende kinderen volgt dit algemene patroon. Twee of meer werkende kinderen komen relatief het meest voor bij onvolledige gezinnen met een mannelijk hoofd en het minst bij volledige gezinnen.

3.5. Samenvatting

Kon ten aanzien van het werken van de echtgenote geconcludeerd worden, dat dit doorgaans geen ongunstige financiële en maatschappelijke situatie weerspiegelt, voor het werken van kinderen geldt precies het omgekeerde. De kans dat thuiswonende kinderen beneden 18 jaar (moeten) gaan werken neemt toe met de daling van het inkomensniveau en het opleidingsniveau. Bovendien blijkt de daling van het inkomensniveau ook van invloed te zijn op de leeftijd waarop kinderen gaan werken; deze ligt lager naarmate het inkomensniveau daalt en wel nog aanzienlijk vaker als er twee werkende kinderen zijn. Ook komt het werken van kinderen relatief vaak voor bij ouders (met name gepensioneerden die uitsluitend van een AOW-uitkering moeten rondkomen) en bij gezinshoofden die een of andere sociale uitkering als voornaamste bron van inkomen hebben. Ook het beroep van het gezinshoofd is – zij het in lichte mate – van invloed op het werken van kinderen: werkende kinderen komen meer voor bij arbeiders en zelfstandige bedrijfsvoeren (met name kleinere bedrijven en landbouwbedrijven) dan bij employés en beoefenaars van vrije beroepen. Ook het (tijdelijk) niet werken van gezinshoofden blijkt aanleiding te zijn tot het wat vaker gaan werken van kinderen. Tenslotte blijkt ook het gezinstype van invloed te zijn op het al dan niet gaan werken van kinderen, alsmede het aantal kinderen dat werkt. Mannelijke hoofden van onvolledige gezinnen staan er ook in dit opzicht minder gunstig voor dan vrouwelijke hoofden en deze weer minder gunstig dan hoofden van volledige gezinnen.

Uiteraard moet rekening gehouden worden met dié gevallen waarin het werken van kinderen niet ingegeven wordt door een moeilijke financiële en maatschappelijke situatie, maar dat dit hun eigen keuze kan zijn. Het is dan echter tegelijk ook de vraag waardoor die keuze (structureel) bepaald kan worden. In gezinnen, waarin door het gemis aan een redelijke vervolgoeding van het hoofd de kinderen al vroeg gaan werken, kan er sprake zijn van een onmogelijkheid om te kiezen, eenvoudig omdat het voorbeeld of de stimulans daartoe ontbreekt. En het blijken juist deze gezinnen te zijn die over het algemeen een laag inkomensniveau hebben. Heeft het hoofd van een gezin daarentegen wel nog verder onderwijs gehad, dan is zo'n voorbeeld en ouderlijke stimulans doorgaans wel aanwezig. In deze gevallen zal het gaan werken van kinderen vaker terug te voeren zijn tot een keuze uit feitelijk bestaande alternatieven (het niet kunnen verder leren op grond van gemis aan capaciteiten even daargelaten). Anders gezegd: de resultaten lijken er ook op te wijzen, dat het werken van kinderen in maatschappelijk minder gunstige situaties min of meer overgedragen zal worden, los van een stringente noodzaak tot werken. De bestaande achterstand wordt hiermee intergeneratieel overgedragen en kan uiteindelijk van laagstgekleedheid gaan verkeren in achterblijven.

Noten

- ¹ IR, p. 43.
- ² IR, pp. 90 en 106 e.v.
- ³ IR, p. 44.
- ⁴ IR, p. 44.
- ⁵ IR, p. 44.
- ⁶ Boelmans-Kleinjan, A. C. en M. Beuckens-Vries. Beroepsarbeid door vrouwen. Amsterdam, 1974. Uitg. SISWO, reeks «Interimrapporten Censusmonografieën», p. 21.

- ⁷ IR, pp. 70–81.
- ⁸ CBS Technische toelichting bij de 14de Algemene Volkstelling, Belangrijkste begrippen en definities, p. 10. Voorburg, 1976.

- ⁹ CBS, o.c., p. 10, alsmede mondelinge informatie.
- ¹⁰ Boelmans-Kleinjan, A. C. en M. Beuckens-Vries, o.c., p. 25.
- ¹¹ IR, p. 44.
- ¹² IR, p. 44.

4. Huisvestings situatie

4.1. Inleiding

Al eerder hebben we erop gewezen, dat niet alleen een goed beroeps-, inkomens- en opleidingsniveau tot de schaarse en begerenswaardige maatschappelijke goederen behoren. Ook een goede huisvesting kan hiertoe gerekend worden. Hoewel deze doorgaans slechts een afgeleide zal zijn van andere factoren – een slechte huisvestings situatie gaat relatief vaak samen met een laag inkomen –, kan men van een dergelijk gegeven toch belangrijke additionele informatie verkrijgen¹. Aan de Volkstelling 1971 zijn in dit verband vier groepen van gegevens te ontleen, te weten: de wijze waarop men gehuisvest is, het aantal personen per vertrek, de outillage en de jaarlijks te betalen huur.

Aan de wijze waarop men woont kunnen nog de volgende kenmerken onderscheiden worden:

- het bewonen van een eigen woning of een huurwoning;
- het als hoofdbewoner bewonen van een woning of het inwonend zijn;
- als men inwonend is: of men woningzoekend is of niet;
- de vraag of er nog gradaties zijn te onderscheiden in het wonen in andere bewoonde ruimten dan woningen.

Deze kenmerken willen we in de navolgende paragrafen aan de orde stellen, waarbij twee opmerkingen vooraf dienen te worden gemaakt:

1. Van al deze variabelen in de sfeer van de woonsituatie zal nagegaan worden hoe de klassen per variabele gespreid zijn over de onderscheiden inkomensniveaus; tevens zal bezien worden of er verschuivingen in het dan ontstane beeld optreden, wanneer de resultaten per huishoudentype worden bezien. Dit laatste zullen we evenwel niet doen met betrekking tot de variabele «outillage», omdat deze dermate gedifferentieerd is, dat de combinatie met de huishoudentypologie niet te interpreteren kleine absolute aantallen zou opleveren. In afwijking van het voorafgaande zullen we de huisvestingsgegevens niet ook nog eens bezien per opleidingsniveau en per leeftijdsklasse. De huisvestingskenmerken dragen in de onderhavige opzet immers slechts een additioneel karakter.

2. Dit laatste sluit aan bij het feit, dat aan de huisvestings situatie van de Nederlandse bevolking anno 1971 toch al een aparte deelstudie is gewijd; de reden waarom in de onderhavige studie toch nog in het kort op grotendeels dezelfde gegevens wordt ingegaan wordt ingegeven door de overweging, dat in beide studies niet dezelfde variabelen centraal staan, terwijl ook de onderzochte populaties niet zonder meer met elkaar vergelijkbaar zijn².

4.2. Eigendomsverhouding: huurwoning en eigen woning

Men kan verwachten, dat het bewonen van een eigen woning dan wel een huurwoning in verband zal staan met het inkomensniveau: stijgt het inkomensniveau, dan zal de kans op het bezit van een eigen woning groter zijn. Uit tabel 42 blijkt evenwel, dat dit niet zonder meer het geval is.

Een eigen woning komt het minst voor bij hoofden van huishoudens en alleenstaanden die een inkomen op niveau 3 of 4 hebben. Als het inkomensniveau verder daalt, neemt het eigen-woningbezit relatief gezien toe, maar als het verder stijgt óók. Een verklaring hiervoor kan zijn, dat men bij een stijgend inkomensniveau ook een hogere huur kan betalen en dan de voorkeur geeft aan een goede huurwoning boven een minder goede, resp. minder aan de wensen en eisen aangepaste, eigen woning. Bij een inkomen op niveau 5 – en wellicht ten dele ook op niveau 4 – zal men over het algemeen

Tabel 42. Inkomensniveau naar het bewonen van een eigen dan wel een huurwoning

	Inkomensniveau					Totaal
	1	2	3	4	5	
Eigendoms- verhouding						
Eigen woning	38,3	35,1	30,2	31,8	40,6	36,2
Huurwoning	61,7	64,9	69,8	68,2	59,4	63,8
Kolomtotaal = 100% =	327 338	480 407	592 164	551 536	1 339 108	3 290 553

eerder neigen naar het bezitten van een eigen woning, omdat het inkomen meer ruimte zal laten tot het kopen van de gewenste woning. Bovendien is het aantrekkelijker om een gedeelte van het inkomen te investeren in eigenwoningbezit dan om huur te betalen: men zit immers al boven de grens van een minimaal benodigd inkomensniveau. Dat tegelijk ook in niveau 1 relatief vaak eigen-woningbezit voorkomt is waarschijnlijk een gevolg van de leeftijd van de desbetreffende gezinshoofden. In dit niveau zijn met name hoofden van volledige gezinnen met 4 of meer kinderen relatief sterk vertegenwoordigd. Dat wil zeggen: het gaat hierbij om oudere volledige gezinnen die, ondanks een laag inkomensniveau waarschijnlijk kans gezien hebben in de loop der jaren een eigen woning te kopen. Vermoedelijk zal het hierbij in de meeste gevallen niet om een huisvesting van hoge klasse gaan, maar daar staat weer tegenover, dat huurwoningen die geschikt zijn voor grote gezinnen in het algemeen schaars zijn. Wil men bijvoorbeeld een redelijk aantal vertrekken tot zijn beschikking hebben dan is men al gauw aangewezzen op het kopen van een grotere eigen woning, mogelijk ten koste van veel ander wooncomfort².

Per huishoudenstype gezien (Bijlage 4.1) valt op, dat mannelijke hoofden van niet-gezinshuishoudens relatief vaak een eigen woning hebben, vrouwelijke alleenstaanden relatief vaak een huurwoning; de percentages voor mannelijke alleenstaanden en vrouwelijke hoofden van niet-gezinshuishoudens wijken niet af van het landelijke gemiddelde. Per inkomensniveau doen zich vrijwel geen verschillen voor.

Een opmerkelijk resultaat betreft het feit, dat bij volledige gezinnen het eigen-woningbezit afneemt met de stijging van het inkomensniveau en wel sterker naarmate het kindertal groter is. Het aantal kinderen blijkt in sterkere mate van invloed te zijn op het bezit van een eigen woning dan een hoog inkomensniveau, wat overeenkomt met twee eerder gesignaleerde tendenties: grotere gezinnen zijn doorgaans tevens gezinnen met een al (wat) ouder gezinshoofd en het huren van een (grote) woning is minder aantrekkelijk dan het kopen ervan. Wat de onvolledige gezinnen betreft kan geconstateerd worden, dat mannelijke hoofden relatief gezien ongeveer even vaak een eigen woning hebben als hoofden van volledige gezinnen, maar vrouwelijke hoofden relatief wat vaker een huurwoning. Verder geldt voor beide gezinstypen het omgekeerde van wat ten aanzien van de volledige gezinnen werd opgemerkt: neemt het kindertal toe dan neemt het eigen-woningbezit wat af, en wel sterker naarmate het inkomensniveau daalt. Hoofden van onvolledige gezinnen (maar vooral de vrouwelijke hoofden) zitten er wat de eigendomsverhouding van woningen betreft dus minder goed voor dan hoofden van volledige gezinnen.

4.3. Hoofdbewoning en inwoning

Inwonen is een wijze van huisvesting die doorgaans als weinig plezierig zal worden ervaren. Als tijdelijke noodoplossing voor zeer jonge gezinnen is het wellicht nog acceptabel, maar voor gezinnen met kinderen zeker niet meer. Gelet op het feit, dat stijging van de leeftijd vaak een hoger inkomensniveau met zich meebrengt, zal – zo mag men verwachten – inwoning dan ook afnemen naarmate het inkomensniveau stijgt. Bovendien is men bij een

hoger inkomensniveau eerder in staat om een ongunstige woonsituatie ongedaan te maken. Tegenover het feit dat bij stijging van de leeftijd inwonen minder vaak zal voorkomen (omdat een hogere leeftijd vaker samengaat met een hoog dan een laag inkomensniveau) kan evenwel de redenering gevolgd worden, dat juist onder ouderen veel (bij hun kinderen) inwonenden voorkomen. Dit zal in het onderhavige onderzoek evenwel niet tot uitdrukking komen, omdat deze ouderen doorgaans wel inwonen, maar daarmee niet meer tegelijkertijd ook hoofd van dat gezin zullen zijn. En de massa voor het onderhavige onderzoek bestaat alleen uit hoofden van huishoudens.

Tabel 43. Inkomensniveau naar hoofdbewoning en inwoning

	Inkomensniveau					Totaal
	1	2	3	4	5	
Hoofdbewoner/ inwoner						
Hoofdbewoner	97,0	95,1	93,0	95,2	94,0	95,3
Inwoner	3,0	4,9	7,0	4,8	6,0	4,7
Kolomtotaal = 100% =	337 490	504 988	636 950	579 102	1 425 170	3 483 700

Opmerkelijk is, dat inwoning niet af-, maar juist iets toeneemt met de stijging van het inkomensniveau. Dit blijkt echter verklaarbaar te zijn, wanneer het al dan niet inwonen per inkomensniveau naar huishoudenstype gezien wordt (Bijlage 4.2). De meeste inwonenden komen voor onder alleenstaanden (niveau 3 en 5) en wel aanzienlijk meer bij mannen dan bij vrouwen. Hun aantal is dermate groot, dat zij een ophogend effect hebben bij de inkomensniveaus 3 en 5. De minste inwonenden komen voor bij hoofden van niet-gezinshuishoudens (niveau 2, 4 en 5). Dit is begrijpelijk, gezien de aard van deze huishoudens. Hoofden van niet-gezinshuishoudens hebben immers in zekere zin al «inwoning» van iemand anders dan een eigen gezinslid. Door de (on-)volledige gezinnen wordt een tussenpositie ingenomen waarbij onder volledige gezinnen echter de minste inwonenden voorkomen. Bovendien neemt hun relatieve aantal nog af bij de stijging van het inkomensniveau én de toename van het aantal kinderen. De meeste inwonenden treft men aan onder volledige gezinnen met één kind, daarna neemt hun aantal af. Over het algemeen genomen is het aantal inwonenden onder volledige gezinnen zonder kinderen kleiner dan onder volledige gezinnen met één kind; dit is ook begrijpelijk, omdat onder de gezinnen zonder kinderen ook oudere gezinnen voorkomen waarin geen thuiswonende kinderen (meer) aanwezig zijn.

Het minst gunstig staan de hoofden van onvolledige gezinnen ervoor. Mag men van alleenstaanden in een relatief groot aantal van de gevallen nog aannemen, dat inwoning minstens gedeeltelijk voortkomt uit een vrije keuze, bij onvolledige gezinnen zal dit minder vanzelfsprekend zijn. Onder vrouwelijke hoofden van onvolledige gezinnen komen meestal meer inwonenden voor dan onder mannelijke hoofden. Dit is niet verwonderlijk. In het voorafgaande hebben we immers gezien, dat onder vrouwen meer beroepslozen of slechts tijdelijk werkenden voorkomen; bovendien hebben zij minder vaak dan mannen een inkomen uit arbeid. En deze factoren zijn vaak van doorslaggevende betekenis voor het kunnen bewonen van een eigen (huur-) woning.

Verder valt ook hier te constateren, dat inwoning afneemt met de stijging van het kindertal en de stijging van het inkomensniveau; de meeste inwonenden treffen we, net als bij de volledige gezinnen aan bij de gezinnen met slechts één thuiswonend kind beneden 18 jaar. Tenslotte valt ook weer op, dat mannelijke hoofden van een onvolledig gezin zonder kinderen vaker in-

wonen dan vrouwelijke hoofden van een dergelijk gezin, min of meer naar analogie van de alleenstaanden.

Kortom, het merkwaardige resultaat van tabel 43 blijkt alleszins verklaarbaar wanneer het huishoudenstype in deze relatie betrokken wordt. Vooral de alleenstaanden hogen de percentages inwonenden in niveau 3 en 5 duidelijk wat op. Bezieet men alleen de (on-)volledige gezinnen, dan is er – ondanks de niet grote verschillen in percentages – een duidelijke lijn in de resultaten te ontdekken.

4.4. Woningzoekenden en niet-woningzoekenden

Een indicator voor de mate waarin inwoning als onplezierig wordt ervaren verschaft het antwoord op de vraag of inwonenden al dan niet woningzoekend zijn. Vooral van inwonende gezinnen met kinderen mag verwacht worden dat zij in het algemeen pogingen in het werk zullen stellen om een eigen (huur-)woning te kunnen bewonen. We beginnen echter weer met de relatie tussen het al dan niet woningzoekend zijn en het inkomensniveau.

Tabel 44. Inkomensniveau naar het al dan niet woningzoekend zijn

	Inkomensniveau					Totaal
	1	2	3	4	5	
Al dan niet woningzoekend						
Woningzoekend	30,9	21,7	23,7	45,6	32,0	30,7
Niet woningzoekend	69,1	78,3	76,3	54,4	68,0	69,3
Kolomtotaal = 100% =	4 724	9 861	34 471	14 895	75 909	139 860

In de niveaus 2 en 3 komen de minste, in 4 en 5 de meeste woningzoekenden voor. Het eerste is gedeeltelijk verklaarbaar wanneer men in het oog houdt, dat in de niveaus 2 en 3 relatief veel gepensioneerden, dus ouderen, voorkomen. Onder hen zijn er ongetwijfeld die inwonen bij kinderen en geen behoefte hebben aan een eigen (huur-)woning. Ongetwijfeld is dit een belangrijke reden waarom het aantal woningzoekenden in de niveaus 2 en 3 kleiner is dan in niveau 1. Hierin immers komen vrij veel grote (met name volledige) gezinnen voor, die tengevolge van hun laag inkomensniveau nog geen geschikte (c.q. grotere) woning hebben kunnen vinden. Al eerder hebben we het vermoeden geopperd, dat huurwoningen die geschikt zijn voor grote gezinnen relatief schaars zullen zijn, waardoor men zal trachten een (goedkoop) eigen huis te verwerven. Voor sommige hoofden van volledige gezinnen zal dit echter niet gemakkelijk binnen het bereik liggen (wat o.a. ook afhankelijk is van de regio). De oververtegenwoordiging van woningzoekenden in de niveaus 4 en 5 kan voortkomen uit het feit, dat men een eigen woongelegenheden financieel wel binnen het bereik ziet, maar nog geen (geschikte) woning heeft kunnen vinden.

Wanneer de relatie tussen deze variabelen per huishoudenstype bezien wordt kunnen hoofden van onvolledige gezinnen of van niet-gezinshuishoudens op grond van de zeer kleine absolute aantallen buiten beschouwing blijven (Bijlage 4.3). Onder de alleenstaanden komen dan relatief weinig woningzoekenden voor; zeker voor niveau 3 geldt tot op zekere hoogte, dat hier de invloed weer merkbaar wordt van het relatief grote aantal niet (meer) gehuwde 65-jarigen en ouderen. Het aantal woningzoekenden onder de hoofden van volledige gezinnen neemt af met de stijging van het kindertal, vooral vanaf 2 of meer kinderen. Bij deze op zich onverwachte uitkomst moet rekening worden gehouden met de zeer kleine absolute aantallen waarop de percentages zijn gebaseerd.

De meeste woningzoekenden treft men aan onder hoofden van volledige gezinnen zonder kinderen of met één kind in de inkomensniveaus 4 en 5.

Vooral onder hen zullen relatief veel gezinshoofden voorkomen voor wie een eigen woongelegenheden financieel wel, maar in de praktijk niet haalbaar is.

4.5. Wonen in andere bewoonde ruimten

Ten tijde van de Volkstelling 1971 waren er in Nederland ruim 83 000 huishoudens die in andere ruimten woonden dan woningen. 14% van hen woonde op een varende schip of in een woonwagen; de anderen woonden in zomerhuizen, pensions, bedrijfsruimten, barakken e.d. Varende schepen en woonwagens vormen in het algemeen een andersoortige woongelegenheden dan de overige andere bewoonde ruimten, omdat die vaak nauw verbonden zijn met het beroep dat men uitoefent. Zeker voor varende schepen zal doorgaans gelden, dat de bewoner ervan zelfstandige transportondernemer of vervoerder in loondienst zal zijn. De bedrijfsruimte en de woonruimte vormen dan één geheel. Ten aanzien van de overige andere bewoonde ruimten doet zich een grote verscheidenheid aan woonvormen voor, ten aanzien waarvan het nogal moeilijk is een waardering uit te spreken. Binnen elke vorm kan de kwaliteit van de bewoonde ruimte, de accommodatie en outillage aanmerkelijk variëren, terwijl bovendien met de ons ter beschikking staande gegevens niet is vast te stellen in hoeverre men een dergelijke woonvorm vrijwillig of gedwongen heeft aanvaard en, in het laatste geval, of dit van tijdelijke of blijvende aard is.

Het is evenwel mogelijk de grote diversiteit aan woonvormen in vier groepen in te delen met daarin de suggestie, dat in het algemeen gesproken de waardering van deze (groepen van) woonvormen zal afnemen van een varende schip e.d. tot een onbewoonbaar verklaarde woning e.d.:

- varende schip of woonwagen;
- zomerhuis, woonruimte in studententehuis, beroepshotel en -pension, woonruimte in een inrichting of tehuis, woonruimte in een bedrijfsgebouw;
- woonschip, woonwagen met vaste standplaats, overige voor bewoning ge- of verbouwde ruimte;
- onbewoonbaar verklaarde woning, barak, keet e.d., niet voor bewoning ge- of verbouwde ruimte.

Een interpretatie van de gegevens wordt nog bemoeilijkt door het feit, dat in slechts 66% van de gevallen het inkomen bekend is en dat de absolute aantallen waarop de percentages betrekking hebben klein zijn. Onder dit voorbehoud moeten onderstaande resultaten dan ook bezien worden.

Tabel 45. Inkomensniveau naar het bewonen van andere bewoonde ruimten dan woningen

	Inkomensniveau					Totaal
	1	2	3	4	5	
Bewonen van andere bewoonde ruimten						
Varende schip e.d.	43,3	22,4	10,4	15,2	9,3	13,9
Zomerhuis e.d.	9,1	13,4	35,9	22,9	53,8	41,0
Woonschip e.d.	25,5	39,7	33,0	41,4	17,0	24,5
Onbewoonbaar verklaarde woning e.d.	22,1	24,5	20,7	20,5	19,9	20,6
Kolomtotaal = 100% =	4 545	4 444	9 175	5 147	31 578	54 889

Het wonen in een onbewoonbaar verklaarde woning e.d. komt in ongeveer gelijke mate voor in alle vijf onderscheiden inkomensniveaus. Het wonen in een woonschip e.d. komt relatief gezien het meest voor bij hoofden van huishoudens met een inkomen op niveau 2 en 4 en, in mindere mate, op niveau 3. Opmerkelijk is de tegengestelde tendens die valt waar te nemen ten aanzien van degenen die op een varende schip e.d. wonen in vergelijking met degenen die in een zomerhuis e.d. wonen: neemt het inkomens-

niveau toe, dan neemt het aantal hoofden van huishoudens dat op een varende schip e.d. woont af en het aantal hoofden van huishoudens dat in een zomerhuis e.d. woont toe. Het lijkt aannemelijk om te concluderen, dat het hier vooral om zeer verschillende beroepsgroepen gaat en dat onder bewoners van varende schepen en woonwagens veel gevallen voorkomen waarbij een laag inkomensniveau wordt aangetroffen.

Bezien naar huishoudentype moeten, tengevolge van de kleine absolute aantallen, ook nu weer de onvolledige gezinnen en niet-gezinshuishoudens buiten beschouwing blijven (Bijlage 4.4). Verreweg de meeste bewoners van andere bewoonde ruimten treft men aan bij hoofden van volledige gezinnen en vooral mannelijke alleenstaanden; deze laatste nemen maar liefst 45% van alle bewoners van andere bewoonde ruimten voor hun rekening. Naarmate hun inkomensniveau stijgt neemt het aantal bewoners van varende schepen e.d. en woonschepen e.d. af en het aantal bewoners van zomerhuizen e.d. duidelijk toe. De meeste bewoners van varende schepen en woonwagens treft men aan bij volledige gezinnen met een inkomensniveau 1; in de andere inkomensniveaus heeft het bewonen van woonschepen e.d. vooral de overhand. Stijgt het aantal kinderen, dan neemt het bewonen van andere bewoonde ruimten snel af; in 39% van de gevallen worden andere bewoonde ruimten dan ook bewoond door volledige gezinnen zonder kinderen.

4.6. Aantal personen per vertrek

Van woningen is bekend hoeveel personen er per vertrek wonen. Wanneer het aantal personen per vertrek meer dan één bedraagt, zal men krap behuist zijn, omdat onder vertrekken, naast de gewone woon- en slaapvertrekken ook begrepen zijn: alkoven, keukens en zolderkamers, ook al zijn deze volledig in gebruik voor beroeps- en/of bedrijfsdoeleinden; badkamers, bijkeukens, serres, balkon en zolderruimten vallen niet onder «vertrekken»⁴.

In 1899 bedroeg het gemiddeld aantal personen per vertrek nog 1,65; in 1970 was dit 0,63, ofwel ruim 1 1/2 vertrek per persoon. Deze daling is in sterkere mate beïnvloed door het afnemen van extreem ongunstige dan door toename van extreem gunstige woonsituaties⁵. «Gunstig» of «ongunstig» wordt evenwel bepaald door 2 factoren: het aantal beschikbare vertrekken én het aantal personen dat er in woont. Het afnemen van extreem ongunstige woonomstandigheden kan dan de resultante zijn van de algemene tendens tot kleinere gezinnen en van het bouwen van ruimere woningen. Beide factoren zullen niet op de laatste plaats beïnvloed worden door een «subjectieve» waardering van het wooncomfort. Zo stelt Grunfeld: «Wat het aantal kamers betreft, moet de woning aan de volgende voorwaarden voldoen: naast een ouderslaapkamer moeten er voor kinderen van verschillend geslacht afzonderlijke kamers zijn. Zeker voor kinderen boven de 14 jaar is een éénpersoonsslaapkamer gewenst. Voor de kleinere kinderen moet de woning speelruimte bieden»⁶. Dit is ongetwijfeld een woonsituatie die menig- een zich zal wensen, maar vooral bij grotere gezinnen zullen zich doorgaans toch wel problemen voordoen, omdat het aantal woonvertrekken al snel boven het gemiddelde zal moeten liggen en woningen met veel vertrekken doorgaans aanzienlijk duurder zijn dan woningen met weinig vertrekken. En juist in gezinnen met veel kinderen zal men in het algemeen niet zo gauw tot een inkomensniveau kunnen geraken waardoor zo'n grotere woning ook financieel haalbaar wordt. Bezien we nu eerst de relatie tussen het aantal personen per vertrek en het inkomensniveau dan ontstaat het beeld van tabel 46.

Hoewel men zou verwachten dat daling van het aantal personen per vertrek samengaat met een stijging van het inkomensniveau blijkt dit niet waarheid te worden. Bij de inkomensniveaus 2 tot en met 5 doet zich een genoeg volstrekt uniform beeld voor. De enige uitzondering vormt hierbij inkomensniveau 3, waar een lichte verschuiving te constateren valt van gemiddeld 0,67-0,99 naar 0,99-1,32 personen per vertrek. Hier zal ongetwijfeld de sterke vertegenwoordiging van de oudere hoofden van huishoudens met weinig of geen thuiswonende kinderen een rol spelen. Zeer opvallend zijn

Tabel 46. Inkomensniveau naar het aantal personen per vertrek

	Inkomensniveau					Totaal
	1	2	3	4	5	
Aantal personen per vertrek						
< 0,67	8,6	61,8	62,4	62,1	65,4	58,3
0,67-0,99	20,0	21,2	14,9	23,2	20,3	19,9
1,00-1,32	47,5	13,5	18,5	12,1	12,2	16,9
1,33-1,66	17,2	2,6	3,3	1,9	1,6	3,6
≥ 1,67	6,8	0,9	0,9	0,7	0,5	1,3
Kolomtotaal = 100% =	326 091	479 941	612 519	557 334	1 396 313	3 372 198

echter de resultaten met betrekking tot het inkomensniveau 1: in bijna drie kwart van de gevallen moet men zich hier tevreden stellen met een woonsituatie waarbij minder dan één vertrek per persoon beschikbaar is. Nadere beschouwing leert, dat het hierbij vooral gaat om volledige en onvolledige gezinnen met 3 of meer kinderen: zij maken ruim 90% uit van alle gezinnen in niveau 1 met één of meer personen per vertrek, terwijl dit voor de vier andere inkomensniveaus tezamen (exclusief alleenstaanden en hoofden van niet-gezinshuishoudens) slechts 23% is (Bijlage 4.5). Met andere woorden: ook wanneer het inkomen gecorrigeerd is voor de omvang van gezinnen treft men in het laagste inkomensniveau de minste woonruimte per gezinslid aan. Stijgt het inkomensniveau dan neemt het aantal personen per vertrek af; zo gauw de financiële situatie het toelaat zal men in het algemeen dus niet op de laatste plaats zorgen voor voldoende woonruimte; alleen bij een inkomen op niveau 1 is dit niet meer haalbaar.

Bij niet-gezinshuishoudens is één of meer personen per vertrek een hoge uitzondering, bij alleenstaanden kan méér dan een persoon per vertrek op logische gronden niet voorkomen. Kortom: het kleinste aantal vertrekken voor gezinsleden treft men aan bij volledige gezinnen met 3 of meer kinderen en in mindere mate bij onvolledige gezinnen met 3 of meer kinderen bij een inkomensniveau 1; de financiële ruimte is – uiteraard mede door het relatief grote aantal kinderen – te klein (of in het geheel niet aanwezig) om een ruimere woongelegenheden te kunnen verwerven.

4.7. Outillage van woningen

Gegevens over de outillage van een woning zijn alleen bekend voor zover deze verstrekt zijn door de hoofdbewoner van een woning en niet door inwonenden. Over «andere bewoonde ruimten» zijn in het geheel geen outillagegegevens bekend.

Tabel 47 laat nauwelijks enig verband zien tussen het inkomensniveau en de outillage van de woning. Alleen bij inkomensniveau 5 doen zich enige verschuivingen voor en wel in de richting van een betere outillage; hier treft men relatief gezien de meeste woningen aan met én een keuken van ≥ 4 m² een goed privaat én een badkamer of douchecel. Alle andere outillagevormen komen verhoudingsgewijs wat minder voor, met name de combinatie «keuken en slecht of geen privaat». Dit blijkt bovendien een outillagevorm te zijn die meer voorkomt naarmate het inkomensniveau daalt.

Door de scheve verdeling – de meeste woningen vallen in de gunstige outillage-klasse – heeft het weinig zin de outillage-gegevens te bezien naar huishoudentype per inkomensniveau. Per huishoudentype alléén blijken er weinig verschillen aan de dag te treden (Bijlage 4.6). Zo zijn de woningen van alleenstaanden meestal niet minder goed geoutilleerd dan de woningen van gezinnen; weliswaar is hun keuken doorgaans kleiner, doch dit ligt in de lijn van de verwachting, aangezien deze keukens voor éénpersoonshuishoudens bestemd is. Overigens zijn de woningen van mannelijke alleenstaanden

Tabel 47. Inkomensniveau naar outillage van woningen

	Inkomensniveau					Totaal
	1	2	3	4	5	
Outillage						
— keuken ≥ 4 m ² en goed privaat en						
• met badkamer/doucheceel	49,9	41,9	46,9	54,5	69,0	56,8
• zonder badkamer/ doucheceel	9,0	15,8	15,0	12,2	7,2	10,9
— keuken < 4 m ² en goed privaat en						
• met badkamer/doucheceel	7,3	8,2	8,9	9,1	7,8	8,2
• zonder badkamer/ doucheceel	3,5	6,7	7,2	5,0	2,6	4,5
— keuken en slecht of geen privaat	29,3	25,7	20,6	18,3	12,8	18,6
— geen keuken en						
• goed privaat	0,5	0,7	0,7	0,6	0,4	0,5
• slecht of geen privaat	0,6	0,9	0,8	0,4	0,2	0,5
Kolom totaal = 100% =	327 338	480 407	592 164	551 536	1 339 108	3 290 553

relatief vaker minder goed geoutilleerd dan die van vrouwelijke alleenstaanden; met name ontbreekt het in het eerste geval vaker aan een goed privaat en, bij een keuken van < 4 m² en een goed privaat, aan een badkamer of doucheceel. Precies dezelfde verschillen doen zich voor tussen vrouwelijke en mannelijke hoofden van niet-gezinshouders; alleen zitten deze er in hun totaliteit wat slechter voor qua outillage dan de hoofden van andere huishoudentypen. De beste outillage treffen we aan bij woningen die bewoond worden door volledige gezinnen, maar in afnemende mate met de stijging van het kindertal vanaf 3 of meer kinderen. Ongetwijfeld is dit mede een gevolg van het feit, dat er weinig nieuwe woningen gebouwd worden die geschikt zijn voor kinderrijke gezinnen. Vooral de combinatie van de aanwezigheid van een keuken maar de afwezigheid van een (goed) privaat komt vaker voor, naarmate het kindertal stijgt. Bij onvolledige gezinnen zonder kinderen ontbreekt relatief vaak een badkamer of doucheceel, ongeacht of we te maken hebben met een grote (≥ 4 m²) of een kleine (< 4 m²) keuken. Bij de onvolledige gezinnen doen zich dezelfde verschillen voor als bij de alleenstaanden en de niet-gezinshouders: mannelijke hoofden van dergelijke gezinnen bewonen vaker minder goed geoutilleerde woningen dan vrouwelijke hoofden: wel een keuken, maar minder vaak een badkamer of doucheceel en vaker geen (goed) privaat. De outillage wordt er beter op bij stijging van het aantal kinderen tot drie; daarna nemen de minder goed geoutilleerde woningen weer wat in aantal toe.

Over het geheel genomen zijn er dus niet veel verschillen te constateren; opmerkelijk is alleen, dat mannelijke hoofden van huishouders en alleenstaanden relatief vaker een minder goed geoutilleerde woning bewonen dan vrouwelijke. Stijgt verder in gezinnen het kindertal, dan zijn de woningen beter geoutilleerd, evenwel tot 3 kinderen; daarna is de outillage relatief wat vaker iets minder goed. Uiteraard hangt dit samen met het feit, dat veel gezinnen met hooguit twee kinderen vaker in (goed geoutilleerde) nieuwbouwwoningen wonen, zeker als het gezinnen met nog jonge kinderen betreft. Daarnaast echter zijn nieuwe woningen in het algemeen niet afgestemd op kinderrijke gezinnen, zodat deze, om aan voldoende woonruimte te kunnen komen, niet zelden zijn aangewezen op grotere en meestal oudere, maar daarmee ook minder goed geoutilleerde woningen.

4.8. Huurklasse

Een gegeven waarvan vrij algemeen wordt aangenomen, dat het nauw verband houdt met het inkomen is de huur van een woning. In combinatie met de variabele inkomensniveau levert dit echter niet méér dan globale informatie op, omdat ook de huur in klassen is ingedeeld. Weliswaar bestond de mogelijkheid om de huurklassen zeer gedifferentieerd aan te vragen, doch dit zou een zeer uitgebreide variabele met zich meegebracht hebben. We hebben daarom alleen bij de laagste huren gekozen voor tamelijk smalle klassen, omdat te verwachten valt, dat een lage huur samen zal gaan met een relatief laag inkomensniveau. Uit onderstaande tabel blijkt, dat er inderdaad enige samenhang tussen deze beide variabelen bestaat.

Tabel 48. Inkomensniveau naar huurklasse

	Inkomensniveau					Totaal
	1	2	3	4	5	
Huurklasse per jaar						
< f 660,—	12,9	17,9	16,6	10,3	4,9	10,9
f 660,— — f 1020,—	29,2	34,0	29,5	26,4	14,2	23,8
f 1020,— — f 1440,—	38,5	32,9	32,3	36,8	29,3	32,7
f 1440,— — f 2040,—	14,9	11,8	15,7	19,5	27,2	20,0
> f 2040,—	4,5	3,5	5,9	7,0	24,5	12,6
Kolom totaal = 100% =	199 377	306 456	405 579	370 197	781 550	2 063 179

De samenhang komt het duidelijkst tot uitdrukking bij de extreme categorieën: de laagste twee huurklassen zijn enigszins oververtegenwoordigd in inkomensniveau 1, maar duidelijker in de niveaus 2 en 3; de beide hoogste huurklassen zijn oververtegenwoordigd in inkomensniveau 5. De middelste huurklasse vormt in het geheel een tussencategorie die in alle inkomensniveaus een ongeveer gelijk aandeel heeft. Uit de gegevens van deze tabel valt tevens af te leiden, dat het percentage hoofden van huishouders met een relatief hoge huur (f 1440 en meer per jaar) en een laag inkomensniveau (niveau 1 en 2) ongeveer even hoog is als het percentage met een relatief lage huur (tot f 1020 per jaar) doch een hoog inkomen (niveau 4 en 5). Kortom: ongeveer één vierde van de hoofden van huishouders met een inkomen rond een maatschappelijk aanvaardbaar te achten inkomensniveau is belast met een relatief hoge huur.

Per inkomensniveau en per huishoudentype doen zich geen grote verschuivingen voor (Bijlage 4.7). Hoofden van niet-gezinshouders blijken oververtegenwoordigd te zijn in de hoogste huurklasse; bij hoofden van onvolledige gezinnen valt te constateren, dat de hoogte van de huur iets lager ligt dan het totale beeld zou doen verwachten, hetgeen voor mannelijke hoofden nog iets sterker blijkt te gelden dan voor vrouwelijke. Dit laatste geldt trouwens ook voor de alleenstaanden. Bij hoofden van volledige gezinnen neemt de hoogte van de huur in lichte mate toe met de stijging van het kindertal en wel bij alle inkomensniveaus, doch met een verschuiving naar de hogere huurklassen naarmate het inkomensniveau stijgt. Ook nu weer geldt dus, dat hoofden van volledige gezinnen — zeker bij toename van het kindertal — er qua huisvestingssituatie doorgaans slechter voorstaan dan hoofden van andere huishoudentypen.

4.9. Samenvatting

Over het algemeen blijken huisvestingsgegevens weinig geschikt als indicatoren voor het bepalen van (de graad van) laagstgekleerdheid. Er is, wanneer we ons baseren op de voorafgaande gegevens, slechts sprake van één uitzondering: het aantal personen per vertrek is relatief groot in het laagste inkomensniveau. Alle andere huisvestingskenmerken zijn of gelijk of — en dan gaat het meestal om kleine verschillen — niet systematisch verdeeld over de inkomensniveaus. Bij de te betalen huur valt op, dat er nogal wat ho-

ge huren betaald worden door gezinshoofden wier inkomen op het laagste niveau ligt.

Per huishoudenstype doen zich bij de meeste variabelen wel verschillen voor, maar meestal zijn deze niet groot te noemen. Lopen we de grootste verschillen nog eens na, dan valt onder meer op, dat eigen woningbezit het minst voorkomt bij alleenstaanden en vrouwelijke hoofden van onvolledige gezinnen ongeacht het inkomensniveau. Inwonend zijn vooral hoofden van onvolledige gezinnen in de lagere inkomensniveaus; vooral deze verkeren zeer waarschijnlijk in een woonsituatie die weinig rooskleurig is en ook weinig uitzicht op verbetering open laat. Dit in tegenstelling waarschijnlijk tot de hoofden van volledige gezinnen zonder kinderen of met één kind, die relatief vaker woningzoekend zijn dan anderen. Aangezien zij het meest voorkomen in de beide hoogste inkomensniveaus bestaat er aanleiding tot de veronderstelling, dat het – gelet op het niveau van inkomen – niet zelden zal gaan om mensen die een woning naar hun wensen zoeken en daarvoor enige tijd van zoeken of afwachten overhebben. Het wonen in andere bewoonde ruimten dan woningen komt vrijwel alleen voor onder hoofden van volledige gezinnen en alleenstaanden, vooral het wonen op een varende schip of in een woonwagen is relatief sterk vertegenwoordigd onder hoofden van volledige gezinnen. Weliswaar hoeft dit nog geen slechte woonsituatie te weerspiegelen, maar het is toch opvallend, dat deze woonvorm het meest voorkomt bij volledige gezinnen met het laagste inkomensniveau. Waarschijnlijk speelt hierbij echter het feit een rol, dat het wonen op een varende schip bijna automatisch een bepaald beroep (nl. transporteur, zelfstandig of in loondienst) met zich meebrengt. Een relatief groot aantal personen per vertrek treffen we aan bij volledige en onvolledige gezinnen met 3 of meer kinderen; relatief veel van hen zitten in het laagste inkomensniveau. Qua wooncomfort is dit een weinig gunstige situatie, die bovendien ten gevolge van een laag inkomensniveau nog weinig hoopvol is. De slechtst geoutilleerde huizen treft men aan bij mannelijke alleenstaanden en mannelijke hoofden van onvolledige gezinnen. Wat tenslotte de te betalen huur betreft kan geconcludeerd worden, dat met name de hoofden van volledige gezinnen met 3 of meer kinderen doorgaans een hogere huur moeten betalen dan andere hoofden van huishoudens of alleenstaanden. Zij zitten al snel op het laagste inkomensniveau, maar moeten desondanks vaak een relatief hoge huur betalen.

Noten

¹ IR, pp. 121–124 en 144–148.

² De bedoelde studie is: Windt, W. van der, *Huisvestingsituatie in Nederland*. 's-Gravenhage 1978. Reeks Monografieën Volkstelling 1971, nr. 1. De in het onderzoek naar laagstgeklasseerden ondernomen analyse van de huisvestingsgegevens draagt een summier karakter. Een meer samenhangend beeld van de huisvestingsituatie kan men verkrijgen uit de studie van Van der Windt. Bij een vergelijking van de bevindingen uit beide studies dient de lezer zich te realiseren, dat de onderscheiden populaties beslist niet zonder meer met elkaar te vergelijken zijn. De door ons in het kader van de probleemstelling gemaakte beperking tot

hoofden van huishoudens, alsmede de indeling van de bevolking naar inkomensniveau treft men bij Van der Windt uiteraard niet aan.

³ Het is denkbaar, dat het relatief geringe eigen woningbezit in inkomensniveau 3 en 4 wijst op relatief duur wonen in (aan de wensen van deze bevolkingscategorieën aangepaste) huurwoningen, omdat men zich een vergelijkbare wijze van wonen in een eigen woning (nog) niet kan veroorloven. We moeten ons overigens realiseren, dat zich hierbij nog een versturende invloed kan voordoen, in die zin, dat de mate van fiscale aftrekbaarheid van de hypotheekrente niet het inkomensniveau, maar het (exakte) inkomen volgt. Ook wijzen

we op de bevinding van Van der Windt (zie noot 2) over de belangrijke betekenis van de variabelen urbanisatiegraad en sociale beroepsgroep voor wat betreft de spreiding van het eigen woningbezit.

⁴ CBS Technische toelichting bij de 14de Algemene Volkstelling, *Belangrijkste begrippen en definities*, p. 14. Voorburg, 1976.

⁵ Draak, J. den. *De huisvestingsituatie in Nederland*. Amsterdam, 1974. Uitg. SISWO, reeks «Interimrapporten Censusedmonografieën», p. 40.

⁶ Draak, J. den. o.c., p. 43.

5. Laagstgeklasseerden in Nederland: een globaal overzicht

5.1. Inleiding

In de hoofdstukken 2, 3 en 4 zijn de resultaten weergegeven van de analyse van volkstellingsgegevens 1971 voor zover deze een eerste inzicht kunnen verschaffen in situaties van laagstgeklasseerdheid. Deze resultaten zijn geïnterpreteerd tegen de theoretische achtergrond, zoals die geformuleerd is in hoofdstuk 1 en het Interimrapport¹.

Alvorens tot het schetsen van een globaal beeld van laagstgeklasseerdheid over te gaan, willen we eerst in het kort nog eens de uitgangspunten en de probleemstelling weergeven (paragraaf 5.2). In paragraaf 5.3 worden in het licht hiervan de onderzoeksresultaten weergegeven, waarbij de nadruk zal liggen op de beide laagste inkomensniveaus. In het bijzonder zal aandacht besteed worden aan de vraag welke huishoudentypen vooral in de laagste inkomensniveaus aangetroffen worden en of – en zo ja in welke mate – dit cumuleert met andere, als weinig gunstig te kwalificeren, sociale kenmerken. In paragraaf 5.4 worden enkele onderzoeken, die zich op hetzelfde of een nauw verwant terrein hebben bewogen als het onderhavige onderzoek nader gezien. Op basis hiervan en aan de hand van de door ons gevonden resultaten zullen enkele aanbevelingen geformuleerd worden. In paragraaf 5.5 staat de vraag centraal, welke vereisten en problemen vastzitten aan een onderzoek naar die groep van laagstgeklasseerden die gekenmerkt wordt door een zekere permanentie in het verkeren onder of op een maatschappelijk aanvaardbaar bestaansminimum: de achterblijvers.

5.2. Uitgangspunten

Dit onderzoek op basis van censusgegevens van de Volkstelling 1971 beoogt het verkrijgen van een eerste inzicht in de omvang, spreiding en concentratie van lage inkomenssituaties bij diverse typen van huishoudens met – waar voorkomend – thuiswonende kinderen beneden 18 jaar. Aangezien het in dit onderzoek vooral gaat om het localiseren van situaties van laagstgeklasseerdheid bij *typen van huishoudens*, is de centrale ingang *het inkomen van het hoofd* van die huishoudens (en dus niet gezinsinkomens). Inkomen als zodanig zegt echter niet veel wanneer men niet weet hoeveel personen ervan moeten rondkomen. Bijgevolg moet het inkomen van het hoofd van het huishouden herwogen worden naar de omvang en samenstelling van dat huishouden. Dit resulteert in een indeling in 5 *inkomensniveaus*. In het laagste niveau bevindt een huishouden zich onder de grens van een maatschappelijk aanvaardbaar bestaansminimum; in het tweede niveau onder of op, in het derde onder, op of boven deze grens. In het vierde niveau bevindt een huishouden zich op of boven en in het vijfde niveau boven de grens van een maatschappelijk aanvaardbaar bestaansminimum. In hoofdstuk 1 is uiteengezet, dat deze vijfdeling globaal genomen gereduceerd wordt tot de driedeling: onder de grens (inkomensniveau 1 en 2), boven de grens (4 en 5) en als middencategorie 3.

Het bestaansminimum is niet inductief maar deductief vastgesteld: een en ander is uitgebreid verantwoord in het Interimrapport². Kort samengevat komen de belangrijkste conclusies en overwegingen op het volgende neer.

Uitgangspunt vormt het bruto-minimumloon in 1971 (ruim f 8000). Hoewel wij er ons van bewust zijn, dat een dergelijk inkomen beslist aan de (zeer) krappe kant is, blijkt uit de ter zake relevante literatuur toch, dat het net voldoende zal zijn voor twee volwassenen als echtpaar. Hierbij moet overigens wel opgemerkt worden, dat in de opgave van het bruto-inkomen helaas niet de kinderbijslag is opgenomen. Het in het navolgende te schetsen

beeld zal in *dit* opzicht voor huishoudens met kinderen dan ook pessimistischer uitvallen dan de feitelijke situatie rechtvaardigt. Daar staat overigens tegenover dat volgens recente bevindingen de kinderbijslag niet toereikend is om de voor de kinderen te maken kosten volledig op te vangen. In dit verband wordt gesteld dat het hebben van kinderen niet «welvaartsneutraal» is³.

Bovenstaand bruto-inkomen geldt voor een echtpaar dat zich ons inziens daarmee net op de grens van een maatschappelijk te achten bestaansminimum-niveau bevindt. Voor een alleenstaande geldt niet, dat deze slechts de helft aan uitgaven heeft te doen die gelden voor een echtpaar zonder kinderen. Een alleenstaande heeft immers ten dele dezelfde (huishoudens)kosten als een echtpaar; alleen zijn of haar strikt persoonlijke kosten zijn even groot als die van elk der partners van een echtpaar. Als we de uitgaven van een alleenstaande dan ook willen uitdrukken in de uitgaven van één van de partners van een echtpaar, dan weegt deze niet 1, maar bij benadering 1,5. Dit geldt uiteraard ook voor het hoofd van een onvolledig gezin. Over de wegingsfactor voor kinderen blijken in de literatuur nogal uiteenlopende opvattingen te bestaan. De beste schatting lijkt ons inziens 0,5 te zijn, mede gelet op de brede inkomensklassen waarmee wij moeten werken⁴.

Voor hoofden van niet-gezinshuishoudens gaat bovenstaande redenering niet zonder meer op. Aangezien niet duidelijk is, welke en hoeveel personen afhankelijk zijn van het hoofd van een dergelijk huishouden, beoordelen wij een niet-gezinshuishouden met een factor 2, dus als een echtpaar. De reden hiervan is, dat de meeste hoofden van niet-gezinshuishoudens doorgaans slechts één ander bij zich hebben⁵; voor het geval zij méér anderen bij zich hebben lijkt de kans groot, dat dit óf meer kinderen kunnen zijn of – wat wellicht nog waarschijnlijker is – mee-verdienende volwassenen. En enerzijds wegen kinderen volgens bovenstaande argumentatie de helft van een volwassene, terwijl anderzijds een mee-verdienende volwassene niet of slechts gedeeltelijk ten laste zal komen van het inkomen van het hoofd van het desbetreffende niet-gezinshuishouden⁶.

Wanneer de wegingsfactoren voor elk gezins- of huishoudenslid bij elkaar geteld worden – per huishoudentype en afhankelijk van de aard, omvang en samenstelling daarvan –, kunnen deze in verband gebracht worden met de *bekende inkomensklassen*: hieruit resulteert een indeling in inkomensniveaus, die niets anders zijn dan naar de omvang en samenstelling van de huishoudens herwogen inkomensklassen, waarbinnen het inkomen valt van het hoofd van het huishouden.

Hierbij moet nog opgemerkt worden, dat wij in het volgende overzicht relatief weinig aandacht zullen besteden aan de niet-gezinshuishoudens en nog minder aan de alleenstaanden. Naast de (on)volledige gezinnen namelijk vormen niet-gezinshuishoudens het enige huishoudentype in niveau 2 (in niveau 1 komen ze überhaupt niet voor). Hoewel bekend is hoe groot het aantal onafhankelijke «anderen» in dit huishoudentype afzonderlijk is, is moeilijk na te gaan of en in welke mate «anderen» ten laste komen van het inkomen van het hoofd van dit huishoudentype. Wel is echter bekend, dat er in verreweg de meeste gevallen sprake is van slechts één ander en dat deze qua inkomen bovendien niet afhankelijk is van het hoofd van het niet-gezinshuishouden⁷. Met andere woorden: ten aanzien van de niet-gezinshuishoudens wordt in het algemeen een pessimistischer beeld geschetst dan door een wegingsfactor 2 tot uitdrukking wordt gebracht en bijgevolg zullen ze feitelijk meestal dan ook niet in inkomensniveau 2 maar (minstens) 3 aangetroffen worden. En aangezien we ons verder in dit overzicht met name op de niveaus 1 en 2 zullen richten, zullen we de niet-gezinshuishoudens slechts zijdelings ter sprake brengen.

De uit deze procedure resulterende niveaus overlappen elkaar echter gedeeltelijk; dit is niet te vermijden, omdat de inkomensklassen waarop de constructie ervan gebaseerd is, bijzonder breed zijn. De grenzen tussen de inkomensniveaus kunnen mogelijk wat scherper afgebakend worden door een beroep te doen op variabelen die additionele informatie kunnen ver-

schaffen. Dit heeft nog een ander voordeel. Er kan vastgesteld worden of er bij bepaalde typen van huishoudens met een bepaald inkomensniveau cumulatie van (ongunstige) kenmerken plaatsvindt. De gebruikte additionele variabelen kunnen ingedeeld worden in enkele blokken, te weten: opleiding en leeftijd (en hieraan gerelateerd de gezinsfase); de voornaamste bron van het inkomen; kenmerken in de beroepssfeer (inclusief het al dan – eventueel – tijdelijk – niet werken); het (mee)werken van gezinsleden; en kenmerken met betrekking tot de huisvesting. Daarnaast zullen we nog rekening moeten houden met de burgerlijke staat en de (mate van) hulpbehoefte. Uiteraard staan deze gegevens niet los van elkaar. Zo vormen leeftijd en opleidingsniveau steeds terugkerende achtergrondgegevens in het licht waarvan de relatie – in nader te entameren onderzoek – tussen variabelen bezien moet worden. Vaak ook zijn verbanden tussen variabelen niet direct van aard; zo wordt het inkomen merendeels op indirecte wijze (namelijk via het daarop gebaseerde en uitgeoefende beroep) bepaald door het niveau van de genoten opleiding. Een exploratieve studie als de onderhavige kan aanwijzingen geven welke kenmerken van belang zijn als men zicht wil krijgen op oorzaken en gevolgen van lage inkomenssituaties. Al met al is «inkomensniveau» dan ook het best te typeren als een *descriptief instrument*.

Zowel uit de aard van de gegevens – de volkstellingsgegevens van 1971 geven uit hun aard een statisch beeld te zien –, als ook uit de aard van het te onderzoeken verschijnsel volgt, dat, wat de theoretische oriëntatie betreft van waaruit een verklaring voor bevindingen uit nader onderzoek gevonden zal moeten worden, primair voor de structurele benaderingswijze gekozen moet worden. Zowel voor laagstgekleedheid, als (in nog sterkere mate) voor achterblijven geldt ons inziens dat kenmerken, condities en perspectieven van de door ons bedoelde bevolkingscategorieën in eerste instantie verklaard kunnen worden door te verwijzen naar de samenlevingsstructuur. Deze wordt onder andere gekenmerkt door een ongelijke verdeling van (rechten op) schaarse, maatschappelijk gewaardeerde, goederen over de in die structuur te onderscheiden sociale posities en geledingen⁸. De feitelijk te constateren ongelijke verdeling van (rechten op) schaarse maatschappelijke goederen (zoals goed onderwijs, een goede huisvesting en een redelijk inkomen) is een afspiegeling én kenmerk van de sociale stratificatie van de samenleving. Deze situatie is uiteraard niet beperkt tot Nederland alleen; in een onderzoek naar vergelijkbare verschijnselen in België komt men tot een gelijklopende conclusie. Dat wil natuurlijk niet zeggen, dat men zich maar bij de bestaande situatie moet neerleggen, omdat het een structureel verschijnsel betreft; in ieder geval moet getracht worden meer zicht te krijgen op die maatschappelijke groeperingen die ten gevolge van een cumulatie van ongunstige leefomstandigheden en kenmerken duidelijk onder de grens van het bestaansminimum zitten.

Uit diagram 1 (p. 27) is gebleken dat, naar de door ons aangelegde maatstaf, bijna 10% van alle hoofden van huishoudens in Nederland van 1971 onder de grens van een maatschappelijk aanvaardbaar inkomensniveau verkeert. Ruim 14% zit onder of net op die grens, ruim 16% zit er net op of boven. Van ruim 41% kan gezegd worden, dat zij zich boven die grens bevindt, terwijl in ruim 18% van de gevallen niet te bepalen is, waar de desbetreffende hoofden van huishoudens verkeren (niveau 3). Nemen we de beide laagste inkomensniveaus – als ongunstigste situaties – tezamen, dan moet geconstateerd worden, dat bijna één vierde van de massa (waarvan het inkomen bekend is) er ongunstig voorstaat: deze categorie kan – naar de door ons aangelegde maatstaf – financieel maar nét of niét rondkomen. In feite zal dit aantal nog groter zijn, omdat in de niveaus 3 en 4 ook nog hoofden van huishoudens voorkomen – zij het zeer waarschijnlijk in afnemende mate – die respectievelijk onder of op, dan wel net op die grens verkeren. Voegen we daar nog bij degenen die geen eigen inkomen hebben (wat meestal niet op een rooskleurige financiële situatie zal duiden), én degenen waarvan het inkomen niet bekend is, maar waarvan via de analyse van de non-response

5.3. Laagstgekleedden in Nederland: een globaal beeld

5.3.1. Inleiding

is gebleken, dat het ook hier onevenredig vaak om (combinaties van) minder gunstige kenmerken gaat, dan lijkt het niet gewaagd te veronderstellen, dat zo'n 30% van de Nederlandse bevolking in een inkomenssituatie verkeert die maar nét of in het geheel niet toereikend is. Bezien naar de onderscheiden huishoudentypen (diagram 2, p. 128) kan gesteld worden, dat vooral onvolledige gezinnen met een vrouwelijk hoofd en volledige gezinnen relatief vaak voorkomen in de beide laagste inkomensniveaus, en wel in toenemende mate met de stijging van het kindertal. Dus ondanks «correctie» die op het inkomen is aangebracht voor de aard en omvang van alle huishoudentypen zijn deze huishoudentypen in de hoogste inkomensniveaus toch onder-, in de laagste inkomensniveaus toch oververtegenwoordigd. Dat de gesignaleerde tendens ten aanzien van de onvolledige gezinnen met een vrouwelijk hoofd over het algemeen niet valt waar te nemen voor dezelfde gezinstypen met een mannelijk hoofd doet vermoeden, dat er zekere sociaal-structurele factoren aan de verdeling over de vijf inkomensniveaus ten grondslag liggen.

Gaan we nog eens nader in op het percentage hoofden van huishoudens en alleenstaanden dat naar de door ons aangelegde maatstaf duidelijk onder de grens van een minimumbestaan leeft, dan lijkt bijna 10% erg hoog (absoluut gezien gaat het hier om 342 035 huishoudens). Om drie redenen moeten we echter aannemen, dat de situatie nog somberder is. In de eerste plaats hebben we immers al aangegeven dat ook in de inkomensniveaus 2 en 3 huishoudens voorkomen die onder de genoemde grens verkeren. In de tweede plaats willen we in herinnering brengen, dat in onze massa dát gedeelte van de bevolking dat verblijft in een inrichting of tehuis niet in de massa is opgenomen. Onder hen bevindt zich de voor onze studie niet onbelangrijke categorie van bejaarden. In hoeverre deze het door ons gevonden beeld meer of minder in ongunstige zin beïnvloeden is door ons niet na te gaan. In de derde plaats moet rekening gehouden worden met het eerder gevonden resultaat (paragraaf 1.5.3) dat de klasse «inkomens onbekend» relatief groot is en dat deze klasse een duidelijke cumulatieve minder gunstige sociale kenmerken te zien geeft. Uiteraard is onze bevinding dat ongeveer 10% van alle hoofden van huishoudens en alleenstaanden verkeert beneden een bestaansminimum afhankelijk van de door ons gehanteerde definitie van «bestaansminimum». In paragraaf 1.3.4 hebben we er al op gewezen dat onze inzichten in deze mede ingegeven en gestuwd worden door anderen. Tegen de hierboven geschetste achtergronden menen wij dat het niet overdreven is te stellen dat ongeveer 15 à 20% van alle door ons in de analyse betrokken hoofden van huishoudens en alleenstaanden zich beneden de grens van een maatschappelijk aanvaardbaar bestaansminimum bevindt. Meer zekerheid hierover is echter eerst te krijgen, wanneer meer duidelijkheid bestaat over de te kiezen indicatoren aan de hand waarvan die grens getrokken kan worden en wanneer met meer precieze inkomensgegevens gewerkt kan worden. Bovendien moet niet vergeten worden, dat de grens voor wat nog net wel en wat niet meer aanvaardbaar is niet alleen tijdgebonden is, maar ook afhangt van de algemene stand van de welvaart in een bepaald land.

We willen in dit verband nog even wijzen op vergelijkbare gegevens over België en de Verenigde Staten. Deleek komt voor 1974 voor wat betreft de Antwerpse agglomeratie uit op 9% die «de alleronderste laag» van de door hem onderzochte populatie bezetten¹¹, terwijl in een ander rapport¹² het percentage Belgen dat in 1969 in armoede leeft op 14% berekend wordt. In beide aangehaalde onderzoeken wordt – zij het op wat andere wijze dan wij gedaan hebben – het inkomen gecorrigeerd voor onder andere de gezinsomvang; we komen hier in paragraaf 5.4 nog nader op terug.

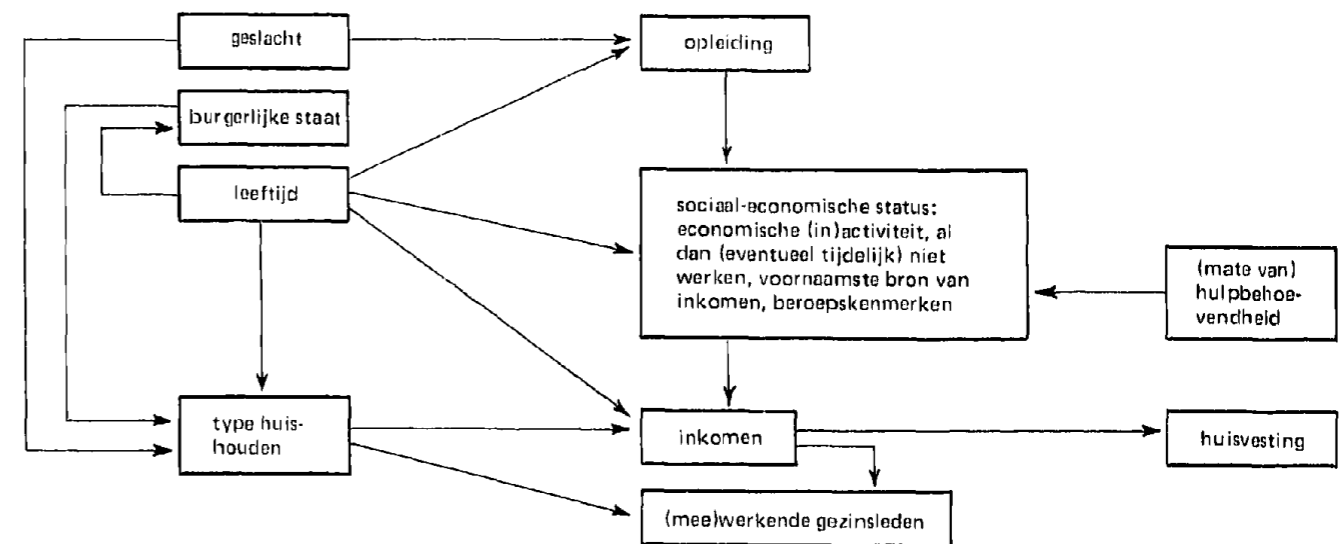
Uit Amerikaanse onderzoeken komt al geen gunstiger beeld tevoorschijn, integendeel. Al eerder hebben we er op gewezen, dat uit de talloze zogenaamde «poverty studies» blijkt, dat 20 à 25% van de Amerikaanse bevolking niet in zijn minimale (materiële) levensbehoeften kan voorzien en

dat de relatieve achterstand van deze groep eerder lijkt toe te nemen dan te verkleinen¹³.

De hierboven genoemde globale uitkomsten zullen we in de navolgende paragrafen nader nuanceren. Deze nuanceringen hebben wij trachten aan te brengen door van een beperkt aantal variabelen na te gaan hoe de klassen ervan gespreid zijn over de onderscheiden inkomensniveaus. Bij de keuze en indeling van deze variabelen hebben we ons laten leiden door te verwachten verbanden tussen deze variabelen en het inkomen. Uitgangspunt hierbij is het inzicht dat – hoewel niet noodzakelijk en niet in alle gevallen – de maatschappelijke positie op één van de belangrijke terreinen (namelijk onderwijs, werken, inkomen en wonen) vaak zal samenhangen met een min of meer overeenkomstige positie die op de andere terreinen wordt ingenomen.

Zoals in hoofdstuk 1 (paragraaf 1.3.5) uitdrukkelijk is gesteld en ook is uitgewerkt, moet het onderstaande achtergrondschematische beschouwd worden als een verantwoording van de selectie van de variabelen. In genoemde paragraaf is tevens aangegeven dat het in onderhavige studie beslist niet geoorloofd is om te spreken in termen van «oorzaken» en «gevolgen». Oogmerk is slechts een beschrijvende studie naar laagstgekleerdheid als één van de mogelijke exploratieve voorstudies voor onderzoek naar het verschijnsel achterblijven.

Overzicht 7. Achtergrondschematische: de voornaamste te verwachten verbanden tussen de variabelen die bij laagstgekleerdheid betrokken zijn

In de beide volgende subparagrafen zullen we de bevindingen uit ons onderzoek groeperen met gebruikmaking van bovenstaand schema: eerst gaan wij in op de sociaal-economische achtergronden van een laag inkomensniveau (paragraaf 5.3.2), vervolgens worden huisvestingsgegevens en gegevens met betrekking tot het al dan niet (mee)werken van gezinsleden aan de orde gesteld (paragraaf 5.3.3). De variabelen opleidingsniveau en leeftijd zullen – waar de resultaten daartoe aanleiding hebben gegeven – ter nadere nuancering mee aan de orde worden gesteld. Primair gaat het ons in dit globaal overzicht om de concentratie van minder gunstige kenmerken in de beide laagste inkomensniveaus in relatie tot de desbetreffende huishoudentypen.

Van een laag inkomensniveau is in dit onderzoek sprake wanneer zich een ongunstige «inkomensklassen – huishoudensomvang – ratio» voordoet. De omvang van de huishoudens wordt in dit onderzoek als een statistisch gegeven beschouwd, in die zin, dat er niet gevraagd wordt naar de oorzaken van

5.3.2. Sociaal-economische achtergronden van een laag inkomensniveau

een bepaalde huishoudensgrootte. Wel wordt gevraagd naar de spreiding van een aantal algemene kenmerken – als verbijszondering van «sociaal-economische status» – over de diverse inkomensniveaus. Anders gesteld: zijn de verschillende klassen van een bepaald kenmerk (bijvoorbeeld de niveaus van opleiding) (dis-)proportioneel gespreid over de vijf inkomensniveaus?

A. Leeftijd

Voor de 35–49-jarigen komen relatief zeer vaak voor in inkomensniveau 1, de 65-jarigen en ouderen in de niveaus 2 en 3, waarbij opgemerkt moet worden, dat in niveau 2 vooral de gehuwde, in niveau 3 vooral de niet (meer) gehuwde 65-jarigen en ouderen sterk vertegenwoordigd zijn. Over het algemeen treedt er voor velen een verslechtering op van de inkomenssituatie, wanneer het gezin verkeert in de fase van nog opgroeiende kinderen. Daarna treedt er een verbetering op, echter slechts tot de leeftijd 65-jaar want op dat moment treedt weer een daling in, die – zoals boven gesteld – niet leidt tot het laagste inkomensniveau. De gesignaleerde oververtegenwoordiging van de 35–49-jarigen in niveau 1 wordt evenwel aanmerkelijk gerelativeerd door het feit dat deze oververtegenwoordiging zich voordoet bij volledige en onvolledige gezinnen in alle inkomensniveaus. De reden hiervan moet gezocht worden in het feit dat hoofden van niet-gezinshuishoudens en alleenstaanden in het laagste inkomensniveau per definitie niet kunnen voorkomen.

B. Opleiding

Voor wat betreft de inkomensniveaus 1 en 2 valt op, dat het laagste opleidingsniveau (= basisniveau) relatief vaak voorkomt, algemeen vormende opleidingen en uitgebreid lager niveau en hogere opleidingsniveaus komen in deze inkomensniveaus relatief zeer weinig voor. Deze tendens blijft grotendeels bestaan bij alle in aanmerking komende huishoudentypen. De verschillen die er zijn moeten, zo wijzen de resultaten uit, primair herleid worden tot de leeftijd en het geslacht van de hoofden van huishoudens: ouderen hebben doorgaans minder vaak een verdere opleiding gevolgd na de basisopleiding dan jongeren; mannen hebben vaker een beroepsopleiding op uitgebreid lager niveau gevolgd, vrouwen vaker een algemeen vormende opleiding op hetzelfde niveau, wat vooral een gevolg zal zijn van de rolontwikkeling op basis van het geslacht. De enige afwijking in het algemene patroon betreft het feit, dat mannen met uitsluitend een opleiding op basisniveau aanzienlijk vaker voorkomen in inkomensniveau 2 dan vrouwen met een zelfde opleidingsniveau. Mogelijk is de oorzaak hiervan, dat mannen op basis van een dergelijke opleiding wellicht vaker in de (lagere) beroepen van hand-, nijverheids- of ambachtsarbeiders terecht komen, terwijl voor vrouwen met een dergelijke opleiding wellicht minder passend werk in dit type beroepen is weggelegd. Ook dit lijkt dan echter weer herleid te kunnen worden tot het verschil in rolopvatting op basis van het geslacht.

C. Voornaamste bron van inkomen

De factor die het meest direct van invloed is op het inkomen – en dus als eerste in aanmerking komt om in verband gebracht te worden met het inkomensniveau – is wat wij de sociaal-economische status hebben genoemd. «Sociaal-economische status» is echter geen ééndimensioneel gegeven; het is samengesteld uit een aantal facetten. Een eerste onderscheid dat gemaakt kan worden betreft de voornaamste bron waaruit men zijn inkomen verwerft. Bijna drie kwart (73,5%) van de hoofden van huishoudens en alleenstaanden die in de massa zijn opgenomen en waarvan de voornaamste bron van inkomen bekend is, heeft een inkomen uit arbeid en 22% een inkomen uit pensioen, AOW e.d. Het resterende gedeelte heeft vermogen (1%) of een

sociale uitkering (3%) als voornaamste bron van inkomen of leeft in hoofdzaak van onderhoud door anderen (0,4%).

Arbeid als voornaamste bron van inkomen komt relatief weinig voor in de inkomensniveaus 2 en 3, wat een gevolg is van het feit, dat in deze inkomensniveaus de 65-jarigen en ouderen zo sterk vertegenwoordigd zijn. Arbeid geeft slechts in weinig gevallen aanleiding tot een inkomen op het laagste niveau, in tegenstelling tot «vermogen». In de beide laagste inkomensniveaus is relatief vaak sprake van een onderhoud door anderen en vooral een sociale uitkering als voornaamste bron van inkomen: vooral deze laatste staan er financieel gezien het slechtst voor, waarbij nog opgemerkt moet worden dat hieronder niet werklozen of werkzoekenden vallen. Pensioen, AOW e.d. geeft in veel gevallen aanleiding tot een inkomen op niveau 2 (voor niet of niet meer gehuwden) en 3 (voor gehuwden).

Ook naar typen huishoudens bezien is de spreiding van de voornaamste bron van inkomen niet toevallig te noemen. Wanneer we naar aanleiding hiervan de «minst gunstige» bronnen van inkomen bezien, namelijk sociale uitkering, onderhoud door anderen en pensioen, AOW e.d., dan gaat de voornaamste bron van inkomen doorgaans samen met bepaalde huishoudentypen en leeftijdsgroepen. Bij volledige zowel als onvolledige gezinnen zonder thuiswonende kinderen beneden 18 jaar neemt dan pensioen, AOW e.d. een relatief belangrijke plaats in bij de beide laagste inkomensniveaus. Opvallend is, dat onderhoud door anderen bijna uitsluitend voorkomt bij vrouwelijke hoofden van onvolledige gezinnen en relatief gezien eerder samengaat met een hoog dan met een laag inkomensniveau. Een sociale uitkering o.i.d. geeft vrijwel steeds aanleiding tot een inkomen in de beide laagste niveaus en komt relatief vaak voor bij onvolledige gezinnen met 1 of 2 kinderen, nog vaker bij mannelijke hoofden van onvolledige gezinnen met 1 of meer kinderen en is zeer vaak de voornaamste bron van inkomen bij vrouwelijke hoofden van onvolledige gezinnen met 1 of meer kinderen.

Wanneer we ons realiseren dat anno 1971 een sociale uitkering maximaal 95% van het wettelijk minimumloon bedroeg dan wordt de moeilijke positie van deze sociale categorie nog eens extra onderstreept. Absoluut genomen is het aantal vrouwelijke hoofden van onvolledige gezinnen met 1 of meer kinderen en een sociale uitkering als voornaamste bron van inkomen in de beide laagste inkomensklassen een aanzienlijk veelvuldiger voorkomend verschijnsel dan mannelijke hoofden in soortgelijke omstandigheden. Daarnaast menen we ook te mogen stellen dat de positie van vrouwen zowel financieel als in sociaal opzicht niet zelden slechter zal zijn dan die van mannen. Verderop zullen we echter nog zien, dat daar voor mannen een andere ongunstige factor tegenover kan staan.

Wanneer we de leeftijd op bovenstaand beeld betrekken valt vooral op, dat onderhoud door anderen als voornaamste bron van inkomen vaker voorkomt bij daling van de leeftijd én daling van het inkomensniveau. Een sociale uitkering komt relatief vaker voor in de beide laagste inkomensniveaus en wel méér naarmate de leeftijd stijgt, doch slechts tot 65 jaar. Vooral onder 50–64-jarigen komt een sociale uitkering vaak voor en gaat dan gepaard met een inkomen op de beide laagste niveaus. Aangenomen mag worden, dat het hier met name zal gaan om economisch niet of niet meer actieve hoofden van huishoudens (exclusief niet langdurig werklozen, want zij hebben als voornaamste bron van inkomen «arbeid»). Hoewel een sociale uitkering als voornaamste bron van inkomen relatief gezien weliswaar minder vaak voorkomt bij hoofden van huishoudens met een hoger opleidingsniveau, blijkt, dat bij de beide laagste inkomensniveaus een sociale uitkering vaker de voornaamste bron van inkomen vormt naarmate het opleidingsniveau stijgt, en een vermogen vaker de voornaamste bron van inkomen vormt naarmate het opleidingsniveau daalt. Dat gepensioneerden in alle inkomensniveaus (maar uiteraard vooral in 2 en 3) een opleiding op uitsluitend basisniveau hebben genomen vindt uiteraard zijn oorsprong in het feit, dat het volgen van een verdere opleiding vroeger niet zo vanzelfsprekend was als voor de generaties daarna.

Gaan we nog even in op de relatief zwakke financiële positie van degenen met een sociale uitkering als voornaamste bron van inkomen, dan zijn er aanwijzingen, dat dit geen typisch Nederlands verschijnsel is. Uit het eerder geciteerde onderzoek van Deleeck komt hij voor België tot een vergelijkbare conclusie met betrekking tot dezelfde gezinstypen¹⁴. Volgens hem is de directe oorzaak (voor België), dat het sociale zekerheidsstelsel daar te weinig rekening houdt met de gezinssituatie als bepalend element der bestaanszekerheid. De achtergrond hiervan is zijns inziens dat de hogere sociale lagen over allerlei middelen beschikken (bijvoorbeeld beter onderwijs, «het kennen van de weg» in administratieve aangelegenheden e.d.) om hun bestaanszekerheid veilig te stellen en de laagste sociale lagen niet. Dit is in zover eigen aan het sociale zekerheidsstelsel – aldus nog steeds Deleeck –, omdat dit ontstaan is «als een instrument ter ondervanging van de specifieke noodsituatie verbonden met de overgang van de traditionele naar de geïndustrialiseerde samenleving»¹⁵. Daarmee is dit systeem niet toereikend voor de onderste lagen in de samenleving die niet specifiek tot de werknemers gerekend moeten worden. In de loop van de tijd is hiermee een nieuw type armoede ontstaan. Het lijkt niet overmoedig te stellen, dat een soortgelijke situatie voor Nederland ook geldt. Immers, we wezen er al op, dat deze categorie niet tot de werklozen behoort, dat wil zeggen tot degenen die aanspraak kunnen doen gelden op sociale voorzieningen waarop ze recht hebben op grond van reeds verrichte arbeid (met name in loondienst). Dat begrip arbeid lijkt in het sociale zekerheidsstelsel ook in Nederland centraal te staan¹⁶, zodat «de uitkeringen in algemene regel afgestemd zijn om bestaanszekerheid te verschaffen aan gezinnen die reeds over een primair inkomen beschikken. De behoeften van hen die uit het arbeidsproces getreden zijn, verder van hen die een zwakke positie in het arbeidsproces innemen, en tenslotte van hen die om fysieke, psychische of sociale redenen uitgesloten zijn, worden aldus slechts onrechtstreeks of in bijkomende orde verwoord of behartigd (...). In dit verband komen de minst georganiseerde belangen zwakst aan bod. Dit kan deels verklaren waarom categorieën die over heel de lijn negatieve sociale kenmerken vertonen, de laagste bestaanszekerheidscores halen en tevens het laagst volume sociale uitkeringen ontvangen en meest moeilijkheden hebben met hun (sociale zekerheids-)status»¹⁷.

D. De arbeidende bevolking naar de aard van het beroep c.a.

Degenen die arbeid als voornaamste bron van inkomen hebben vormen een vrij heterogene groep. Zo moet er onderscheid worden gemaakt tussen personen in loondienst enerzijds en zelfstandigen anderzijds. Degenen die in loondienst zijn kunnen ook weer onderscheiden worden en wel naar arbeiders en employés, terwijl de zelfstandigen ingedeeld kunnen worden in zelfstandige bedrijfshoofden en beoefenaars van vrije beroepen.

De arbeiders zijn relatief zeer sterk oververtegenwoordigd in de inkomensniveaus 1 t/m 4, in het bijzonder in de beide laagste niveaus. Daarentegen nemen vooral de wetenschappelijk vrije beroepen en ook de employés een duidelijk meer dan gemiddeld aandeel in het hoogste inkomensniveau. De zelfstandige bedrijfshoofden benaderen meer het beeld van de arbeiders dan dat van de overigen, zij het dat de verschillen tussen inkomensniveaus aanmerkelijk minder groot zijn.

Het huishoudentype, de leeftijd en het opleidingsniveau leveren – in deze volgorde – in afnemende mate van belangrijkheid een nadere nuancering van het boven geschetste beeld. Vrouwelijke hoofden van onvolledige gezinnen staan er slechter voor wanneer ze arbeider zijn en iets minder gunstig wanneer ze employé zijn dan mannen; ze staan er beter voor als ze zelfstandig bedrijfshoofd zijn. Onvolledige gezinnen staan er in het algemeen trouwens wat slechter voor dan volledige gezinnen, bij alle beroepsgroepen.

Wat de leeftijd betreft kan gesteld worden, dat een hogere leeftijd bij zelfstandige bedrijfshoofden samengaat met een laag inkomensniveau, terwijl arbeiders in de leeftijd van 50 tot 60 jaar er wat gunstiger voorstaan dan jongere arbeiders.

Tenslotte bestaat de indruk, dat aan het opleidingsniveau niet al te veel voorspellende waarde mag worden toegekend wanneer het om het inkomensniveau gaat. Uiteraard is het opleidingsniveau wel bepalend voor het soort beroep dat men uitoefent, maar heeft men eenmaal een bepaald opleidingsniveau, dan blijkt de aard van het uitgeoefende beroep binnen dat niveau op dezelfde wijze gespreid te zijn over de inkomensniveaus als wanneer het opleidingsniveau buiten beschouwing wordt gelaten. De aard van het uitgeoefende beroep is alles bij elkaar genomen dus een factor van groter gewicht dan het opleidingsniveau.

Wat betreft het onderscheid dat gemaakt kan worden tussen enerzijds ambachts- en nijverheidsarbeiders en anderzijds landarbeiders kan gesteld worden, dat laatstgenoemden er qua inkomensniveau slechter voor staan dan eerstgenoemden. Hierin komt vrijwel geen verandering wanneer we de verschillen bezien per opleidingsniveau en per huishoudentype.

Niet alleen vormt de arbeidende bevolking in haar geheel een tamelijk heterogene groep, dit geldt ook voor specifieke beroepsgroepen en wel met name voor de zelfstandige hoofden van bedrijven. Deze kunnen gedifferentieerd worden naar de omvang en de aard van hun bedrijf, waarbij nog opgemerkt moet worden, dat de aard van het bedrijf alleen bekend is van die zelfstandige bedrijfshoofden die niet méér dan 4 man personeel in dienst hebben.

De hoogte van het inkomensniveau blijkt een niet onduidelijke samenhang te vertonen met de omvang en de aard van het bedrijf: in het eerste geval blijkt het inkomensniveau te stijgen met het aantal personeelsleden dat men in dienst heeft; in het tweede geval valt op, dat vooral onder zelfstandige hoofden van landbouwbedrijven aanzienlijk meer lage inkomensniveaus voorkomen dan onder zelfstandige hoofden van andere bedrijven, vooral winkelbedrijven. In geen van deze gevallen blijkt constanthouding van het opleidingsniveau er iets toe te doen. Wat de leeftijd betreft wijzen de (kleine) verschillen in de richting van een zekere vergrijzing van deze beroepsgroep. Ten aanzien van de huishoudentypen kan gesteld worden, dat in de meeste gevallen zelfstandige bedrijfshoofden hoofd zijn van een volledig gezin.

E. Part-time en full-time werkend

Een kenmerk dat uiteraard van invloed is op het inkomensniveau is het aantal uren dat men per week (in het hoofdberoep) werkt. De gegevens wijzen evenwel uit, dat dit niet correspondeert met de hoogte van het inkomensniveau: het hoogste inkomensniveau komt het meest voor onder degenen die 25–39 uren per week werken. Dit lijkt vooral een gevolg van de oververtegenwoordiging van (waarschijnlijk vooral het onderwijzend personeel onder de) middelbare en hogere employés in deze categorie. Daarnaast vallen de slechts geringe verschillen op tussen degenen die minder dan 25 en degenen die meer dan 39 uren werken; eerstgenoemden zijn naar verhouding ondervertegenwoordigd in de laagste inkomensniveaus, terwijl de categorie met een volledige werkweek in niveau 1 oververtegenwoordigd is. Onder de eerste komen slechts in geringe mate de lagere inkomensniveaus wat meer, en de hogere wat minder voor. Een part-time werkring, zeker wanneer deze minder dan 25 uren per week vergt, komt vrijwel alleen voor onder vrouwelijke hoofden van huishoudens; mannen lijken in het algemeen veel minder gemakkelijk een part-time betrekking te kunnen vervullen dan vrouwen ook wanneer de gezinsomstandigheden, zoals een of meer jonge, nog thuiswonende kinderen, dit zou vereisen; het gaat hierbij om 11 000 mannelijke hoofden van onvolledige gezinnen. Zeker zij zullen niet zelden aangewezen zijn op huishoudelijke hulp. Dit kan een aanzienlijke vermindering van het netto-besteedbare inkomen betekenen (ook in het hoogste inkomensniveau, waarin ongeveer de helft van hen te vinden is), wat echter niet terug te vinden is in de indeling in inkomensniveaus. Anders gezegd: mannelijke hoofden van onvolledige gezinnen zullen er niet zelden slechter voor zitten dan uit de onderzoeksresultaten blijkt.

Het zijn verder vooral de onvolledige gezinnen met een vrouwelijk hoofd en 2 of meer kinderen die relatief het grootste aandeel hebben in de beide laagste inkomensniveaus. Volledige gezinnen met 3 of meer kinderen vertonen qua inkomenssituatie een iets gunstiger beeld dan wij op grond van de algemene uitkomst zouden verwachten.

F. Werken, tijdelijk niet-werken en zonder beroep zijn

Naar de mate waarin men tot het economisch actieve deel van de bevolking behoort zijn de hoofden van huishoudens en de alleenstaanden in te delen in drie groepen: de werkenden, de tijdelijk niet-werkenden en degenen die zonder beroep zijn. Onder de tijdelijk niet-werkenden zijn onder meer werkelozen begrepen, onder niet-werkenden o.a. gepensioneerden en mindervaliden¹⁸. Met name de niet-werkenden vormen een zeer heterogene groep. Het is zinvol om hier enige differentiatie in aan te brengen, en wel door het buiten beschouwing laten van degenen wier voornaamste bron van inkomen gevormd wordt door pensioen of vermogen. Hiermee resteert dan een groep van niet-werkenden, die door welke omstandigheid ook, niet meer kan of mag werken.

Samenvattend kan gesteld worden, dat lage inkomensniveaus vaker voorkomen bij (tijdelijk) niet-werkenden dan bij werkenden. Het ongunstige beeld bij niet-werkenden zowel als bij tijdelijk niet-werkenden wordt nog in zeer hoge mate versterkt wanneer ze voornamelijk van een sociale uitkering moeten rondkomen en bij niet-werkenden bovendien bij een laag opleidingsniveau en een leeftijd van 50 jaar of ouder. De kans op werken neemt bij volledige en onvolledige gezinnen in de regel toe met de stijging van het aantal kinderen. Bij vrouwelijke hoofden van onvolledige gezinnen neemt de kans op niet-werken – en daarmee de kans op een laag inkomensniveau – daarentegen zeer sterk toe met de toename van het aantal kinderen. De resultaten wijzen erop, dat veel vrouwelijke hoofden van onvolledige gezinnen ontsnappen aan een laag inkomensniveau door – ondanks het feit dat zij kinderen hebben (of wellicht juist daardoor) – te gaan werken; werkt men (tijdelijk) niet, dan neemt de kans op een laag inkomensniveau sterk toe, zeker in het geval van een laag opleidingsniveau. Dit betekent overigens niet automatisch dat mannelijke hoofden van onvolledige gezinnen er financieel zoveel beter voorstaan, als we rekening houden met de in het voorafgaande aangegeven behoefte aan huishoudelijke hulp voor deze categorie.

G. Gepensioneerden

Gepensioneerden met uitsluitend een AOW-uitkering verkeren uiteraard financieel in een minder gunstige positie dan degenen die daarnaast nog andere inkomsten hebben. Gepensioneerden in de categorie «overige» vertonen een dubbelzinnig beeld: enerzijds komen hier de meeste lage, anderzijds ook de meeste hoge inkomensniveaus voor. Dit lijkt grotendeels verklaard te moeten worden uit het beroep dat men in de economisch actieve leeftijdsfase heeft uitgeoefend.

Thuiswonende kinderen blijken onder de gepensioneerden een sterk verzwarende factor met betrekking tot het inkomensniveau te zijn; gehuwde gepensioneerden vallen relatief vaak in niveau 2, ongehuwde in niveau 3, maar als er nog thuiswonende kinderen zijn, daalt het inkomensniveau vaak tot onder de grens van wat nog aanvaardbaar te achten is. Andere inkomsten naast een AOW-uitkering verhogen de kans op een hoger inkomensniveau niet onaanzienlijk: de categorie «overig» blijft bij alle huishoudentypen een dubbelzinnig karakter behouden. Per opleidingsniveau doen zich geen opmerkelijke veranderingen in dit beeld voor.

H. Hulpbehoevendheid en burgerlijke staat

Van *hulpbehoevendheid* – en de gradaties die daarin te onderscheiden zijn – kan men in het algemeen niet stellen, dat deze als een belasting voor het inkomen gezien kan worden; over het zelf dragen van de daaraan verbonden kosten is ons immers niets bekend, terwijl men mag aannemen, dat in de meeste gevallen een beroep gedaan zal worden op de dienaangaande bestaande sociale voorzieningen. Wel is hulpbehoevendheid echter een belangrijke beperkende factor ten aanzien van de mogelijkheden tot het uitoefenen van een beroep en het verwerven van eigen inkomsten.

Naar aanleiding van het gestelde bij de voornaamste bron van inkomen hebben we al opgemerkt, dat Deleeck onder meer nadruk legt op fysieke factoren die oorzaak kunnen zijn van het feit dat men tot de laagste inkomensgroepen behoort. Uit onze onderzoeksresultaten blijkt, dat hulpbehoevendheid absoluut genomen het meest voorkomt onder gepensioneerden. Relatief gezien echter treft men de meeste hulpbehoevenden aan onder hoofden van huishoudens en alleenstaanden die een sociale uitkering als voornaamste bron van inkomen hebben: van al degenen wier inkomen bekend is, is 5,7% op enigerlei wijze hulpbehoevend; voor gepensioneerden is dit echter 15,8% en voor degenen die van een sociale uitkering leven maar liefst 26,3%. Hulpbehoevenden komen relatief het meest voor bij hoofden van niet-gezinshuishoudens en alleenstaanden (in beide gevallen wat meer bij vrouwen dan bij mannen), alsmede bij hoofden van onvolledige gezinnen zonder kinderen (wat meer bij mannen dan bij vrouwen). Deze oververtegenwoordiging hangt uiteraard samen met de leeftijd: juist in deze huishoudentypen komen relatief de meeste ouderen voor. Dit neemt niet weg, dat daar, waar men te maken heeft met grote gezinnen en een laag inkomensniveau, de kans toeneemt, dat dit lage inkomensniveau een gevolg ervan is, dat men rond moet zien te komen van een sociale uitkering, en de kans hierop wordt weer groter als het desbetreffende hoofd van het huishouden ook nog hulpbehoevend is. In dit verband zal het geen verbazing wekken dat onder hulpbehoevenden vooral veel tijdelijk niet-werkenden en niet-werkenden voorkomen.

Wat de *mate van hulpbehoevendheid* betreft wijzen de resultaten – volgens de verwachting – uit, dat deze nogal gelijkmatig gespreid zijn over de 5 inkomensniveaus.

De *burgerlijke staat* als achtergrondvariabele neemt in dit onderzoek een bescheiden plaats in. Immers, de huishoudentypologie is dusdanig uitgebreid, dat de burgerlijke staat van anderen dan hoofden van volledige gezinnen relatief weinig informatie zal toevoegen aan de gevonden resultaten; de burgerlijke staat als specificatie van de reden waarom gezinnen onvolledig zijn of waardoor men alleenstaande of hoofd van een niet-gezinshuishouden is, is voor dit onderzoek minder belangrijk dan het antwoord op de vraag bij welke huishoudentypen men (cumulatie van kenmerken van) laagstgekleerdheid aantreft. Weliswaar zou invoeren van het kenmerk leeftijd ongetwijfeld wat meer informatie hebben verschaft, maar gelet op het herhaaldelijk terugkeren van de combinatie «leeftijd-huishoudentype» en gelet op bovenstaande argumentatie hebben we hiervan afgezien.

Een lage inkomenssituatie is bij de meeste studies naar (de vormen van) armoede vrijwel steeds de centrale indicator¹⁹. Dit hangt o.a. samen met de relatief gemakkelijke kwantificeerbaarheid van het inkomen, alsook met het feit, dat de daarop gebaseerde minimumnormen over het algemeen min of meer uitgekristalliseerd zijn. Maar ook is de hoogte van het inkomen in grote mate bepalend voor de toegang die men heeft tot (vaak schaarse) maatschappelijk gewaardeerde goederen. Tegen deze achtergrond zijn in de onderhavige studie nog twee kenmerken bezien naar hun spreiding over de inkomensniveaus, t.w.: het al dan niet (mee)werken van gezinsleden en de huisvestings situatie.

5.3.3. (Mede)werken van gezinsleden en huisvestings situatie bij een laag inkomensniveau

A. Het (mee)werken van gezinsleden

Diverse onderzoeken hebben aangetoond, en onze resultaten bevestigen dit, dat het werken van de echtgenote eerder een financieel en maatschappelijk gunstige dan ongunstige situatie weerspiegelt. Zo is het aantal werkende echtgenotes relatief gezien het grootst bij de hogere inkomensniveaus, niet omdat het inkomensniveau hierdoor stijgt (want conform een van onze uitgangspunten in deze studie werken wij alleen met het inkomen van het hoofd van het huishouden), maar omdat een hoog inkomensniveau doorgaans de aard van het beroep van de man weerspiegelt. Vooral onder hoofden van huishoudens die beoefenaars van een vrij beroep zijn komt het verschijnsel van de *werkende echtgenote* relatief vaak voor. Dit weerspiegelt ongetwijfeld minstens ten dele het begin van een meer algemene maatschappelijke tendens tot het meer gaan werken van de echtgenote. In veel van deze gevallen immers zal het niveau van haar opleiding relatief weinig verschillen van dat van de man en zal ze zich haar opleiding ook ten nutte willen maken. Het bezwaar van de zorg voor eventueel nog thuiswonende kinderen kan dan ondervangen worden door een beroep te doen op huishoudelijke hulp, wat weer eens te meer mogelijk is, omdat zowel de man als de vrouw een inkomen hebben. In deze gevallen kan men dus niet stellen, dat het werken van de echtgenote op enigerlei wijze uit nood geboren is; er is vaker sprake van een vrijwillige keuze.

Nu zal dit ook in andere gevallen waarin de man een hoog inkomen heeft (bijvoorbeeld hoger gekwalificeerde employés) het geval zijn, zodat men niet kan stellen, dat het werken van de echtgenote voortkomt uit een ongunstige financiële situatie. Uiteraard kan men deze situatie wel voor zichzelf als ongunstig definiëren (men heeft bijvoorbeeld te hoge kosten op zich genomen), maar wanneer wij spreken over een ongunstige financiële situatie hebben we uitsluitend het verkeren op of onder een minimumbestaan op het oog. Enerzijds is het werken van de echtgenote in het geval van een man met een (redelijk) hoog inkomen niet noodzakelijk om iets meer dan het minimumbestaan te bereiken, terwijl anderzijds in zo'n geval ook geen sprake is van het noodgedwongen missen van andere maatschappelijk gewaardeerde goederen zoals bijvoorbeeld vrije tijd. Anders liggen de zaken evenwel bij lagere (en ook lager gehonoreerde) employés en arbeiders en ook bij zelfstandige bedrijfshoofden. In deze gevallen kan het werken van de echtgenote wel degelijk als noodzaak bestaan om het inkomen (in dat geval op zichzelf al een schaars goed) aan te vullen teneinde een minimumbestaan veilig te kunnen stellen, terwijl dit dan, in dit geval omdat het «onvrijwillig» gebeurt, eerder ten koste zal gaan van bijvoorbeeld vrije tijd of van tijd om aan de opvoeding en huishouding te besteden. In deze gevallen dus kan een laag inkomensniveau (meestal in samenhang met het beroep van de man) wel degelijk noodzaken tot het moeten gaan werken van de echtgenote.

Het beroep van de man is bij dit alles een factor van betekenis. Zo wijzen onze onderzoeksresultaten uit, dat de meeste werkende echtgenotes voorkomen bij zelfstandige bedrijfshoofden. In verreweg het grootste gedeelte van de gevallen gaat het hier om *mede*-werkende echtgenotes, die minstens 15 uren per week werken in het bedrijf van de man, al dan niet tegen een financiële vergoeding. Het is niet verwonderlijk, dat juist bij deze beroepsgroep relatief veel werkende echtgenotes voorkomen. De nabijheid van het werk, het feit dat vaak het voeren van een bedrijf en het werken in de huishouding gedeeltelijk in elkaar zullen overlopen en – mede hierdoor – het medewerken van de echtgenote het aantrekken van een personeelslid kan besparen, werkt dit in de hand. Opmerkelijk is, dat het werken van de echtgenote van de man die zelfstandig hoofd van een landbouwbedrijf is zoveel minder vaak voorkomt dan bij winkelbedrijven (hoewel altijd nog meer dan landelijk gezien het geval is). Het is zeer wel denkbaar, dat in deze sector het huishouden en het bedrijf zodanig sterk met elkaar verweven zijn, dat men het medewerken van de echtgenote niet anders gezien heeft dan als een deel van haar huishoudelijke taak.

Dat het werken van de echtgenote geen adequate indicator is voor een laag inkomensniveau blijkt uit het feit, dat onder (tijdelijk) niet-werkenden minder werkende echtgenotes voorkomen dan onder werkenden. Dit laatste gegeven kan echter kunstmatig wat opgehoogd zijn, omdat onder de werkenden ook de zelfstandigen vallen waar (omdat ze medewerkend zijn) per definitie veel werkende echtgenotes voorkomen. Verder blijkt het werken van de echtgenote af te nemen met de stijging van het kindertal, wat zijn oorsprong uiteraard in praktische overwegingen zal vinden. Blijgevolg komen er relatief veel werkende echtgenotes voor in de jongste leeftijdsklassen, vooral als er (nog) geen kinderen zijn. En ten slotte blijkt ook, dat het werken van de echtgenote weinig voorkomt bij vermogen en (uiteraard) pensioen als voornaamste bron van inkomen, dat het lichtelijk ondervertegenwoordigd is bij sociale uitkering en lichtelijk oververtegenwoordigd bij arbeid en zeer sterk oververtegenwoordigd bij onderhoud door anderen. Dit laatste is begrijpelijk, omdat onderhoud door anderen meestal onderhoud door medegezinsleden zal betreffen, althans wanneer de voornaamste bron van inkomen niet uit alimentatie bestaat.

Dit alles neemt niet weg, dat in bepaalde gevallen het werken van de echtgenote – ook bij nog thuiswonende kinderen – wel degelijk een noodzakelijk karakter kan hebben. De «mazen» van de ter beschikking staande censusgegevens zijn echter te groot om deze relatief kleine deelgroeperingen voldoende gespecificeerd te krijgen. Vooral het ontbreken van de hoogte van het door de echtgenote verdiende inkomen, de koppeling hiervan aan het inkomen van de man én de mate waarin dit inkomen benut wordt voor aanvulling van het door de man verdiende inkomen maakt, dat de benodigde nuances in dit beeld ontbreken. Geconcludeerd kan slechts worden, dat het werken van de echtgenote om tal van redenen doorgaans niet samengaat met een financieel of maatschappelijk ongunstige situatie, maar dat er daarnaast zeer wel gevallen zullen zijn waarin het werken van de echtgenote moet dienen om aan een te laag inkomensniveau te kunnen ontkomen.

Kon ten aanzien van het werken van de echtgenote geconcludeerd worden, dat dit doorgaans geen ongunstige financiële en maatschappelijke situatie weerspiegelt, voor *het werken van kinderen* geldt precies het omgekeerde. Deze laatste uitkomst sluit aan bij bevindingen uit de literatuur waarin het werken van de kinderen nogal eens wordt aangemerkt als a) op zichzelf al een ongunstig gegeven, vooral gelet op het toekomstperspectief van deze kinderen zelf, alsook b) een indicator voor een ongunstige maatschappelijke en financiële situatie van het gezin.

De kans dat thuiswonende kinderen beneden 18 jaar (moeten) gaan werken neemt toe met de daling van het inkomensniveau en het opleidingsniveau. Bovendien blijkt de daling van het inkomensniveau ook van invloed te zijn op de leeftijd waarop kinderen gaan werken; deze ligt lager naarmate het inkomensniveau daalt en wel nog aanzienlijk vaker als er twee werkende kinderen zijn. Ook komt het werken van kinderen relatief vaak voor bij ouders (met name gepensioneerden die uitsluitend van een AOW-uitkering moeten rondkomen) en bij gezinshoofden die een of andere sociale uitkering als voornaamste bron van inkomen hebben. Ook het beroep van het gezinshoofd is – zij het in lichte mate – van invloed op het werken van kinderen: werkende kinderen komen meer voor bij arbeiders en zelfstandige bedrijfshoofden (met name kleine bedrijven en landbouwbedrijven) dan bij employés en beoefenaars van vrije beroepen. Ook het (tijdelijk) niet werken van gezinshoofden blijkt aanleiding te zijn tot het wat vaker gaan werken van kinderen. Tenslotte blijkt ook het gezinstype van invloed te zijn op het al dan niet gaan werken van kinderen, alsmede het aantal kinderen dat werkt. Mannelijke hoofden van onvolledige gezinnen staan er ook in dit opzicht minder gunstig voor dan vrouwelijke hoofden en deze weer minder gunstig dan hoofden van volledige gezinnen.

Uiteraard moet rekening gehouden worden met die gevallen waarin het werken van kinderen niet ingegeven wordt door een moeilijke financiële en maatschappelijke situatie, maar dat dit hun eigen keuze kan zijn. Het is dan

echter tegelijk ook de vraag waardoor die keuze (structureel) bepaald kan worden. In gezinnen, waarin door het gemis aan een redelijke vervolgopleiding van het hoofd de kinderen al vroeg gaan werken, kan er sprake zijn van een onmogelijkheid om te kiezen, eenvoudig omdat het voorbeeld of de stimulans daartoe ontbreekt. En het blijken juist deze gezinnen te zijn die over het algemeen een laag inkomensniveau hebben. Heeft het hoofd van een gezin daarentegen wel nog verder onderwijs gehad, dan is zo'n voorbeeld en ouderlijke stimulans doorgaans wel aanwezig. In deze gevallen zal het gaan werken van kinderen vaker terug te voeren zijn tot een keuze uit feitelijk bestaande alternatieven (het niet kunnen verder leren op grond van gemis aan capaciteiten even daargelaten). Anders gezegd: de resultaten lijken er ook op te wijzen, dat het werken van kinderen in maatschappelijk minder gunstige situaties min of meer overgedragen zal worden, los van een stringente noodzaak tot werken. De bestaande achterstand wordt hiermee intergeneratieel overgedragen en kan uiteindelijk van laagstgekleerdheid gaan verkeren in achterblijven.

Enigszins terzijde zij nog het volgende opgemerkt. Hoewel in het algemeen in studies over (vormen van) armoede vaak de nadruk gelegd wordt op de slechte financiële en maatschappelijke positie van onvolledige gezinnen met een vrouwelijk hoofd, wat voort kan komen uit het feit, dat dit fenomeen absoluut vaker voorkomt, komt het ons toch voor, dat minstens evenveel aandacht besteed moet worden aan de mannelijke hoofden van dergelijke gezinnen. En dit te meer, omdat de gevolgen voor de kinderen nog ernstiger lijken dan bij vrouwelijke hoofden.

B. Huisvestingssituatie

Mede gelet op het relatief gering gebleken belang van de door ons bestudeerde gegevens over de huisvestingssituatie bij hoofden van huishoudens en alleenstaanden volstaan we hier met de weergave van de in paragraaf 4.9 vermelde conclusies.

Over het algemeen blijken huisvestingsgegevens weinig geschikt als indicator voor het bepalen van (de graad van) laagstgekleerdheid. Er is, wanneer we ons baseren op de voorafgaande gegevens, slechts sprake van één uitzondering: het aantal personen per vertrek is relatief groot in het laagste inkomensniveau. Alle andere huisvestingskenmerken zijn of gelijk of – en dan gaat het meestal om kleine verschillen – niet systematisch verdeeld over de inkomensniveaus. Bij de te betalen huur valt op, dat er nogal wat hoge huren betaald worden door gezinshoofden wier inkomen op het laagste niveau ligt.

Per huishoudenstype doen zich bij de meeste variabelen wel verschillen voor, maar meestal zijn deze niet groot te noemen. Lopen we de grootste verschillen nog eens na, dan valt onder meer op, dat eigen woningbezit het minst voorkomt bij alleenstaanden en vrouwelijke hoofden van onvolledige gezinnen ongeacht het inkomensniveau. Inwonend zijn vooral hoofden van onvolledige gezinnen in de lagere inkomensniveaus; vooral deze verkeren zeer waarschijnlijk in een woonsituatie die weinig rooskleurig is en ook weinig uitzicht op verbetering open laat. Dit in tegenstelling waarschijnlijk tot de hoofden van volledige gezinnen zonder kinderen of met één kind, die relatief vaker woningzoekend zijn dan anderen. Aangezien zij het meest voorkomen in de beide hoogste inkomensniveaus bestaat er aanleiding tot de veronderstelling, dat het – gelet op het niveau van inkomen – niet zelden zal gaan om mensen die een woning naar hun wensen zoeken en daarvoor enige tijd van zoeken of afwachten over hebben.

Het wonen in andere bewoonde ruimten dan woningen komt vrijwel alleen voor onder hoofden van volledige gezinnen en alleenstaanden, vooral het wonen op een varend schip of in een woonwagen is relatief sterk vertegenwoordigd onder hoofden van volledige gezinnen. Weliswaar hoeft dit nog geen slechte woonsituatie te weerspiegelen, maar het is toch opvallend, dat deze woonvorm het meest voorkomt bij volledige gezinnen met het laag-

ste inkomensniveau. Waarschijnlijk speelt hierbij echter het feit een rol, dat het wonen op een varend schip bijna automatisch een bepaald beroep (namelijk transporteur, zelfstandig of in loondienst) met zich meebrengt. Een relatief groot aantal personen per vertrek treffen we aan bij volledige en onvolledige gezinnen met 3 of meer kinderen; relatief veel van hen zitten in het laagste inkomensniveau. Qua wooncomfort is dit een weinig gunstige situatie, die bovendien tengevolge van een laag inkomensniveau nog weinig hoopvol is. De slechtst geoutilleerde huizen treft men aan bij mannelijke alleenstaanden en mannelijke hoofden van onvolledige gezinnen. Wat ten slotte de te betalen huur betreft kan geconcludeerd worden, dat met name de hoofden van volledige gezinnen met 3 of meer kinderen doorgaans een hogere huur moeten betalen dan andere hoofden van huishoudens of alleenstaanden. Zij zitten al snel op het laagste inkomensniveau, maar moeten desondanks vaak een relatief hoge huur betalen.

5.3.4. Voornaamste resultaten

In het voorafgaande zijn de resultaten weergegeven van een onderzoek naar het verschijnsel «laagstgekleerdheid». De gegevens hiervoor zijn ontleend aan de Volkstelling van 1971 en hebben uitsluitend betrekking op hoofden van huishoudens met – waar voorkomend – thuiswonende kinderen beneden 18 jaar, en op alleenstaanden. Buiten onze onderzoeksgroep vallen dienstplichtige militairen, mensen die een dagopleiding volgen en zij die in een inrichting of tehuis verbleven.

1. Degenen die zich bevinden op inkomensniveau 1 of 2. Wanneer we alleen letten op diegenen die onder de grens van een maatschappelijk aanvaardbaar te achten bestaansminimum zitten dan wijzen onze ramingen vrij duidelijk uit, dat het hier anno 1971 ging om ongeveer 15 à 20% van alle hoofden van huishoudens. Absoluut genomen gaat het hierbij om 600 000 à 800 000 hoofden van volledige en onvolledige gezinnen, en van niet-gezins-huishoudens.

2. Vooral wanneer er sprake is van volledige of onvolledige gezinnen met 3 of meer kinderen komt een relatief laag inkomensniveau onevenredig veel voor. Het gaat hier bij benadering om ongeveer 300 000 gezinnen. Wij dienen hier volledigheidshalve wel te vermelden, dat de kinderbijslag in ons onderzoek niet meegerekend kon worden.

3. Bij alle huishoudenstypen leidt vooral een sociale uitkering of «onderhoud door anderen» sterk tot de beide laagste inkomensniveaus. Voor een AOW-uitkering of pensioen geldt hetzelfde wanneer er nog thuiswonende kinderen zijn of in het geval van een bejaard echtpaar dat uitsluitend is aangewezen op een AOW-uitkering. Verder zullen vooral vrouwelijke hoofden van onvolledige gezinnen in financieel opzicht er vaak slechter voorstaan dan mannelijke hoofden van onvolledige gezinnen. Dit is een gevolg van het feit dat vrouwen vaker van een (lagere) sociale uitkering moeten leven, terwijl mannen vaker een inkomen uit arbeid kunnen of moeten verwerven.

4. Wanneer de arbeidende bevolking apart gezien wordt valt op, dat de laagste inkomensniveaus vooral worden aangetroffen bij arbeiders en zelfstandige bedrijfshoofden waarbij vooral landarbeiders en zelfstandige hoofden van een landbouwbedrijf er in ongunstige zin uitspringen. In deze beide beroepsgroepen werkt een leeftijd van het gezinshoofd van 34–49 jaar én een gezin met 3 of meer kinderen disproportioneel cumulatief in negatieve zin. Wat de onvolledige gezinnen betreft kan gesteld worden, dat vrouwelijke hoofden vaker een beroep als employé, mannelijke hoofden eerder een beroep als arbeider en zelfstandig bedrijfshoofd uitoefenen. Dit betekent echter impliciet, dat werkende vrouwelijke hoofden van onvolledige gezinnen er financieel niet per definitie slechter voorstaan dan mannelijke hoofden.

5. Degenen die tijdelijk niet of in het geheel niet werken zijn eveneens relatief sterk vertegenwoordigd in de beide laagste inkomensniveaus, vooral in het geval dat er sprake is van een sociale uitkering als voornaamste bron van inkomen.

6. Een factor die steeds op de achtergrond meespeelt is het opleidingsniveau. Naarmate dit lager ligt, of, bij gelijk niveau, een beroepsopleiding in plaats van een algemeen vormende opleiding betreft, neemt de kans op een laag inkomensniveau toe. Een relatief slechte uitgangspositie tengevolge van een laag opleidingsniveau wordt ons inziens slechts in zeer geringe mate gecompenseerd door de met het ouder worden opgedane ervaring in het uitvoerende beroep.

7. Van zowel hulpbehoevendheid als burgerlijke staat kan gezegd worden dat deze slechts zijdelings een rol spelen. In het eerste geval is over het zelf dragen van het tengevolge van hulpbehoevendheid niet kunnen beschikken over een (geheel of gedeeltelijk) uit arbeid verworven inkomen niets bekend; wel valt op, dat hulpbehoevendheid en een sociale uitkering in negatieve zin vaker met elkaar samengaan dan hulpbehoevendheid en een andere bron van inkomen.

8. Bij de laagste inkomensniveaus komt het verschijnsel dat kinderen, jonger dan 18 jaar, werken relatief vaak voor. In het algemeen is er de aanwijzing dat, naarmate het inkomensniveau daalt, bovendien méér kinderen uit een gezin werken en dat ze ook op jongere leeftijd zijn gaan werken. Hierdoor zijn deze kinderen niet in staat nog een verdere opleiding te volgen, waardoor bij hen de kans het grootst is, dat zij de relatieve achterstandssituatie van het ouderlijke gezin zullen voortzetten. Dit doet zich vooral vaak voor wanneer er sprake is van een sociale uitkering of AOW, pensioen e.d. als voornaamste bron van inkomen en in het geval dat het hoofd van het gezin arbeider of zelfstandig hoofd van een klein bedrijf is. Het werken van de echtgenote is in het algemeen eerder een indicator voor een financieel en maatschappelijk gunstige dan ongunstige situatie van de echtgenoot.

9. Het aantal personen per vertrek is relatief het grootst bij een inkomen op het laagste niveau.

10. Grote gezinnen met een laag inkomensniveau moeten relatief vaak een vrij hoge huur opbrengen.

5.4. Recente onderzoeken op verwante gebieden

Sedert het verschijnen van het aan het onderhavige onderzoek ten grondslag liggende «Interimrapport laagstgeklasseerden in Nederland»²⁰, zijn er twee onderzoeken (of beter: complexen van onderzoeken) verschenen, die zich gedeeltelijk op hetzelfde terrein bewegen als de onderhavige studie, namelijk:

1. Het Sociaal en Cultureel Rapport 1976 (verder afgekort tot SCR '76) van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP)²¹. Voor ons is met name hoofdstuk 12 («Verdelingen en concentraties van welzijnsaspecten») van belang. Aangezien het materiaal voor dit onderzoek echter volledig afkomstig is van het in opdracht van het SCP door het CBS uitgevoerde onderzoek «De leefsituatie van de Nederlandse bevolking, 1974» (afgekort tot: LSS '74)²², moeten we ook dit laatste onderzoek gedeeltelijk in onze beschouwingen over het SCR '76 betrekken. Daarnaast willen we in het kort nog aandacht besteden aan het door het SCP verrichte onderzoek naar de «Voorlopige rangorde van gemeenten naar «sociale achterstand» (afgekort tot «Rangorde»)²³.

2. Een tweede complex van onderzoeken dat onze aandacht verdient is het al eerder genoemde onderzoek van Deleeck naar «Bestaansonzekerheid en het sociale zekerheidsstelsel in België 1974»²⁴. Het betreft hier een samenvatting van de belangrijkste uitkomsten van een uitgebreider onderzoek²⁵.

1. Onderzoeken van het Sociaal en Cultureel Planbureau

Mede naar aanleiding van de ervaringen met het Sociaal en Cultureel Rapport van 1974 heeft het SCP met het rapport van 1976 gepoogd een maat te ontwikkelen voor «algemene deprivatie». Hiermee beoogt het SCP de welzijnssituatie van de Nederlandse bevolking van 18 jaar en ouder te meten²⁶. Deze maat is gebaseerd op een zestiental indicatoren, die als volgt zijn ingedeeld in 6 hoofdrubrieken²⁷:

Wonen	1 huurder of eigenaar 2 bouwvorm: etage, aangebouwd eengezinshuis, of vrijstaand eengezinshuis 3 bouwtechnische toestand volgens de enquêteur: slecht → goed
Gezondheid	4 langdurige aandoeningen: aantal 5 stress (V.O.E.G.-score): hoog → laag 6 wel of niet afgelopen 3 maanden ziek thuis geweest
Consumptief vermogen	7 inkomen huishouden 8 bezit aantal duurzame goederen 9 bezit van een auto
Arbeid	10 wel of niet verrichten van vuil werk 11 wel of niet werken in een lawaailige omgeving 12 het, naar eigen mening, hebben van ontplooiingsmogelijkheden in het werk
Vrije tijd	13 wel of geen sportbeoefening 14 vrijetijdsactiviteiten: veel → weinig 15 sociale isolatie: veel → weinig
Onderwijs	16 opleidingsniveau: hoog → laag

Teneinde het effect te vermijden, dat de indicatoren waarschijnlijk niet alle in gelijke mate bijdragen tot de centrale dimensie «algemene deprivatie» zijn ze gewogen, door ze van coëfficiënten te voorzien «die het belang aangeven van iedere indicator afzonderlijk voor de algemene welzijnstoestand»²⁸.

Bovendien is er naar gestreefd voor elke hoofdrubriek (met uitzondering van de laatste) een gelijk aantal indicatoren op te nemen²⁹. Naast het construeren van een maat voor «algemene deprivatie» bleek het met behulp van de 16 gehanteerde indicatoren ook mogelijk te zijn nog een drietal «deeldeprivaties» te onderscheiden, t.w.: sociaal-economische status, wonen en gezondheid.

Terecht merken de samenstellers van het rapport op dat de gekozen welzijnsindicatoren niet voor alle subpopulaties (of «segmenten») van de Nederlandse bevolking even relevant zijn. «Arbeid» bijvoorbeeld heeft alleen betekenis voor het werkende gedeelte van de bevolking, terwijl het al dan niet doen aan sportbeoefening een geheel andere betekenis kan hebben voor bejaarden dan voor jongeren³⁰. Bijgevolg hebben de maten voor algemene en deeldeprivatie «slechts gelijke betekenis binnen bepaalde segmenten van de Nederlandse bevolking»³¹. De belangrijkste segmenten achten de samenstellers:

- de werkenden (zij die beroepsmatig meer dan halve dagen werken);
- de leeftijdsgroep van 18 tot en met 39 jaar;
- de leeftijdsgroep van 40 tot en met 64 jaar;
- de leeftijdsgroep van 65 jaar en ouder³².

«(...) binnen de indicatorenproblematiek», aldus de samenstellers, «(is) het accent verlegd van de validiteit der indicatoren naar de zinvolheid van de gehele (door hen gevolgde, auteurs) operatie; een principiële stellingname is verlaten ten gunste van een pragmatische. De werkwijze is voorts bij uitstek inductief in zoverre gebruik werd gemaakt van het materiaal dat door het Leefsituatiesurvey 1974 beschikbaar is gekomen»³³. De oorsprong van deze pragmatische keuze ligt volgens de samenstellers van het Rapport in het feit, dat bestaande theorieën over de terreinen in kwestie of overeenstemming onder deskundigen over het belang van de aspecten niet tot resultaten heeft geleid: «een theorie die aanwijzing voor selectie zou geven ontbreekt, een communis opinio is tot dusver niet bereikt»³⁴. Bovendien

moet de keuze van de 16 geselecteerde indicatoren gezien worden tegen de achtergrond van de taak van het SCP: «Het SCP heeft tot taak de sociale en culturele situatie op samenhangende wijze te beschrijven, bij te dragen tot een keuze van beleidsdoeleinden en informatie te verwerven met betrekking tot de effecten van gevoerd beleid»³⁵.

Wat zijn nu de belangrijkste bevindingen die het SCP kan aanwijzen bij gebruikmaking van de maatstaf voor algemene deprivatie? De indicator «gezinsinkomen» blijkt steeds een centrale plaats in te nemen in alle subpopulaties, evenals het autobezit en het bezit van duurzame goederen. Belangrijk is ook in alle subpopulaties het opleidingsniveau. Uit de resultaten blijkt, dat bij een lage positie op de ene indicator de kans vrij groot is, dat men tevens een lage positie inneemt op een andere welzijnsindicator: «Neemt men aan dat een lage positie ten aanzien van een indicator een «relatief welzijnstekort» aangeeft, dan kan men concluderen dat van een zekere concentratie van welzijnstekorten sprake is, een verschijnsel dat met algemene deprivatie kan worden aangeduid. Dit verschijnsel lijkt als kern een combinatie van inkomens- en opleidingskenmerken te bezitten»³⁶.

Een tweede vraag die men kan stellen is: waar doen zich vooral de concentraties van welzijnstekorten het meest voor? Wie zijn het meest «algemeen gedepriveerd»? Uit de onderzoeksresultaten blijkt dat de meeste algemeen gedepriveerden gezocht moeten worden bij: ouderen, bewoners van geurbaniseerde gebieden, bewoners van het westelijk landsdeel en bij mensen die gescheiden, verweduwd en, in een enkel geval, ongehuwd zijn.

Deze mensen blijken ten aanzien van sommige aspecten van hun leven vaak ook minder tevreden te zijn met hun werk, hun financiële en maatschappelijke positie en in drie van de vier onderscheiden subpopulaties hun woonsituatie. Verder blijkt ook, dat ze relatief weinig gebruik maken van vrijetijdsvoorzieningen, dat ze weinig bij verenigingen zijn aangesloten en weinig lid zijn van een politieke partij of stemmen. Tenslotte blijken ze ook veel gebruik te maken van instellingen voor sociale dienstverlening en van medische voorzieningen³⁷.

Enige kanttekeningen

Met de voorafgaande samenvatting hebben we uiteraard niet alle, doch wel de belangrijkste punten aangegeven van het hoofdstuk over «Verdelingen en concentraties van welzijnsaspecten» in het SCR '76. Toch blijven enkele soms fundamentele vragen open, te meer, wanneer men bedenkt, dat het SCP het zelf als zijn eerste taak ziet «bij te dragen tot een keuze van beleidsdoeleinden»³⁸.

1

Het SCP heeft voor het verkrijgen van de benodigde gegevens voor het onderzoek naar verdelingen en concentraties van welzijnsaspecten een beroep gedaan op het materiaal van het LSS '74. Het LSS '74 heeft betrekking op een steekproef van alle Nederlanders die op 1 januari 1974 18 jaar of ouder waren en opgenomen waren in de Gemeentelijke Bevolkingsregisters³⁹. Deze steekproef wordt echter gekenmerkt door een relatief hoge mate van non-response: 28,2%. Deze blijkt – bij de ons inziens oppervlakkige analyse ervan – het grootst te zijn in gemeenten met een hoge urbanisatiegraad en in buurten met een lage welstand⁴⁰, dus in die geografische sectoren, die volgens het SCR '76 relatief de meeste algemeen gedepriveerden kennen. Deze samenhang vindt men in het SCR '76 echter niet meer terug. Bovendien wordt in het LSS '74 opgemerkt, dat «voor andere belangrijke kenmerken zoals opleiding en inkomen, (...) niet (is) na te gaan of en in hoeverre de non-respondenten op deze punten afwijken van degenen die wél meewerken»⁴¹. Wanneer echter de steekproef voldoende representatief is – en er is reden om aan te nemen dat dit tengevolge van de non-response niet het geval is – had men met betrekking tot degenen die wél meegewerkt hebben

aan het LSS '74 een vergelijking met gegevens uit andere bronnen moeten trekken. De kans is namelijk vrij groot, dat de meeste non-response voorgekomen is onder de laagste bevolkingscategoriën, wat dan tot uitdrukking zou zijn gekomen in een oververtegenwoordiging van hoge (resp. «gunstige») scores op de meeste variabelen in het steekproefbestand. Dit vermoeden wordt ingegeven door onze analyse van de non-response met betrekking tot het onderzoek naar laagstgekleesden: per variabele blijkt de non-response in zeer veel gevallen (en juist bij inkomen en opleiding) samen te gaan met lage score op andere variabelen.

Daar komt nog iets anders bij. In het SCR '76 zien we, dat de vraag naar het inkomen in 18% van de gevallen niet van toepassing was, dan wel dat er niet op geantwoord is. De samenstellers van het Rapport maken niet duidelijk in hoeveel procent van de gevallen het gaat om «niet van toepassing» en «geen antwoord». Een dergelijke uitsplitsing was alleszins op zijn plaats geweest; het betreft hier immers – getuige de onderzoeksresultaten – een centraal gegeven. Ook hier geldt weer, dat het zeker ten aanzien van de categorie «inkomen onbekend» minstens wenselijk is om na te gaan of ook hier niet een cumulatie met andere ongunstige kenmerken, resp. lage scores, heeft plaatsgevonden. Een dergelijke analyse is gemakkelijk uit te voeren door middel van kruistabellen; in ieder geval had het zeer voor de hand gelegen dit achteraf te doen voor de indicatoren «inkomen» en «opleidingsniveau» nadat immers gebleken was dat deze variabelen van zo centrale betekenis waren voor de constructie van de maatstaf voor «algemene deprivatie». Voorts wordt in het SCR '76 niet duidelijk gemaakt wat er met de antwoorden «inkomen onbekend» is gedaan. Men kan deze eenvoudig weglaten, doch daarmee wordt het respondentenbestand aanzienlijk gereduceerd en vindt er een kunstmatige «ophoging» van de score op de «algemene deprivatie» plaats. Ook kan men de onbekende klassen een schaal-middewaarde toekennen, echter eveneens met als gevolg een ophoging van de algemene deprivatie. Met andere woorden: alleen al op grond van de non-response wordt er ongetwijfeld een rooskleuriger beeld geschetst van de Nederlandse situatie dan feitelijk gezien het geval zal zijn, gelet op onze ervaringen met de non-response bij het hanteren van volkstellingsgegevens.

2

Zelfs als men (denkbeeldig) rekening houdt met de vertekening tengevolge van de non-response, dan nog is het door het SCR '76 geschetste beeld om een andere reden te rooskleurig. Immers, de Nederlandse bevolging wordt onderverdeeld in 4 segmenten, omdat niet alle indicatoren in gelijke mate van toepassing zijn op de totale bevolking. Drie segmenten hebben betrekking op leeftijdsgroepen, die echter onderling niet vergelijkbaar zijn. Het vierde betreft de «werkenden». De vraag die dan meteen rijst is: maar hoe zit het dan met de niet-werkenden? De maatstaf voor «algemene deprivatie» is blijkbaar toch niet zo algemeen want de niet-werkenden zijn er niet in opgenomen (tenzij men ervan uitgaat dat onder «niet-werkenden» alleen 65-jarigen en ouderen dienen te worden verstaan). In ieder geval zoekt men in hoofdstuk 12⁴² tevergeefs naar een vergelijking tussen werkenden en niet-werkenden, terwijl deze laatste categorie ook in Bijlage 4⁴³ niet is terug te vinden. Uit ons onderzoek is gebleken, dat juist onder de (tijdelijk) niet-werkenden relatief veel situaties van lage klasseringen voorkomen, zoals trouwens in de lijn van de verwachting ligt. Het buiten beschouwing laten van deze sociale categorie betekent bijgevoeg een aanzienlijke vertekening van de onderzoeksresultaten, tenminste voor zover het een maatstaf voor «algemene deprivatie» betreft.

3

De drie andere segmenten hebben betrekking op leeftijdsgroepen: 18–40 jaar, 40–65 jaar en 65 jaar of ouder. In het SCR '76 heet het, dat dit «categoriën van ongeveer gelijke leeftijd» zijn, «hetgeen voor een belangrijk deel neerkomt op categoriën van mensen in een ongeveer gelijke gezinsfase».

Het woordje «ongeveer» moet men wel zeer breed willen opvatten om een dergelijk indelingscriterium te kunnen hanteren. Zowel uit ons overzicht in hoofdstuk 2, als uit de onderzoeksresultaten blijkt, dat het aanbeveling verdient, zowel de leeftijd, als, in combinatie daarmee, de gezinsfase, wat genuanceerder op te vatten dan met een drie-klassen indeling mogelijk is. Wij zijn in ons onderzoek uitgegaan van een vijf-deling, nadat was gebleken, dat een genuanceerde indeling in 5-jaren-klassen nauwelijks méér informatie opleverde dan een indeling in 15-jaren-klassen.

4

Nauw met het voorafgaande punt hangt het volgende samen. Dat het «inkomen van het huishouden» (wat soms door de samenstellers van het Rapport ten onrechte gelijkgesteld wordt aan het «gezinsinkomen»)⁴⁴ een centrale plaats inneemt, is niet verwonderlijk. Wel is het verwonderlijk, dat men geen poging gedaan heeft het inkomen te betrekken op de aard, omvang en samenstelling van huishoudens, te meer, omdat het SCP m.b.v. het LSS '74 beschikte over én engere inkomensklassen én netto inkomens. Uiteraard hangt het niet volgen van deze procedure samen met de samenstelling van de steekproef. Ons inziens had men beter kunnen kiezen voor hoofden van huishoudens en alleenstaanden, en vervolgens na moeten gaan hoeveel personen van het totale huishoudensinkomen moeten rondkomen. Inkomen als zodanig zegt immers niets, wanneer men niet weet hoeveel personen ervan afhankelijk zijn. Zo kan binnen de rubriek «Consumptief vermogen» een relatief hoog inkomensniveau zeer wel samengaan met een relatief gering bezit aan duurzame goederen, eenvoudig omdat er veel personen binnen één huishouden van dat inkomen moeten rondkomen en er bijgevolg niet veel financiële ruimte is voor de aanschaf van veel of dure duurzame goederen.

5

De door de samenstellers gevolgde werkwijze maakt het – zo betogen zichzelf – wél mogelijk de mensen te beschrijven bij wie «algemene deprivatie» voorkomt; ze maakt het echter niet mogelijk de vraag te beantwoorden om hoévél mensen het gaat⁴⁵. De vraag is dan, wat men met deze gegevens méér moet doen dan ze voor kennisgeving aannemen. Wanneer men niet weet om hoeveel mensen het bij specifieke combinaties van variabelen gaat, is het niet goed denkbaar dat er een bijdrage geleverd kan worden «tot een keuze van beleidsdoeleinden en informatie te verwerven met betrekking tot de effecten van gevoerd beleid»⁴⁶. Bijlage 4 van het Rapport verstrekt slechts inzicht in enkelvoudige frequentie-verdelingen⁴⁷, niet in de samenhang van de gebruikte variabelen – althans binnen het bestek van hoofdstuk 12 van het Rapport.

6

Een laatste kanttekening die we willen maken bij dit gedeelte van het SCR '76 betreft het gebruik en de keuze van de gehanteerde indicatoren. De discussie omtrent het gebruik van sociale indicatoren, zeker voor zover die betrekking had op de z.g. «sociale indicatorenbeweging», is inmiddels wat afgenomen. Hiervoor kan men – in navolging van Durlacher – onder meer de volgende twee redenen aanvoeren⁴⁸:

a. De afwezigheid van redelijk geverifieerde theorieën van grotere of kleinere reikwijdte staat de ontwikkeling van indicatoren in de weg; volgens Sheldon en Freeman (onderzoekers die aanvankelijk zelf de bestudering van sociale indicatoren ter hand hebben genomen) is het daarom ook futiel «om van sociale variabelen te verwachten dat zij gebruikt zouden kunnen worden als richtingwijzers voor een samenleving op dezelfde manier als dat voor economische variabelen het geval is»⁴⁹;

b. Vele onderzoekers koesteren de ijdele hoop, dat de doeleinden en prioriteiten uit een dergelijke sociale boekhouding te destilleren zouden zijn.

Durlacher voegt hieraan toe, dat deze (en andere) kritiepunten in 1970 nog volkomen gerechtvaardigd waren omdat «de indicatoren die tot dit tijdstip gebruikt werden (...) van institutionele aard waren of (...) (dat het gegevens waren) afkomstig van surveys met voorgestructureerde vragen en observaties»⁵⁰; sociale indicatoren, aldus de auteur, zijn pas bruikbaar en mogen pas dan als sociale informatiesystemen gebruikt worden, indien men ook kwalitatieve methoden hanteert⁵¹.

We willen hier verder in het midden laten, of sociale indicatoren alleen bruikbaar zijn binnen een systeemtheoretische benadering van de samenleving zoals Durlacher bepleit, maar zijn opmerking, dat sociale indicatoren alleen zinvol te hanteren zijn binnen het raamwerk van redelijk geverifieerde theorieën en mits aangevuld met kwalitatieve methoden lijkt ons zeker terecht, wanneer we die betrekken op de indicatoren voor «algemene deprivatie» in het SCR '76. Immers, van een theorie gaan de samenstellers nadrukkelijk niet uit en evenmin van een communis opinio onder deskundigen⁵²; zij stellen dat beide werkwijzen «niet tot resultaten geleid» hebben⁵³. Maar waar Durlacher, in navolging van Sheldon en Freeman, de conclusie trekt dat dan beter géén beroep op sociale indicatoren gedaan kan worden (en al helemaal niet wanneer het -- zoals in het SCR '76 -- gaat om een survey gebaseerd onderzoek met voorgestructureerde vragen, namelijk het LSS '74), trekken de samenstellers van het Rapport de conclusie, dat ze dit juist wél moeten doen, en wel op pragmatische gronden, namelijk de «zinnigheid van de gehele operatie»⁵⁴. Niet alleen bestaat er dus geen communis opinio over de keuze van sociale indicatoren, maar zelfs het gebruik ervan is in hoge mate discutabel. We willen hier geen Salomonsoordeel vellen (zo we dat al konden), maar het komt ons voor, dat Durlacher eerder het gelijk aan zijn kant heeft dan de samenstellers van het SCR '76, en wel om de volgende redenen:

1. Evaluatie van de indicatorenkeuze dient, aldus de samenstellers van het Rapport «te geschieden tegen de achtergrond van het geheel van het werk: de indicatorenkeuze, de bewerkingen die deze keuze mogelijk maakt en de bereikte resultaten». Hoewel de samenstellers zeggen dat de keuze voor de geselecteerde indicatoren niet (zo al ooit) definitief is⁵⁵, maken zij niet duidelijk waarop deze keuze berust; theoretische overwegingen mist men in dit verband.

2. Door de gevolgde procedure «is binnen de indicatorenproblematiek het accent verlegd van de validiteit der indicatoren naar de zinvolheid van de gehele operatie; een principiële stellingname is verlaten ten gunste van een pragmatische»⁵⁶.

Maar de keuze van de indicatoren is het validiteitsprobleem – en daarover bestaat wél communis opinio onder deskundigen. Bovendien: wat betekent «zinnigheid van de gehele operatie»? Dit wordt nergens duidelijk gemaakt.

3. «De werkwijze is voorts bij uitstek inductief in zoverre dat gebruik werd gemaakt van het materiaal dat door het Leefsituatiesurvey 1974 beschikbaar is gekomen»⁵⁷. Tegen een inductieve werkwijze bestaat geen bezwaar, mits deze gesteund wordt door theoretisch inzicht, althans duidelijk weergegeven overwegingen.

Maar zelfs als we dit terzijde laten, dan nog blijft het feit staan, dat het LSS '74 méér aan sociale indicatoren als relevante informatie bevatte dan waarvan de samenstellers gebruik hebben gemaakt, terwijl zij daarnaast indicatoren hebben opgenomen waartegen gereede bezwaar kan worden gemaakt. Zo hebben zij onder de rubriek «Wonen» de vraag opgenomen of men huurder of eigenaar is van een woning. De beantwoording van deze vraag interfereert evenwel met de regionale context: in verstedelijkte gebieden – en zeker in de grote steden in het westen van het land – wonen niet weinig mensen in dure huurflats, terwijl in agrarische gebieden het bezit van een eigen woning een veel voorkomend verschijnsel is, zeker onder zelfstandige hoofden van landbouwbedrijven. Trouwens, eigen woningbezit zal in het algemeen relatief vaak voorkomen onder zelfstandige bedrijfshoofden. Dat het onderscheid tussen huurder en eigenaar dan in geurbaniseerde gebieden

naar de negatieve kant van de «algemene deprivatie» doorslaat en in agrarische gebieden naar de positieve kant lijkt zeer waarschijnlijk, terwijl tegelijk aangenomen mag worden (en onze onderzoeksresultaten bevestigen dit ten dele), dat juist in de agrarische sector relatief veel lage inkomensniveaus voorkomen en andere lage scores op diverse variabelen.

Uiteraard heeft bovenstaande redenering ook betrekking op de vraag of men een etagewoning, of een eensgezinshuis (al dan niet aangebouwd) bewoont. Etagewoningen komen per definitie meer voor in geurbaniseerde gebieden dan in kleinere of plattelandsgemeenten.

Opvallend is, dat de samenstellers van het Rapport in twee gevallen een beroep doen op een indicator die een duidelijk subjectieve component in zich draagt; onder de rubriek «wonen» is dat de vraag naar de bouwtechnische toestand van de woning volgens de enquêteur, onder de rubriek «arbeid» de vraag of de respondent zélf van mening is ontplooiingsmogelijkheden in het werk te hebben. Terecht dringen de samenstellers in het laatste geval aan op een voorzichtige interpretatie van de gegevens⁵⁸: «Het is zeer waarschijnlijk dat subjectieve gegevens minstens voor een deel te herleiden zijn tot een algemeen persoonlijkheidskenmerk dat de mensen algemeen positief of algemeen negatief doet reageren»⁵⁹. Op de eerste plaats blijft hiermee in het midden of de indicator «ontplooiingsmogelijkheden in het werk» nu te «optimistisch» of te «pessimistisch» is opgevat door de respondenten. Maar ditzelfde geldt dan ook voor de vraag hoe de bouwtechnische toestand van de woning volgens de enquêteur is. Wanneer de samenstellers van het Rapport dan vervolgens stellen, dat «(...) (er) soms geen directe relatie (kan) worden gelegd tussen «toestandsindicatoren» en «subjectieve indicatoren»»⁶⁰ vraagt men zich af wat dan nog de waarde van de maatstaf voor «algemene deprivatie» is.

In twee gevallen doet het onderbrengen van een indicator in een bepaalde rubriek wat vreemd aan. In de rubriek «Gezondheid» is, naast het aantal langdurige aandoeningen en de vraag of men «wel of niet afgelopen 3 maanden ziek thuis is geweest», ook de mate van «stress» opgenomen (gemeten m.b.v. de VÖEG-schaal). De lichamelijke klachten of aandoeningen voor het meten van de mate van «stress» zijn echter van een geheel andere aard dan langdurige aandoeningen of het ziek geweest zijn. Bovendien is het gevaar groot, dat bepaalde «stress-aandoeningen» door de respondenten geïdentificeerd zijn met «gewone» aandoeningen.

Ten aanzien van de rubriek «Consumptief vermogen» hebben we al opgemerkt dat het «inkomen huishouden» geen juiste maatstaf is, wanneer men niet weet hoeveel personen van dat inkomen moeten rondkomen. Gaat het in voorkomende gevallen om veel personen en een relatief laag inkomen, dan is dit uiteraard ook van invloed op het bezit van het aantal duurzame goederen en het bezit van een auto.

In de rubriek «arbeid» missen wij indicatoren over het niveau en de aard van de verrichte arbeid, alsmede het aantal uren dat men werkt. Bovendien is geen aandacht besteed aan de voornaamste bron van inkomen en de vraag of men al dan (eventueel tijdelijk) niet werkt, terwijl vragen daaromtrent wel zijn opgenomen in het LSS '74⁶¹.

Zoals ons «stress» als een vreemde indicator voorkomt binnen de rubriek «Gezondheid», zo lijkt ons «sociale isolatie» een vreemde indicator binnen de rubriek «vrije tijd» (naast «wel of geen sportbeoefening» en «vrijtijdsactiviteiten»). De mate van sociale isolatie is ons inziens een dimensie op zichzelf, die tot diverse andere indicatoren (bijvoorbeeld «stress») kan leiden. Ook hier weer wrekt zich het gemis aan een theoretisch onderbouwde variabelenkeuze. Wij hebben dan ook de indruk, dat de (pragmatische?) behoefte om zoveel mogelijk evenveel indicatoren op elk terrein, c.q. per rubriek⁶² bij elkaar te krijgen bij de keuze van de indicatoren minstens gedeeltelijk heeft voorgezeten. Naast de andere kritiekpunten die wij genoemd hebben doet dit duidelijk afbreuk aan de waarde van de maatstaf voor «algemene deprivatie» als een beleidsinstrument, waarvoor het toch ontworpen is. Ons inziens moet de discussie omtrent het gebruik, de keuze en de validiteit van

sociale indicatoren op nationaal niveau opnieuw opgenomen worden ten einde tot een voor Nederland adequaat en (zo) valide (mogelijk) instrument te komen voor het meten van «algemene deprivatie». Een hieraan voorafgaande theoretische bezinning en discussie is dan evenwel een eerste noodzaak. Het gebruik van indicatoren is zeker niet zinloos of nutteloos, maar door de wijze waarop het SCP deze hanteert kan men slechts de opmerking van Durlacher onderschrijven, dat de daardoor verkregen informatie «vooral nog nauwelijks predictieve waarden heeft en – om verschillende redenen – voorlopig geen uitspraken over prioriteiten van beleidsmaatregelen, laat staan over prioriteiten in de besteding van het nationale inkomen, rechtvaardigt»⁶³.

In het kort willen we ook nog het door het SCP gepubliceerde rapport «Voorlopige rangorde van gemeenten naar «sociale achterstand»» bespreken. De beperkingen die de samenstellers hier hebben ondervonden zijn grotendeels van dezelfde aard als die welke wij in ons onderzoek naar laagstgeklasseerden zijn tegengekomen. Het materiaal is namelijk ontleend aan de Volkstelling 1971, waardoor de indeling van en keuze voor bepaalde indicatoren uiteraard beperkt wordt.

De oorsprong van het rapport «Rangorde» is gelegen in een verzoek van het Ministerie van CRM in 1976 aan het SCP om «voor het rijksbeleid beschikbare indicatoren te ontwikkelen ter bepaling van achterstandssituaties». Dit verzoek vond plaats in het kader van de op te stellen «Rijksbijdrage-regeling sociaal-cultureel werk», waarin voorzien is in een extra financiële steun ten behoeve van gebieden die gekenmerkt zijn door situaties van sociale achterstand»⁶⁴.

Ook in dit onderzoek doet zich het probleem van de keuze van indicatoren weer gevoelen. Zo heeft men wel de indicator «percentage beroepslozen dat uitsluitend leeft van AOW, AWW al of niet in combinatie met Bijstand» opgenomen⁶⁵, maar niet het percentage niet-gepensioneerde beroepslozen. Nog afgezien van het feit, dat dit laatste ons inziens een ernstig gemis is, is het gevaar ook nog groot, dat men ten aanzien van de indicator «beroepslozen met AOW, AWW, eventueel in combinatie met bijstand» niet zozeer iets zegt over beroepslozen, maar over mensen, die, gezien hun leeftijd, als regel überhaupt niet meer tot het economisch actieve bevolkingsdeel gerekend worden.

Verder heeft men opgenomen de indicatoren «percentage beroepsbeoefenaren met (meer dan) middelbaar onderwijs» en «percentage hoofden van huishoudens/alleenstaanden in de sociale groep «hogere employés»». Gelet op het feit, dat hogere employés doorgaans (meer dan) middelbaar onderwijs hebben genoten en uiteraard onder beroepsbeoefenaren heel wat hoofden van huishoudens/alleenstaanden voorkomen, is het niet verwonderlijk, dat zowel bij de «16 grote gemeenten» als bij de «overige gemeenten» een hoge correlatie (in beide gevallen zelfs de hoogste) tussen deze indicatoren verschijnt⁶⁶.

Opmerkelijk is ook de combinatie van de volgende twee indicatoren: «percentage hoofden van huishoudens/alleenstaanden in de sociale groep arbeider met inkomen beneden f 12 000 per jaar» en «percentage hoofden van huishoudens/alleenstaanden met een inkomen minder dan f 8000 (exclusief hoofden van huishoudens/alleenstaanden zonder beroep)». Wanneer we van de laatste indicator alleen de arbeiders nemen (die hier immers mede onder zijn begrepen), dan worden deze in principe «dubbel» geteld: ze vallen onder de grens van f 8000 en dus logischerwijze ook onder de grens van f 12 000. Nu kan dit ondervangen worden met de redenering, dat een arbeider met een inkomen van minder dan f 12 000 altijd toch nog méér dan f 8000 verdient, omdat hij dan het wettelijk minimumloon ontvangt dat ten tijde van de Volkstelling 1971 even boven de f 8000 lag. In dat geval kan men veronderstellen, dat deze categorie van hoofden van huishoudens/alleenstaanden in overwegende mate alleen uit zelfstandigen zal bestaan. Het SCP maakt echter niet duidelijk of het deze redenering ook inderdaad gevolgd en

getoetst heeft: hoofden van huishoudens/alleenstaanden zonder beroep heeft men in dit geval terecht buiten beschouwing gelaten, maar waarom niet de arbeiders met een inkomen beneden f 12 000 per jaar? Op deze wijze komen de beroepslozen beneden 65 jaar (die ons inziens zeker opgenomen hadden moeten worden als een aparte categorie) in de ene indicator wel, in de andere niet voor, wat leidt tot moeilijk te interpreteren resultaten.

Nu kan men aanvoeren, dat het niet in de opdracht van het SCP heeft gelegen om een onderzoek te verrichten naar de evaluatie van middelen, d.w.z. een onderzoek te doen naar de vraag «in hoeverre de betreffende sociaal-culturele middelen ertoe zullen bijdragen de sociale achterstand (...) te verminderen», en evenmin naar de mate waarin in gebieden sociaal-culturele voorzieningen al aanwezig zijn⁶⁷. Maar aan de andere kant hebben wij toch wel de indruk, dat men te snel gegrepen heeft naar geavanceerde technieken en naar variabelen die in veel sociaal-wetenschappelijk onderzoek min of meer automatisch en zonder redelijk onderbouwde argumentatie zijn gehanteerd, respectievelijk geselecteerd worden (dit geldt mutatis mutandis uiteraard ook voor het SCR'76). Het komt ons dan ook voor, dat de beperkingen in de aanvraag van de opdrachtgever (mogelijk ingegeven door de druk van de politieke tijdnood) én de beperkingen die inherent zijn aan het materiaal hun sporen duidelijk in dit onderzoek hebben nagelaten. Het ware wenselijk geweest dat meer gebruik was gemaakt van variabelen zoals wij die in ons onderzoek gehanteerd hebben en dat men meer gebruik had gemaakt van gegevens van instanties en personen die direct bij «hulpverlening» betrokken zijn. Wij denken daarbij met name aan de mate van het gebruik dat van sociale voorzieningen (in stad of wijk) wordt gemaakt (bij voorbeeld bijstandsuitkeringen, algemeen maatschappelijk werk, club- en buurthuiswerk e.d.). De – overigens schaarse – reacties op het rapport «Rangorde» wijzen daar trouwens ook op⁶⁸. Het rapport «Rangorde» moet ons inziens dan ook niet alleen zeer nadrukkelijk als «Voorlopig» worden gekenschetst maar ook gehanteerd.

Eerst wanneer met o.a. bovenstaande kanttekeningen rekening wordt gehouden en de theoretische en methodische verdieping heeft plaatsgevonden⁶⁹ kan het ons inziens het begin van een beleidsinstrument betekenen.

Een voorbeeld van een beperkter onderzoek met duidelijke resultaten, ook beleidsmatig gezien, willen we in het volgende punt aan de orde stellen.

2. Bestaans(on)zekerheid in België

Het tweede complex van onderzoekingen betreft het eerder genoemde artikel van Deleeck en het hieraan ten grondslag liggende onderzoek. Deleeck gaat in zijn artikel uit van de hypothese dat de sociale zekerheid «haar eerste, historisch gegroeide functie behoorlijk schijnt te vervullen (namelijk bestaanszekerheid voor de «normale» industriële werkers als zodanig, die het grootste deel van de bevolking uitmaken), maar dat er mettertijd daarnaast een tweede functie zichtbaar geworden is, die zij niet doelmatig vervult, namelijk bestaanszekerheid voor hen die langdurig of blijvend en systematisch buiten het arbeidsproces staan, en/of (onder meer daardoor) tot de zwakke onderste sociale lagen van de samenleving behoren. Laatstgenoemde categorie, vaak ook moderne armen genoemd, wordt in de meeste Westerse landen geschat op één tiende van de bevolking⁷⁰.

Uit deze hypothese leidt de auteur twee centrale vraagstellingen af:

1. de vraag naar het meten van het feit en de graad van bestaansonzekerheid, waarbij een inkomensgrens als norm bepaald wordt en
2. de vraag naar de factoren die de positie van bestaansonzekerheid uitmaken en de sociale determinanten die de kans op bestaansonzekerheid vergroten⁷¹.

Teneinde een antwoord op (onder meer) deze vragen te verkrijgen is, op basis van een niet-representatieve steekproef, een enquête gehouden onder 489 bestaansonzekere huishoudens in de Antwerpse agglomeratie. Als onderzoekseenheid is dus niet gekozen voor personen maar voor huishoudens, en wel huishoudens die als «potentieel bestaansonzeker» kunnen worden aangemerkt omdat ze geselecteerd zijn uit «het cliënteel van die instel-

lingen waartoe de mensen met bepaalde noden en behoeften zich wenden»⁷². De centrale variabele is ook in dit onderzoek het inkomen waarover een huishouden minimaal moet beschikken om een financieel bestaanszekere positie in te kunnen nemen. De auteur is er zich overigens van bewust dat dit een verenging tot de financiële dimensie betekent, omdat het welzijnsniveau en derhalve het zekerheidsgevoel daaromtrent meer omvat dan het welvaartsniveau⁷³.

Het minimuminkomen (voor 1974, waarop dit onderzoek betrekking heeft) is niet deductief maar inductief bepaald en wel aan de hand van onder meer de beide volgende vragen:

1. «Kunt u met het inkomen van uw huishouden zoals het nu is, alles inbegrepen zeer moeilijk, moeilijk, tussenin, gemakkelijk, zeer gemakkelijk rondkomen?»
2. «Hoe groot moet volgens u het maandinkomen zijn van een huishouden dat in dezelfde omstandigheden leeft als het uwe, om zonder moeilijkheden rond te komen?»

Met behulp van deze vragen verkregen de onderzoekers twee normen per gezinscategorie: «1) het gemiddelde inkomen van de huishoudens die op de eerste vraag (...) «tussenin» hadden geantwoord; 2) het gemiddelde inkomen van de huishoudens die een gewenst inkomen hadden opgegeven dat minder dan 20% afweek van hun werkelijk inkomen. Het gemiddelde van deze twee normen werd uiteindelijk als sociaal levensminimum weerhouden»⁷⁴. In een analyse (die zeer conscientieus en uitvoerig behandeld wordt in het uitgebreidere onderzoeksverslag; hoofdstuk 4) wordt uitgegaan «van de budgettaire positie van de onderzochte gezinnen; het is, per gezinscategorie, gelijk aan het gemiddelde inkomen van die huishoudens die verklaarden in een budgettaire balanssituatie te verkeren»⁷⁵. Deze bewerking resulteerde in een sociaal levensminimum per gezinscategorie. We hebben deze in onderstaand overzicht vergeleken met onze eigen normen voor een minimuminkomen per huishoudentype. Hierbij moet evenwel nog het volgende worden opgemerkt:

- a. In het Belgische onderzoek is een groter aantal huishoudentypen onderscheiden.
- b. De bedragen in BF per maand hebben wij omgerekend in gulden per jaar op basis van de koers: BF 1 = 6,9029 ct. (= gemiddelde overboekings- of koopkrachtkoers voor 1974).
- c. Daarna hebben wij deze bedragen in gulden, die betrekking hebben op het jaar 1974 omgerekend voor het jaar 1971, teneinde een zo optimaal mogelijke vergelijking te kunnen trekken met de door ons gebruikte volkstellingsgegevens. Hiervoor hebben we echter een beroep moeten doen op de verhouding tussen de prijsindexcijfers voor 1974 en 1971 voor Nederland; de Belgische indexcijfers waren ons niet bekend.
- d. Gelet op de boven vermelde twee vragen die in dit onderzoek zijn gesteld moet er rekening mee worden gehouden, dat de bedragen voor België meer een «netto-karakter» hebben, terwijl de inkomensgegevens in de Volkstelling 1971 het bruto-inkomen betroffen.
- e. De bedragen zijn afgerond op honderdtallen.

De Belgische normen voor een «sociaal levensminimum» liggen – met uitzondering van de bejaarde alleenstaanden – steeds aanzienlijk hoger dan de normen zoals wij die gehanteerd hebben en dit ondanks het feit, dat in eerstgenoemd onderzoek sprake is van een vorm van netto-minimuminkomen. Een oorzaak hiervan kan zijn, dat mensen in het algemeen al gauw vinden een inkomen te genieten waarvan ze maar net kunnen rondkomen. Uit een ander onderzoek blijkt evenwel, dat er in het algemeen een verschuiving naar een lager «minimuminkomen» plaatsvindt, naarmate een gezin, door welke omstandigheden ook, ineens over een lager inkomen gaat beschikken (bij een gegeven gezinsgrootte). Verkeert een gezin eenmaal op dit lagere minimumniveau, dan zal het na verloop van tijd een nog lager inkomen als minimaal gaan ervaren om van rond te kunnen komen. In feite «vergist» een gezin zich dus steeds in de vraag wat «werkelijk minimaal» is. Alleen gezin-

Onderscheiden huishoudentypen	Belgisch onderzoek		Censusmonografie laagstgeklasseerden
	1974	1971	
Alleenstaande bejaarden	f 6 800,-	f 5 400,-	f 6 000,-
Alleenstaande actieven	f 8 900,-	f 7 000,-	
Bejaarde echtparen	f 13 200,-	f 10 300,-	
Actief gezin zonder kinderen	f 15 900,-	f 12 500,-	f 10 000,-
Gezin met 1 kind	f 18 200,-	f 14 300,-	
2 kinderen	f 21 000,-	f 16 500,-	
3 kinderen	f 23 600,-	f 18 500,-	
4 kinderen	f 26 100,-	f 20 500,-	
5 kinderen	f 28 600,-	f 22 500,-	

Onderscheiden huishoudentypen	Belgisch onderzoek		Censusmonografie laagstgeklasseerden
	1974	1971	
4-5 kinderen			f 18 000,-
6 kinderen	f 31 100,-	f 24 500,-	f 22 000,-
6+ kinderen			
Gebroken gezin zonder kind			f 6 000,-
met 1 kind	f 12 400,-	f 9 700,-	f 8 000,-
met 2 kinderen			f 10 000,-
met 3 kinderen	f 20 400,-	f 16 000,-	f 14 000,-
met 3+ kinderen			
met 5 kinderen	f 28 000,-	f 22 000,-	
Gezin van 3 volwassenen: bejaard	f 19 500,-	f 15 300,-	
actief	f 22 900,-	f 18 000,-	
Niet-gezinshuishoudens			f 8 000,-

nen die werkelijk op een minimaal inkomen zitten, vergissen zich niet meer, «omdat ze dat inkomen aan den lijve ervaren»⁷⁶. Uitdrukkelijk stellen de auteurs verder, dat dit «echte» minimale inkomen afhankelijk is van de gezinsgrootte: «Met andere woorden, bij toenemende gezinsgrootte is een hoger minimuminkomen nodig; dit impliceert een (minimum-)kinderbijslagtarief voor minimuminkomenstrekken»⁷⁷.

We willen niet zeggen, dat deze redenering de enige verklaring is voor de gevonden verschillen tussen de «Belgische» en de «Nederlandse» norm voor bestaansminimum; een versturende factor kan bijvoorbeeld ook zijn, dat de steekproef betrekking heeft op huishoudens in een stedelijke agglomeratie van grote omvang, waar doorgaans de kosten voor levensonderhoud hoger zullen zijn dan in niet-verstedelijkte, plattelandsgebieden. Terecht wijst het SCR '76 hierop. Maar tevens kan men in een onderzoek – zeker wanneer dit gebaseerd is op enquête-materiaal uit een representatieve steekproef – niet voorbijgaan aan het boven gesignaleerde effect. Eens te meer dringt zich hierbij de noodzaak op tot het verkrijgen van gegevens over:

- preciese opgave van *netto*-inkomens, ook van gezinsleden;
- de samenhang tussen gezinsgrootte en inkomen;
- grondig onderzoek naar de mogelijkheden voor het zo objectief mogelijk vaststellen van normen voor de berekening van het inkomen waarover een huishouden met een bepaalde grootte, aard en samenstelling minimaal moet beschikken om net (redelijk, maatschappelijk aanvaardbaar) rond te kunnen komen;
- bovendien komt het ons als dienstig voor – overeenkomstig dit Belgische onderzoek – apart nog extra aandacht te besteden aan de minimumnormen in deze voor bejaarden. Het is immers zeer wel denkbaar, dat bejaarden over het algemeen al (duurzame) consumptiegoederen zullen hebben die jongere huishoudens nog moeten aanschaffen, óf dat zij op grond van een gedrags-/consumptiepatroon van vroeger eenvoudig minder be-

hoeft hebben aan dergelijke goederen en deze zélf niet tot de minimale levensbehoeften zullen rekenen. In een uitgebreider (vervolg-)onderzoek zal ook met dergelijke cultureel bepaalde factoren rekening gehouden moeten worden. Deleecq is zich ten aanzien van juist dit fenomeen bij bejaarden overigens wel bewust van het door Goedhart e.a. gesignaleerde effect wanneer hij stelt, dat «de empirisch bepaalde norm die bestaanszekerheid (het sociaal minimuminkomen) (...), althans voor alleenstaande bejaarden, vrij laag (lag), wat het beeld der bestaanszekerheid voor deze groep in gunstige zin beïnvloedt. Anders gezegd hebben deze bejaarden door hun eigen gedraging (globaal uitgavenpeil) en verklaring (gewenst inkomen) hun minimale financiële behoeften relatief laag gesteld»⁷⁸.

Het basismateriaal waarop Deleecq zijn conclusies en overweging baseert⁷⁹ is ons inziens beslist nauwgezet geanalyseerd. Zo wordt menigmaal een in eerste instantie onbegrijpelijk of onverklaarbaar resultaat «tot op de respondent nauwkeurig» nagegaan⁸⁰. Deze werkwijze, hoewel gebaseerd op een niet-representatieve steekproef – een groter onderzoek op wél representatieve basis is toegezegd⁸¹ – verdient ons inziens de voorkeur boven het werken met wél representatief materiaal waarbij de uitkomsten in wezen vaag en moeilijk te interpreteren zijn, zoals bij het SCR '76 het geval is.

Wanneer we de analyse van de effectiviteit van het sociale zekerheidsstelsel in België, zoals dat mede doel was van dit onderzoek, buiten beschouwing laten (in het voorafgaande zijn we hierop in het kort al ingegaan) dan is de vraag, welke (oorzaken en gevolgen van) achterstandssituaties uit dit onderzoek naar voren komen.

Op basis van de combinatie «huishoudentype-sociaal levensminimum» komt Deleecq tot een indeling (van a priori bestaansonzeker!) van zijn respondentenbestand tot 3 basisgroepen: de «objectief» bestaansonzekere, balans- of bestaanszekere huishoudens» (in ons onderzoek respectievelijk aangeduid met «onder(-)», «op (0)» of «boven(+）」 een aanvaardbaar te achten bestaansminimum). De bestaansonzekere huishoudens lijken dan globaal de volgende drie categorieën te omvatten:

- «huishoudens die tijdelijk in bestaansonzekerheid verkeren wegens administratieve problemen die na enige tijd volledig opgelost geraken»;
- «huishoudens die in bestaansonzekerheid geraakt zijn tengevolge van een bepaald sociaal ongeval (waarbij niet-tewerkstelling vooral wegens ziekte en gebroken gezinsrelaties duidelijke breekpunten vormen) en
- «huishoudens die alle kenmerken van sociale marginaliteit (armoede) vertonen en bestendig helemaal in of op de rand van bestaansonzekerheid leven (zij cumuleren sociale ongevallen met negatieve sociale kenmerken)»⁸².

Het sociale zekerheidssysteem is met name voor deze laatste groep ontoereikend; deze huishoudens slagen er niet in om de kringloop van hun sociale zwakte te doorbreken⁸³.

De auteur wijst er terecht op, dat bestaansonzekerheid niet wordt veroorzaakt «door één sociaal ongeval, maar door een samentreffen van meerdere sociale ongevallen of van één sociaal ongeval met andere negatieve sociale kenmerken of zwakheden»⁸⁴. Hoewel dus geen enkel sociaal kenmerk als zodanig leidt tot bestaans(on)zekerheid neemt de kans op bestaansonzekerheid wel in sterke mate toe met de cumulatie van negatieve kenmerken⁸⁵. Sleutelfactoren hierin blijken in dit onderzoek te zijn:

- Tewerkstelling, samenhangend met de gezondheid van het gezinshoofd (waarbij ziekte niet beschouwd moet worden als een factor op zichzelf, maar indirect op bestaans(on)zekerheid van invloed via het al dan niet tengevolge ervan kunnen werken);
- gebrekkige gezinsstructuur;
- leeftijd of bejaardheid, maar ook niet steeds als zodanig⁸⁶.

Hoewel de rangorde die de auteur in zijn variabelen aanlegt anders is dan de onze, én gelet op het feit dat hij op basis van niet-representatief materiaal «fijnmazig» te werk gaat, waar wij wel-representatief materiaal tot onze beschikking hadden, maar «grofmazig» te werk moesten gaan is het toch op-

merkelijk, dat de onderzoeksresultaten in verregaande mate met elkaar overeenstemmen. Zo blijken vooral de volgende factoren van belang als determinanten voor bestaansonzekerheid: werkloosheid, zeker wanneer dit samengaat met ziekte of hulpbehoefendheid van de kostwinner; dit geldt eens te meer, wanneer de kostwinner hoofd is van een onvolledig gezin met kinderen. Verder niet-werkelozen die ongeschoolde arbeid verrichten en hoofd van een groot gezin zijn, alsmede andere werkelozen, die doorgaans ook lager geschoold zijn. Een sociaal ongeval, met name ziekte, werkloosheid en bejaardheid leidt vooral in combinatie met een gebrekkige gezinsstructuur (alleenstaande vrouwen, zeker als er nog kleine kinderen zijn en alleenstaande bejaarden) al snel tot een zeer bestaansonzekere situatie, juist omdat het dan vaak niet meer mogelijk is een inkomen, anders dan uit het sociale zekerheidsstelsel te verwerven. En dit laatste blijkt in veel gevallen beslist ontoereikend te zijn. De auteur concludeert dan ook, dat «de waarschijnlijkheid van bestaansonzekerheid bepaald wordt door de afwezigheid van tewerkstelling, op zijn beurt bepaald door de slechte gezondheid van de inkomensaanbrenger, bij afwezigheid van familiale opvangmechanismen of van een ander inkomen in het gezin; door de cumulatie van alleenstaande te zijn (zonder of met kinderlast) met gezondheidsmoeilijkheden en/of slechte of geen tewerkstelling; en in al deze gevallen, door het ontoereikend vervangingsinkomen»⁸⁷.

We hebben er al eerder op gewezen, dat in dit onderzoek fysieke belemmeringen (ziekte, handicap) een grotere rol spelen dan in ons onderzoek. De reden hiervan kan van tweeërlei aard zijn. Op de eerste plaats beschikten wij niet over gegevens die inzicht verschaffen in de mate waarin men de daaruit voortvloeiende lasten zelf moet dragen. Op de tweede plaats is het zeer wel denkbaar dat het sociale zekerheidsstelsel in België in dit opzicht anders functioneert dan in Nederland. Bovendien moet niet uit het oog verloren worden, dat de steekproef in dit onderzoek zich a priori beperkt tot potentieel bestaansonzekereren; het is zeer wel denkbaar, dat de Nederlandse situatie in de praktijk niet zoveel zal afwijken van de Belgische wanneer men voor Nederland een vergelijkbare groep zou onderzoeken. De cumulatie van hulpbehoefendheid met sociale uitkering als voornaamste bron van inkomen én een laag inkomensniveau wijst in ons onderzoek althans duidelijk in die richting.

Opmerkelijk is ook, dat de auteur stelt, dat gezondheid bij bejaarden geen belangrijke determinant is voor financiële bestaanszekerheid. Deze laatste blijkt vooral afhankelijk te zijn – zoals ook wij concludeerden – van het in de actieve leeftijdsfase uitgeoefende beroep; zo blijken ex-zelfstandigen er aanzienlijk slechter voor te staan dan overheidspersoneel.

Het aantal kinderen (vooral drie of meer) blijkt geen factor van bestaansonzekerheid te zijn, tenzij deze samenvalt met «sociale ongevallen». Kinderbijslag is in deze gevallen ontoereikend en de echtgenote kan dan doorgaans geen werk buitenshuis verrichten: «dit illustreert goed het gefractioneerde (individualistisch) karakter van ons sociaal zekerheidsstelsel dat geen rekening houdt met de bestaansonzekerheid veroorzaakt door het complex karakter van een situatie»⁸⁸.

De bovenvermelde aspecten zijn in het Belgische onderzoek sleutelfactoren gebleken. Daarnaast echter kunnen volgens de auteur nog enkele verderliggende sociale determinanten onderscheiden worden.

1. Eigen woningbezit bevordert bestaanszekerheid;
2. Naarmate het onderwijsniveau lager is neemt de kans op bestaansonzekerheid toe;
3. Ook de sociale afkomst is determinerend: bestaansonzekerheid wordt via een zwakke tewerkstelling en een laag onderwijsniveau aan een volgende generatie doorgegeven;
4. Een zeer belangrijke factor is ook het «sociaal-professioneel statuut», d.w.z. de sociale-economische status zoals die afhankelijk is van het beroepsniveau;

5. Bestaansonzekerheid gaat samen met verzwakte sociaal-culturele integratie;

Alles bij elkaar genomen kan men, aldus de auteur, stellen, «dat de voorbestemdheid tot bestaansonzekerheid mede bepaald wordt door en een kenmerk is van de sociale stratificatie»⁸⁹.

We stelden eerder al, dat de resultaten van de fijnmazige benadering van deze vrij kleine niet-representatieve steekproef opvallend sterke overeenkomsten vertonen met onze resultaten op basis van een grofmazige benadering van een grote, wel representatieve steekproef. Hierbij moet echter voor één ding opgepast worden. Het Belgische onderzoek heeft uitsluitend betrekking op huishoudens die bij voorbaat al geselecteerd zijn op bestaansonzekerheid. Uiteraard treft men daar veel achterstandssituaties aan en een cumulatie van negatieve kenmerken en/of sociale ongevallen. In onze studie is het uitgangspunt juist, dat laagstgekleesdheid wel degelijk kan voortkomen uit een laag inkomensniveau, nog afgezien van de vraag, of er nog sprake is van nog meer negatief te waarden sociale kenmerken. Hoewel de conclusies die Deleeck trekt ons inziens wat verder reiken dan op basis van de kleine absolute aantallen waarover hij beschikte gerechtvaardigd lijkt (de conclusies lijken eerder het karakter te hebben van hypothesen), komen ze toch zoveel overeen met onze onderzoeksresultaten (en zullen ze dus zeker niet «overspannen» genoemd mogen worden), dat het volgen van het komende Belgische onderzoek minstens aanbeveling verdient. Of, nog wat verder gaand: het lijkt alleszins de moeite waard om bij de eerder door ons geopperde suggesties met betrekking tot verder onderzoek (ook naar de beleidsinstanties in kwestie toe) rekening te houden met dit onderzoek en eventueel tot een internationaal samenwerkingsverband te komen. En dit te meer teneinde zowel theoretisch, als methodologisch, alsook empirisch de discussie over sociale indicatoren meer gewicht te geven, c.q. opnieuw aan de orde te stellen. Juist omdat het hierbij gaat om beleidsrelevant onderzoek en het ontwikkelen van beleidsinstrumenten handhaven wij dan ook onverkort ons pleidooi voor een breed opgezet (fijnmaziger!) onderzoek op nationaal representatieve basis, naar het gebruik en de keuze van sociale indicatoren en de theoretische grondslagen ervan. Internationale samenwerking is in dit verband alleszins gerechtvaardigd en in menig opzicht zelfs noodzakelijk.

5.5. Aanbevelingen voor toekomstig onderzoek

In de voorafgaande paragraaf hebben wij er aan de hand van een beknopt overzicht van recente onderzoekingen, die zich tendele bewegen op hetzelfde terrein als de onderhavige censusmonografie, op gewezen, dat de methodologische, technische en theoretische aspecten (of juist het gemis eraan) in belangrijke mate van invloed kunnen zijn op de hierop gebaseerde beleidsinstrumenten en -aanbevelingen. Dit is in zoverre ook niet verwonderlijk, omdat – vooral groot opgezette – sociaal-wetenschappelijke onderzoekingen door «het beleid» gevraagd en gefinancierd worden. Voor het onderhavige onderzoek geldt dit in zekere mate ook. Dit betekent echter eveneens, dat beleidsaanbevelingen en aanbevelingen voor verder onderzoek moeilijk van elkaar te scheiden zijn. Het komt ons zelfs voor, dat de beste aanbeveling moet zijn, dat er meer aandacht besteed wordt aan en meer mogelijkheden gecreëerd worden voor verdergaand onderzoek op het onderhavige terrein.

Uit de vergelijking die we getrokken hebben tussen het onderzoek van Deleeck en onze censusmonografie blijkt, dat – ondanks de verschillen in onderzoekspopulatie, precisie van gegevens en wijze van analyseren – de resultaten een grote mate van overeenstemming vertonen. Met andere woorden: volkstellingsgegevens lijken alleszins bruikbaar voor het verkrijgen van een eerste inzicht in – zoals in het onderhavige geval – (vormen van) armoede, laagstgekleesdheid, bestaansonzekerheid e.d. Daarbij mag echter niet uit het oog verloren worden, dat menige door ons getrokken conclusie gebaseerd is op vermoedens en waarschijnlijke verbanden, terwijl Deleeck, door zijn intensievere aanpak van een aanzienlijk beperktere opzet, veel

meer in staat gebleken is die vermoedens en waarschijnlijke verbanden (althans voor België) empirisch te staven. Tegelijk echter moesten we ook opmerken, dat ook in zijn geval de conclusies soms verder reikten dan het materiaal leek te rechtvaardigen en dat ze veeleer het karakter van hypothesen hadden. Zijn «fijnmazige» benadering maakte het echter mogelijk veel specifiekere deelgroeperingen te onderscheiden naar de mate waarin deze zich op, onder of boven een «sociaal levensminimum» bevinden, én preciezer na te gaan wat daarvan de oorzaken zijn.

Van de eerder besproken onderzoeken van het Sociaal en Cultureel Planbureau kan niet hetzelfde gezegd worden. Weliswaar heeft men gebruik gemaakt van geavanceerde technieken en – soms – ver doorgevoerde analyses, maar niet duidelijk wordt, om welke mensen het nu precies gaat en – bovenal, vooral beleidsmatig – om hoeveel mensen. Bovendien zijn wij stellig de mening toegedaan, dat veeleer gekeken moet worden naar huishoudens en niet naar personen (als maakten deze geen deel uit van een of ander familiaal verband) zeker wanneer ook het SCP het gezinsinkomen als een centrale indicator ziet. Concreet komt dit ten aanzien van de onderzoeken van het SCP dan ook neer op de volgende desiderata:

1. meer aandacht voor groeperingen waarvan men überhaupt mag verwachten, dat ze financieel en maatschappelijk een slechte positie innemen (bijvoorbeeld (tijdelijk) niet-werkenden);
2. onderzoek niet toespitsen op personen maar op huishoudens;
3. het ontwikkelen van criteria volgens welke men huishoudens – naar aard, omvang en samenstelling – kan rangschikken naar het zich op, onder of boven een maatschappelijk aanvaardbaar te achten bestaansminimum bevinden;
4. het ontwikkelen van een maatstaf voor «minimaal benodigd te achten inkomen» per huishoudenstype.

Aan veel van deze bezwaren, resp. desiderata, komt ons inziens het onderzoek van Deleek wél tegemoet, echter met deze connotatie, dat zijn onderzoek zich juist weer alleen beperkte tot «potentieel bestaansonzekere huishoudens». Uit onze onderzoeksresultaten blijkt evenwel, dat er wel meer «bestaansonzekere huishoudens» zijn dan alleen op grond van de door Deleek geselecteerde variabelen kan worden aangenomen.

Kwantitatief gezien zijn volkstellingsgegevens zeker niet ongeschikt voor het verkrijgen van een eerste inzicht in de door ons gesignaleerde problemen en groeperingen. Deze gegevens kunnen zeker dienen als een eerste leidraad, ingang en selectiecriteria voor het verrichten van onderzoek. We zelden «eerste leidraad, ingang en selectiecriteria», want voor het op basis hiervan doen van beleidsaanbevelingen zijn volkstellingsgegevens zoals die tot op de dag van vandaag gehanteerd en ingedeeld worden te grof. Het met meer nauwkeurigheid «in de diepte werken» is met dit soort materiaal niet mogelijk. Daarvoor moeten aanzienlijk meer vragen met aanzienlijk meer antwoordmogelijkheden gesteld worden. En: de onderzoeker(s) in kwestie moet(en) de beschikking hebben over de banden met het materiaal, inclusie de mogelijkheid om alle gegevens van personen die behoren tot eenzelfde huishouden met elkaar in verband te brengen. Hierdoor wordt computerverwerking van de data mogelijk en kunnen relevante deelgroeperingen – waar over het inzicht doorgaans pas tot stand komt of rijpt, gaandeweg de analyse – nader bezien worden met behulp van multivariate analysetechnieken. Overigens moet worden opgemerkt, dat wij van de mogelijkheid om gegevens op banden per individu (maar dan nog slechts in beperkte mate) geen gebruik hebben gemaakt, omdat wij op het moment dat die mogelijkheid toch bleek te bestaan al te ver gevorderd waren met de analyse. Eerst wanneer deze mogelijkheid er – zo volledig mogelijk – wel is, is het ook mogelijk om zinvolle, empirisch gestaafde, beleidsaanbevelingen te doen. De resultaten uit ons onderzoek naar de volkstellingsgegevens 1971 maken het ons dan ook niet mogelijk om uitspraken te doen aangaande beleidsaanbevelingen omtrent deze of gene groepering die maatschappelijk gezien in de knel zit, noch om uitspraken te doen over het al dan niet doelmatig functioneren van

het sociale zekerheidsstelsel in Nederland. Daartoe zullen van beleidswege verdergaande opdrachten aan daartoe geëigende onderzoeksinstanties gedaan moeten worden, waarbij men de inbreng van instanties die in het kader van hulpverlening en sociale zekerheid uitvoerend werkzaam zijn (op wijk-, stedelijk of regionaal niveau) zeker niet lijkt te kunnen ontberen.

Toch blijft hierbij een probleem bestaan: kwantitatief onderzoek alleen is niet voldoende. Zelfs als men de beschikking zou hebben over banden met censusgegevens die in verregaande mate uitgesplitst kunnen worden, dan nog blijft het probleem bestaan dat er geen algemeen erkende criteria voorhanden zijn voor de selectie, het gewicht, de methodologische verantwoording en de theoretische onderbouwing (wat dikwijls weinig anders is dan een «communis opinio» onder «deskundigen», d.w.z. tussen hen die zich theoretisch of beleidsmatig verdiept hebben in de desbetreffende materie) van de keuze en verwerking van sociale indicatoren. Volkstellingsgegevens verschaffen slechts een eerste inzicht; het eigenlijke (beleidsrelevante) onderzoek moet ons inziens dan eerst nog plaatsvinden. Dit impliceert vooral de volgende desiderata:

1. Internationale discussie en het vormen van een communis opinio over de selectie, het gewicht, de theoretische onderbouwing en methodologische verantwoording van sociale indicatoren die gebruikt kunnen worden voor een diepgaander (en dus beleidsrelevanter) onderzoek naar (vormen van) moderne armoede. Het van beleidswege openstellen of creëren van mogelijkheden tot internationale contacten en discussies is hierbij een eerste vereiste.
2. Terecht legt het SCP in haar publikaties sterk de nadruk op het nogal regio-gebonden karakter van (vormen van) armoede of «deprivatie». Dit aspect verdient zeker alle aandacht in verder onderzoek naar dit onderwerp. Het belang van gebruikmaking van volkstellingsgegevens op dit gebied, gerangschikt per regio, is hierbij evident. Ook door het CBS en het Ministerie van CRM is herhaaldelijk het belang van de factor regio benadrukt. Wij hebben daar in onze studie in eerste instantie echter van afgezien, omdat wij eerst een globaal inzicht wilden verkrijgen in überhaupt de mogelijkheid van een studie naar laagstgekleedheid met behulp van volkstellingsgegevens en in de resultaten van een dergelijke studie. Overigens zou het opnemen van de factor regio ons bij de analyse – in verhouding tot de beschikbare tijd – voor een te omvangrijke taak hebben gesteld.
3. Onze onderzoeksresultaten dragen – uit de aard van het materiaal – een in hoge mate statisch karakter. Deleek, maar ook wijzelf, hebben herhaaldelijk betoogd, dat een onderzoek naar (vormen van) armoede (waaronder met name het verschijnsel «achterblijven» gerangschikt moet worden) intergenerationeel bezien zou moeten worden. Op dit punt schieten volkstellingsgegevens te kort, ook bij gebruikmaking van cohortanalyse. Onderzoek naar «achterblijven» is met behulp van dit materiaal dan ook niet mogelijk, of het CBS zou in de toekomst regelmatig «mini-censussen» moeten houden, waarbij met de intergeneratiefactor rekening gehouden wordt. In ieder geval zouden deze dan toch drie generaties moeten omvatten, teneinde na te kunnen gaan of, en in welke mate, situaties van achterstand overgedragen worden, welke groeperingen de dans ontspringen en (beleidsmatig belangrijk) waarom of waardoor. Overigens is het niet te verwachten dat al deze vragen met behulp van mini-censussen te beantwoorden zijn.
4. De inkomensklassen moeten van de ene op de andere volkstelling met elkaar te vergelijken zijn, of althans – met behulp van een index – tot elkaar te herleiden zijn.
5. Tenslotte zal een onderzoek naar (vormen van) armoede ook culturele determinanten of factoren moeten omvatten. Het belang hiervan blijkt bij voorbeeld uit Deleeks opmerking over het consumptiegedrag van bejaarden, terwijl, zeker in internationaal opzicht, de theorie van Goedhart e.a. volgens ons eveneens wijst op de noodzaak van het in eventueel verder onderzoek betrekken van deze factoren. Zelf hebben we aan deze kwestie in een vroeger stadium al aandacht besteed⁹⁰.

Samenvattend willen we stellen, dat volkstellingsgegevens als een eerste ingang bij de bestudering van (vormen van) armoede zeker niet onbruikbaar zijn. Willen ze voor het beleid en de theorievorming echter meer te betekenen hebben, dan zullen deze gegevens «fijnmaziger» moeten zijn, zeker ten aanzien van de variabele inkomen. Bovendien moeten ze veel sneller na de verzameling ervan beschikbaar komen. Verder moet van het inkomen niet het bruto-, maar het exacte netto-bedrag bekend zijn en moet er meer bekend zijn over de samenstelling van dat netto-inkomen per type huishouden (o.a. de vraag naar de hoogte van het (netto-)inkomen van echtgenote en/of kinderen, alsmede de vraag hoeveel hiervan ten goede komt aan het totale huishouden moet beantwoord worden). Het is echter twijfelachtig of al deze wensen, zelfs in «mini-censussen» gerealiseerd kunnen worden. Gelet op de noodzaak om met onderzoek zoveel mogelijk «bij de tijd» te kunnen zijn én met het oog op de beleidsmatige relevantie van onderzoek naar vormen van armoede lijkt het ons dan ook realistischer te pleiten voor het soort onderzoek zoals Deleëck dat in het vooruitzicht heeft gesteld: onderzoek op basis van een representatieve steekproef. Te denken valt hierbij dan met name aan steekproeven van grote omvang, in meer landen tegelijk, waarbij ook aandacht wordt besteed aan vragen van kwalitatieve aard en over culturele variabelen, en waarbij de uitvoerende instanties op het gebied van hulpverlening en sociale zekerheid zoveel mogelijk worden betrokken.

Bijlagen

Noten

- ¹ Fisellier, A. A. M. Laagstgeklasseerden in Nederland. Amsterdam 1976. Uitg. SISWO, reeks «Interimrapporten censusmonografieën». Voortaan af te korten als IR.
- ² IR, pp. 106-117.
- ³ Groenewegen, J. Kinderbijslag: «Noodzakelijk of overbodig?». In: *Intermediair*, 14 (1978), nr. 19, pp. 45 e.v.
- ⁴ IR, p. 113.
- ⁵ IR, p. 99.
- ⁶ IR, p. 112.
- ⁷ CBS Volkstelling 1960, tabel 18a.
- ⁸ Dit in tegenstelling tot het gestelde in IR pp. 114 en 116 en tabel 1 van hoofdstuk 1, p. 14.
- ⁹ IR, p. 71.
- ¹⁰ Deleëck, H. Bestaansonzekerheid en het Sociale Zekerheidsstelsel in België - 1974. Een verkennend onderzoek. In: *Belgisch Tijdschrift voor Sociale Zekerheid*, 19 (1977), 1, pp. 1-22.
- Dit artikel is een gedeeltelijke samenvatting van de eerste resultaten van een uitgebreider «Onderzoek naar de sociale determinanten van de bestaansonzekerheid en de doelmatigheid van het Sociale Zekerheidsstelsel» (Eerste Fase; Uitgave Centrum voor Sociaal Beleid, Antwerpen, z.j., fotocopie).
- ¹¹ Deleëck, o.c. pp. 3 en 14.
- ¹² Vranken, J. Armoede in België. Antwerpen, 1974.
- ¹³ IR, p. 13.
- ¹⁴ Deleëck, o.c. (1977), p. 14.
- ¹⁵ Deleëck, o.c., p. 18.
- ¹⁶ IR, pp. 112/113.
- ¹⁷ Deleëck, o.c., p. 20.
- ¹⁸ Voor de precieze samenstelling van «werkenden», «tijdelijk niet-werkenden» en «niet-werkenden» zie paragraaf 2.12.
- ¹⁹ IR, p. 25.
- ²⁰ Zie noot 1.
- ²¹ Sociaal en Cultureel Planbureau. Sociaal en Cultureel Rapport, Den Haag, 1976. Voortaan af te korten als SCR.
- ²² CBS. De leefsituatie van de Nederlandse bevolking, 1974, Deel I, Kerncijfers. Den Haag, 1974. Afgekort als LSS.
- ²³ Sociaal en Cultureel Planbureau. «Voorlopige rangorde van gemeenten naar «sociale achterstand». Cahier no. 9. Rijswijk, 1977. Afgekort als rangorde.
- ²⁴ Zie noot 10.
- ²⁵ Zie noot 10.
- ²⁶ SCR 1976, p. 199.
- ²⁷ o.c., pp. 201/202.
- ²⁸ o.c., p. 203.
- ²⁹ o.c., p. 203.
- ³⁰ o.c., p. 203.
- ³¹ o.c., p. 203.
- ³² o.c., p. 203.
- ³³ o.c., p. 201.
- ³⁴ o.c., pp. 200/201.
- ³⁵ o.c., p. 200.
- ³⁶ o.c., p. 205.
- ³⁷ o.c., p. 207.
- ³⁸ o.c., p. 200.
- ³⁹ LSS 1974, p. 102.
- ⁴⁰ o.c., p. 103.
- ⁴¹ o.c., p. 103.
- ⁴² SCR 1976, p. 204.
- ⁴³ o.c., pp. 293-309.
- ⁴⁴ o.c., p. 205.
- ⁴⁵ o.c., p. 205.
- ⁴⁶ o.c., p. 200.
- ⁴⁷ o.c., pp. 293-300.
- ⁴⁸ Durlacher, G. Sociale indicatoren als richtsnoer voor de besteding van het nationaal inkomen. In: *Intermediair*, 12 (1976), 39, pp. 53-59.
- ⁴⁹ o.c., p. 57.
- ⁵⁰ o.c., p. 57.
- ⁵¹ o.c., p. 53.
- ⁵² SCR 1976, pp. 200/201.
- ⁵³ o.c., p. 201.
- ⁵⁴ o.c., p. 201.
- ⁵⁵ o.c., p. 201.
- ⁵⁶ o.c., p. 201.
- ⁵⁷ o.c., p. 201.
- ⁵⁸ o.c., p. 202.
- ⁵⁹ o.c., p. 202.
- ⁶⁰ o.c., p. 202.
- ⁶¹ LSS 1974, pp. 95 en 96.
- ⁶² SCR 1976, p. 203.
- ⁶³ Durlacher, o.c., p. 55.
- ⁶⁴ Rangorde, p. 1.
- ⁶⁵ o.c., p. 4.
- ⁶⁶ o.c., Bijlage 2, p. 1.
- ⁶⁷ o.c., p. 1.
- ⁶⁸ Zoals bijvoorbeeld: Simonse, J. Een alternatieve Indikatoren-methode. In: *Attak*, 6 (1977), 5 (mei).
- ⁶⁹ Rangorde, «Voorwoord».
- ⁷⁰ Deleëck, o.c., p. 2.
- ⁷¹ o.c., p. 2.
- ⁷² o.c., p. 3.
- ⁷³ o.c., pp. 3 en 5.
- ⁷⁴ o.c., p. 5, noot 1.
- ⁷⁵ o.c., p. 5.
- ⁷⁶ Goedhart, T. e.a. Welk inkomen vinden wij minimaal? In: *Economisch Statistische Berichten*, 61 (1976), pp. 620-624, met name p. 621. Zie ook: IR, p. 108.
- ⁷⁷ Goedhart, T. e.a., o.c., p. 621.
- ⁷⁸ Deleëck, o.c., p. 11, noot 1.
- ⁷⁹ Zie noot 10.
- ⁸⁰ Zoals bijvoorbeeld op de pagina's 5 t/m 9 van het uitgebreide verslag.
- ⁸¹ Deleëck, o.c., p. 1.
- ⁸² o.c., pp. 6/7.
- ⁸³ o.c., p. 7.
- ⁸⁴ o.c., p. 7.
- ⁸⁵ o.c., pp. 7/8.
- ⁸⁶ o.c., p. 9.
- ⁸⁷ o.c., p. 10.
- ⁸⁸ o.c., p. 11.
- ⁸⁹ o.c., p. 12.
- ⁹⁰ Met name in: IR, par. 1.3.2, 2.5.7. en 3.3.

Bijlage 1.1. De mate van over- of ondervertegenwoordiging van elke klasse der gebruikte variabelen in de totale nonresponse met betrekking tot het inkomen. Totale nonresponse is 10,8%, waarvan 10,3% «inkomen onbekend» en 0,5% «geen eigen inkomen». Tussen haakjes is de non-response met betrekking tot «geen eigen inkomen» nog eens apart vermeld. Totale massa: N = 3 967 341. In onderstaande overzichten geeft de komma van het eerste percentage (*total/ non-response*) steeds de exacte plaats van dat percentage op de schaalverdeling aan.

	ondervertegenwoordigd										oververtegenwoordigd											
	0	2	4	6	8	10	12	14	16	18	20	22	24	26	28	30	32	34	36	38	40	42%
<i>Huishoudens</i>																						
- Volledige gezinnen																						
• 0 kinderen	7,6(0,2)																					
• 1 kind	9,3(0,3)																					
• 2 kinderen	6,8(0,1)																					
• 3 kinderen	6,0(0,1)																					
• 4 - 5 kinderen	6,0(0,1)																					
• 6+ kinderen	6,5(0,2)																					
	7,3(0,1)																					
- Onvolledige gezinnen																						
• vrouw hoofd																						
•• 0 kinderen																						
•• 1 kind	19,9(3,4)																					
•• 2 kinderen	21,4(4,0)																					
•• 3+ kinderen	16,5(1,7)																					
• man hoofd																						
•• 0 kinderen	11,4(0,8)																					
•• 1 kind	13,1(0,9)																					
•• 2 kinderen	16,1(1,2)																					
•• 3+ kinderen	15,3(0,5)																					
- Niet-gezinshuishoudens																						
• vrouw hoofd																						
• man hoofd	14,0(0,6)																					
	13,5(1,3)																					
- Alleenstaanden																						
• vrouw	11,9(0,7)																					
• man	14,9(1,8)																					
	18,5(1,1)																					
	21,6(0,8)																					
	29,5(0,5)																					
	10,8(0,5)																					

Bijlage 1.1. (vervolg)

	10,8%(0,5%); n = 428 752 (20 493)										oververtegenwoordigd											
	0	2	4	6	8	10	12	14	16	18		20	22	24	26	28	30	32	34	36	38	40
<i>Opleidingsniveau</i>																						
Basisniveau	6,9(0,7)																					
Lager niveau	5,4(0,5)																					
Uitgebreid lager niveau	4,8(0,3)																					
- beroepsopleiding	4,5(0,3)																					
- alg. vormende opl.	4,9(0,5)																					
Middelbaar niveau	3,6(0,4)																					
Semi-hoger/hoger niveau	3,3(0,2)																					
Onbekend	33,6(0,5)																					
<i>Leeftijd</i>																						
< 20 jaar	11,8(0,5)																					
20 - 34 jaar	8,7(0,3)																					
35 - 49 jaar	9,9(0,6)																					
50 - 64 jaar	13,6(0,8)																					
> 65 jaar	37,4(2,8)																					
<i>Voornaamste bron van inkomen</i>																						
Arbeid	3,3(0,3)																					
Vermogen	0,9(0,1)																					
Pensioen e.d.	11,6(0,8)																					
Sociale uitkering e.d.	3,5(0,7)																					
Onderhoud door anderen	3,2(1,6)																					
Onbekend	39,6(0,3)																					
<i>Aard van het beroep</i>																						
Arbeider	5,0(-)																					
Landarbeider	5,8(-)																					
Employe	2,5(-)																					
Zelfst. bedrijfshoofd	7,0(0,1)																					
Beoefenaars van vrije beroepen	3,9(0,2)																					
Onbekend	10,8(0,5)																					
	40,8(-)																					

Bijlage 1.1. (vervolg)

	10,8%(0,5%); n = 428 752 (20 493)										oververtegenwoordigd											
	0	2	4	6	8	10	12	14	16	18		20	22	24	26	28	30	32	34	36	38	40
<i>Zelfstandigen, bedrijfshoofd met</i>																						
- 0 man personeel	7,1(0,1)																					
- 1-4 man personeel	7,0(0,2)																					
- 5+ man personeel	6,2(0,3)																					
<i>Zelfstandigen, bedrijfshoofd, met 0-4 man personeel en</i>																						
- winkelbedrijf	7,3(0,1)																					
- landbouwbedrijf	5,3(0,1)																					
- ambachtsbedrijf	7,5(0,1)																					
- overige bedrijven	8,9(0,1)																					
<i>Gepensioneerden met</i>																						
- uitsluitend A.O.W.	12,0(1,6)																					
- A.O.W. + andere inkomsten	11,1(0,5)																					
- overigen	10,4(0,7)																					
<i>Economisch (in-) actief</i>																						
Werkend	8,3(0)																					
Tijdelijk niet-werkend	18,1(5,3)																					
Niet-werkend	41,3(4,8)																					
<i>Aantal werkuren per week in het hoofdberoep</i>																						
< 25 uren	7,7(0,1)																					
25-39 uren	3,9(0)																					
≥ 40 uren	8,5(0)																					
<i>Werkzaamheid echtgenote</i>																						
(Tijdelijk) niet werkend	7,6(0,2)																					
Werkend	7,6(0,2)																					
	10,8(0,5)																					

Bijlage 1.1. (vervolg)

		10,8%(0,5%); n = 428 752 (20 493)										oververtegenwoordigd											
		ondervertegenwoordigd																					
		0	2	4	6	8	10	12	14	16	18	20	22	24	26	28	30	32	34	36	38	40	42%
Werkzaamheid kinderen																							
0 werkende kinderen		8,4(0,4)																					
1 werkend kind		8,5(0,5)																					
2+ werkende kinderen		9,1(0,4)																					
Hulpbehoevendheid																							
Niet hulpbehoevend		10,7(0,5)																					
Hulpbehoevend		12,5(1,3)																					
Burgerlijke staat																							
Gehuwd		8,4(0,3)																					
Gescheiden		15,4(0,9)																					
Verweduwd		22,5(1,0)																					
Ongehuwd		34,0(0,6)																					
Huisvesting																							
Woning		10,3(0,5)																					
Andere bewoonde ruimte		7,5(0,4)																					
Eigen woning		10,1(0,5)																					
Huurwoning		8,7(0,4)																					
Hoofdbewoner v. woning		15,4(0,8)																					
· zonder inwoning		16,6(0,5)																					
· met inwoning		17,8(3,9)																					
Inwonend als																							
- zelfst. huishouden of		29,1(0,6)																					
- alleenstaande		33,5(0,6)																					
- niet-woningzoekend		35,1(1,1)																					
- woningzoekend		36,4(0,3)																					
- secundair gezin		32,6(0,8)																					
Andere bewoonde ruimte																							
- varend schip, woonwagen		29,5(0,6)																					
- zomerhuis e.d.		10,8(0,5)																					
- woonschip e.d.																							
- onbew. verkl. woning e.d.																							

Bijlage 1.1. (vervolg)

		10,8%(0,5%); n = 428 752 (20 493)										oververtegenwoordigd											
		ondervertegenwoordigd																					
		0	2	4	6	8	10	12	14	16	18	20	22	24	26	28	30	32	34	36	38	40	42%
Aantal personen per vertrek																							
< 0,67		11,5(0,6)																					
0,67 - 1,00		6,5(0,2)																					
1,00 - 1,33		9,3(0,3)																					
1,33 - 1,67		10,3(0,4)																					
≥ 1,67		11,6(0,4)																					
(Jaar)huurklasse woningen																							
geen huur		9,5(-)																					
< f 660,-		13,6(0,8)																					
f 660,- - f 1020,-		11,2(0,5)																					
f 1020,- - f 1440,-		8,8(0,4)																					
f 1440,- - f 2040,-		7,8(0,4)																					
≥ f 2040,-		8,3(0,4)																					
huur onbekend		29,8(0,7)																					
Outillage woningen																							
Keuken ≥ 4 m ² , goed		7,2(0,4)																					
privaat, badkamer of																							
douchecel																							
Keuken ≥ 4 m ² , goed		12,5(0,6)																					
privaat, geen badkamer																							
of douchecel																							
Keuken < 4 m ² , goed		10,6(0,4)																					
privaat, badkamer of																							
douchecel																							
Keuken < 4 m ² , goed		16,9(0,8)																					
privaat, geen badkamer																							
of douchecel																							
Keuken, slecht of geen		10,0(0,5)																					
privaat																							
Geen keuken, goed, slecht		16,0(0,7)																					
of geen, slecht		11,0(0,7)																					
of geen, slecht		10,8(0,5)																					

Bijlage 1.2. De mate van over- of ondervertegenwoordiging van alle inkomensniveaus in de non-response met betrekking tot resp. de variabelen 'voornaamste bron van inkomen', 'aard van het beroep', 'opleidingsniveau' en 'huurklasse'.

Voornaamste bron van inkomen onbekend													
ondervertegenwoordigd										5,6%; n = 221548	oververtegenwoordigd		
0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	40	41	42%
Inkomensniveaus													
niveau 1 (laag)													
niveau 2													
niveau 3													
niveau 4													
niveau 5 (hoog)													
inkomen onbekend													
geen eigen inkomen													
											7,0		
													41,3

Aard van het beroep onbekend (*)											
ondervertegenwoordigd										1,2%; n = 31875	oververtegenwoordigd
0	0,5	1,0	1,5	2,0	2,5	3,0					
Inkomensniveaus											
niveau 1 (laag)											
niveau 2											
niveau 3											
niveau 4											
niveau 5 (hoog)											
inkomen onbekend											
geen eigen inkomen											

* Excl. vermogen, pensioen e.d., onderhoud door anderen en sociale uitkering e.d. als voornaamste bron van inkomen.

Bijlage 1.2. (vervolg)

Opleidingsniveau onbekend																	
ondervertegenwoordigd										19,1%; n = 757 223				oververtegenwoordigd			
0	2	4	6	8	10	12	14	16	18	20	22	24	26	58	60	62	64%
Inkomensniveaus																	
niveau 1 (laag)																	
niveau 2																	
niveau 3																	
niveau 4																	
niveau 5 (hoog)																	
inkomen onbekend																	
geen eigen inkomen																	

Huurklasse onbekend (*)											
ondervertegenwoordigd										2,0%; n = 46 625	oververtegenwoordigd
0	1	3	4	5	6	7	8	9	10%		
Inkomensniveaus											
niveau 1 (laag)											
niveau 2											
niveau 3											
niveau 4											
niveau 5 (hoog)											
inkomen onbekend											
geen eigen inkomen											

* Excl. wonend in een eigen woning, inwonend en wonend in andere bewoonde ruimten dan woningen.

Bijlage 1.3. Aantallen volgens steekproef na ophoging met 95%-betrouwbaarheidsintervallen

Opgehoogd aantal	Linkergrens	Rechtergrens	Procentuele afwijking
0	0	35	-
100	50	185	85
200	120	310	55
300	200	430	43,3
400	285	545	36,3
500	370	660	32,0
600	460	770	28,3
700	545	885	26,4
800	635	995	24,4
900	725	1 105	22,8
1 000	815	1 215	21,5
1 500	1 270	1 760	17,3
2 000	1 730	2 295	14,8
3 000	2 640	3 360	12,0
4 000	3 590	4 410	10,3
5 000	4 540	5 460	9,2
6 000	5 500	6 500	8,3
7 000	6 460	7 540	7,7
8 000	7 425	8 575	7,2
9 000	8 390	9 610	6,8
10 000	9 360	10 640	6,4
15 000	14 220	15 780	5,2
20 000	19 105	20 895	4,5
30 000	28 905	31 095	3,7
40 000	38 745	41 255	3,1
50 000	48 595	51 405	2,8
60 000	58 465	61 535	2,6
70 000	68 345	71 655	2,4
80 000	78 235	81 765	2,2
90 000	88 130	91 870	2,1
100 000	98 030	101 970	2,0
200 000	197 230	202 770	1,4
300 000	296 630	303 370	1,1
400 000	396 120	403 880	1,0
500 000	495 690	504 310	0,86
600 000	595 300	604 700	0,78
700 000	694 940	705 060	0,72
800 000	794 620	805 380	0,67
900 000	894 320	905 680	0,63
1 000 000	994 040	1 005 960	0,60
1 500 000	1 492 870	1 507 130	0,48
2 000 000	1 991 960	2 008 040	0,40
2 500 000	2 491 230	2 508 770	0,35
3 000 000	2 990 640	3 009 380	0,31
3 500 000	3 490 150	3 509 850	0,28
4 000 000	3 989 770	4 010 230	0,26
4 500 000	4 489 470	4 510 530	0,23
5 000 000	4 989 250	5 010 750	0,22
5 500 000	5 489 090	5 510 910	0,20
6 000 000	5 989 000	6 011 000	0,18

Bron: C.B.S. Beknopte technische toelichting bij de steekproefuitkomsten uit de Volkstelling van februari 1971. Den Haag, z.j.

Bijlage 1.4. Enkelvoudige frequentieverdelingen van de gebruikte variabelen

1. Inkomensklassen (bruto jaarinkomen).

< f 8 000	766 148	(19,3%)
f 8 000-f 12 000	1 070 502	(27,0%)
f 12 000-f 16 000	870 744	(22,0%)
f 16 000-f 24 000	501 293	(12,6%)
≥ f 24 000	329 902	(8,3%)
inkomen onbekend	408 259	(10,3%)
geen eigen inkomen	20 493	(0,5%)
N = 3 967 341		(100,0%)

2. Huishoudenstypologie (aard, omvang en samenstelling van huishoudens met, waar voorkomend, thuiswonende kinderen, jonger dan 18 jaar).

onvolledige gezinnen, totaal	218 415	(5,5%)
• w.v. met vrouwelijk hoofd	179 089	(4,5%)
•• w.v. met 0 kinderen	92 754	(2,3%)
•• w.v. met 1 kind	44 661	(1,1%)
•• w.v. met 2 kinderen	23 995	(0,6%)
•• w.v. met 3+ kinderen	17 679	(0,5%)
• w.v. met mannelijk hoofd	39 326	(1,0%)
•• w.v. met 0 kinderen	23 812	(0,6%)
•• w.v. met 1 kind	8 191	(0,2%)
•• w.v. met 2 kinderen	3 899	(0,1%)
•• w.v. met 3+ kinderen	3 424	(0,1%)
volledige gezinnen, totaal	3 006 433	(75,8%)
• w.v. met 0 kinderen	1 225 433	(30,9%)
• w.v. met 1 kind	587 012	(14,8%)
• w.v. met 2 kinderen	638 848	(16,1%)
• w.v. met 3 kinderen	320 396	(8,1%)
• w.v. met 4-5 kinderen	192 491	(4,8%)
• w.v. met 6+ kinderen	42 453	(1,1%)
niet-gezinshuishoudens, totaal	101 432	(2,5%)
• w.v. met vrouwelijk hoofd	57 063	(1,4%)
• w.v. met mannelijk hoofd	44 369	(1,1%)
alleenstaanden	641 061	(16,2%)
• w.v. vrouw	412 719	(10,4%)
• w.v. man	228 342	(5,8%)
N = 3 967 341		

3. Inkomensniveaus (naar aard, omvang en samenstelling van de huishoudens herwogen inkomensklassen).

niveau 1 (-)	342 035	(9,7%)
niveau 2 (-/0)	509 432	(14,4%)
niveau 3 (-/0/+)	646 125	(18,2%)
niveau 4 (0/+)	584 249	(16,5%)
niveau 5 (+)	1 456 748	(41,2%)
N = 3 538 589		(100,0%)

4. Opleidingsniveau.

basisoniveau	1 366 298	(34,4%)
lager niveau	248 702	(6,3%)
uitgebreid lager niveau	975 306	(24,6%)
• w.v. beroepsonderwijs	709 638	(17,9%)
• w.v. algemeen vormend onderwijs	265 668	(6,7%)
middelbaar niveau	318 798	(8,0%)
semi-hoger en hoger niveau	301 014	(7,6%)
onbekend	757 223	(19,1%)
N = 3 967 341		(100,0%)

Bijlage 1.4. (vervolg)

5. Leeftijd.		
< 20 jaar	9 360	(0,2%)
20-34 jaar	988 581	(24,9%)
• w.v. 20-22 jaar	67 259	(1,7%)
• w.v. 23-24 jaar	134 689	(3,4%)
• w.v. 25-29 jaar	388 889	(9,8%)
• w.v. 30-34 jaar	397 744	(10,0%)
35-49 jaar	1 153 794	(29,1%)
• w.v. 35-39 jaar	386 612	(9,7%)
• w.v. 40-44 jaar	380 139	(9,6%)
• w.v. 45-49 jaar	387 043	(9,8%)
50-64 jaar	1 030 834	(26,0%)
• w.v. 50-54 jaar	350 677	(8,8%)
• w.v. 54-59 jaar	348 648	(8,8%)
• w.v. 60-64 jaar	331 509	(8,4%)
≥ 65 jaar	784 772	(19,8%)
• w.v. 65-69 jaar	297 487	(7,5%)
• w.v. ≥ 70 jaar	487 285	(12,3%)
	N = 3 967 341	(100,0%)
6. Voornaamste bron van inkomen.		
arbeid	2 691 923	(67,9%)
vermogen	41 880	(1,1%)
pensioen, lijfrente, AOW e.d.	860 771	(21,7%)
sociale uitkering e.d.	123 784	(3,1%)
onderhoud door anderen	27 435	(0,7%)
onbekend	221 548	(5,6%)
	N = 3 967 341	(100,0%)
7. Arbeid als voornaamste bron van inkomen, naar aard van het beroep.		
arbeider	1 135 502	(42,7%)
employé	1 062 498	(40,0%)
zelfstandige, bedrijfshoofd	405 528	(15,3%)
wetenschappelijk vrije beroepen, kunstenaars e.d.	22 072	(0,8%)
onbekend	31 875	(1,2%)
	N = 2 657 274	(100,0%)
8. Nijverheids-/ambachtsarbeiders en landarbeiders.		
nijverheids-/ambachtsarbeider	1 174 756	(96,0%)
landarbeider	49 215	(4,0%)
	N = 1 223 971	(100,0%)
9. Zelfstandige bedrijfshoofden, naar omvang van het bedrijf.		
0 man personeel	236 305	(58,3%)
1-4 man personeel	122 004	(30,1%)
5 of meer man personeel	47 219	(11,6%)
	N = 405 528	
10. Zelfstandige bedrijfshoofden met 0-4 man personeel, naar aard van hun bedrijf.		
winkelbedrijf	62 741	(17,5%)
landbouwbedrijf	133 279	(37,2%)
ambachtsbedrijf	55 252	(15,4%)
overige bedrijven	107 307	(29,9%)
	N = 358 309	(100,0%)
11. Aantal uren per week werkzaam in het hoofdberoep.		
< 25 uur	71 864	(2,5%)
25-39 uur	144 485	(5,0%)
≥ 40 uur	2 655 616	(92,5%)
	N = 2 871 965	(100,0%)

Bijlage 1.4. (vervolg)

12. Economische (in-)activiteit (excl. vermogen en pensioen).		
werkend	2 819 003	(92,0%)
tijdelijk niet-werkend	26 475	(0,9%)
zonder beroep	219 212	(7,1%)
	N = 3 064 690	(100,0%)
13. Gepensioneerden naar samenstelling van hun inkomen.		
uitsluitend AOW	233 529	(27,1%)
AOW en andere inkomsten	552 521	(64,2%)
overige	74 721	(8,7%)
	N = 860 771	(100,0%)
14. Werkzaamheid van de echtgenote in volledige gezinnen.		
echtgenote werkt	449 986	(15,0%)
echtgenote werkt tijdelijk niet	3 292	(0,1%)
echtgenote werkt niet	2 553 155	(84,9%)
	N = 3 006 433	(100,0%)
15. Aantal werkende kinderen beneden 18 jaar, in volledige en onvolledige gezinnen, waar kinderen beneden 18 jaar aanwezig zijn.		
0 werkende kinderen	1 691 657	(89,8%)
1 werkend kind	171 470	(9,1%)
2 werkende kinderen	18 590	(1,0%)
3 of meer werkende kinderen	1 132	(0,1%)
	N = 1 882 849	
16. Eén werkend kind beneden 18 jaar, naar leeftijd.		
14 of 15 jaar	26 607	(15,5%)
16 jaar	57 290	(33,4%)
17 jaar	87 573	(51,1%)
	N = 171 470	(100,0%)
17. Gezinnen met één werkend kind beneden 18 jaar, naar geslacht.		
man	76 329	(44,5%)
vrouw	95 141	(55,5%)
	N = 171 470	(100,0%)
18. Gezinnen met twee werkende kinderen beneden 18 jaar, naar leeftijd.		
een of beiden 14 of 15 jaar	10 472	(56,3%)
beiden 16 of 17 jaar	8 118	(43,7%)
	N = 18 590	(100,0%)
19. Gezinnen met twee werkende kinderen beneden 18 jaar, naar geslacht.		
beiden man	4 620	(24,8%)
beiden vrouw	5 961	(32,1%)
een man, ander vrouw	8 009	(43,1%)
	N = 18 590	(100,0%)
20. Huurklasse.		
eigen woning	1 288 421	(35,6%)
huurwoning	2 333 677	(64,4%)
• geen huur	6 697	(0,2%)
• < f 660 huur per jaar	259 684	(7,2%)
• f 660 < f 1020 huur per jaar	552 011	(15,2%)
• f 1020 < f 1440 huur per jaar	735 872	(20,3%)
• f 1440 < f 2040 huur per jaar	448 831	(12,4%)
• ≥ f 2040 huur per jaar	283 957	(7,8%)
• huur onbekend	46 625	(1,3%)
	N = 3 622 098	

Bijlage 1.4. (vervolg)

21. Wijze van huisvesting.			
hoofdbewoner van een woning	3 622 098		(91,3%)
• zonder inwoning		3 397 863	(85,7%)
• met inwoning		224 235	(5,6%)
•• één of meer zelfstandige huishoudens en/of één of meer alleenstaanden		160 510	(4,0%)
•• één of meer secundaire gezinnen		63 725	(1,6%)
inwonend in een woning	262 097		(6,6%)
• als zelfstandig huishouden of alleenstaande		197 261	(5,0%)
•• zoekt een woning		51 426	(1,3%)
•• zoekt geen woning		145 835	(3,7%)
• als secundair gezin wonend in andere bewoonde ruimten		64 836	(1,6%)
• wonend op een varende schip of in een woonwagen	83 146		(2,1%)
• zomerhuis, woonruimte in studentenhuis, beroeps-hotel en -pension, woonruimte in inrichting of tehuis, woonruimte in bedrijfsgebouw		35 376	(0,9%)
• woonschip, woonwagen met vaste standplaats, overige voor bewoning ge- of verbouwde ruimte		19 952	(0,5%)
• onbewoonbaar verklaarde woning, barak, keet, e.d. niet voor bewoning ge- of verbouwde ruimte		16 046	(0,4%)
	N = 3 967 341		(100,0%)

22. Aantal personen per vertrek.

in woningen			
< 0,67	2 222 440		(59,2%)
0,67-1,00	717 704		(19,1%)
1,00-1,33	629 846		(16,8%)
1,33-1,67	135 949		(3,6%)
≥ 1,67	47 772		(1,3%)
	N = 3 753 711		(100,0%)

23. Outillage van woningen.

hoofdbewoner van een woning			
• met keuken ≥ 4 m ² en goed privaat en	2 420 834		(66,8%)
•• met badkamer/doucheceel		2 012 183	(55,5%)
•• zonder badkamer/doucheceel		408 651	(11,3%)
• met keuken < 4 m ² en goed privaat en	482 294		(13,3%)
•• met badkamer/doucheceel		303 251	(8,4%)
•• zonder badkamer/doucheceel		179 043	(4,9%)
• met keuken en met slecht of geen privaat	681 878		(18,8%)
• zonder keuken met	37 092		(1,0%)
•• goed privaat		20 347	(0,6%)
•• slecht of geen privaat		16 745	(0,4%)
	N = 3 622 098		(100,0%)

Bijlage 1.4. (vervolg).

24. Al dan niet hulpbehoevend.

niet hulpbehoevend	3 735 967		(94,2%)
hulpbehoevend	231 374		(5,8%)
• voortdurend bedlegerig		10 790	(0,3%)
• hulp van anderen of hulp en hulpmiddel voor:			
•• verplaatsing buitenshuis of verplaatsing buitenshuis en eigen verzorging en/of huishoudelijke taken		22 284	(0,5%)
•• eigen verzorging en/of huishoudelijke taken		166 550	(4,2%)
• hulpmiddel voor			
•• verplaatsing buitenshuis of verplaatsing buitenshuis en eigen verzorging en/of huishoudelijke taken		8 341	(0,2%)
•• eigen verzorging en/of huishoudelijke taken		23 409	(0,6%)
	N = 3 967 341		(100,0%)

25. Burgerlijke staat.

gehuwd	3 083 245		(77,7%)
gescheiden	108 119		(2,7%)
weduwstaat	460 829		(11,6%)
ongehuwd	315 148		(8,0%)
	N = 3 967 341		(100,0%)

Lijst van geraadpleegde literatuur

- Bernelot-Moens, W. De gezinsuitgaven van minimumloners met kinderen en een systeem van aanvullende kindersubsidie. In: *Economisch-Statistische Berichten*, 61 (1976): 292-296.
- Boelmans-Kleinjan, A. en M. Beuckens-Vries Beroepsarbeid door vrouwen. Amsterdam, 1976. Uitgave SISWO, reeks Interimrapporten Censusmonografieën.
- Brouwers, H. Het minimumloon. In: *Economisch-Statistische Berichten*, 59, (1974): 164-167.
- C.B.S. Volkstelling 1960, deel 5b.
- C.B.S. Uitgebreide technische toelichting bij de steekproefuitkomsten uit de 14e Algemene Volkstelling van 28 februari 1971. Den Haag, z.j.
- C.B.S. Het nationaal budgetonderzoek 1963/65: een analyse van de uitkomsten. In: *Statistische en Econometrische Onderzoekingen*, no. 12. Den Haag, 1972.
- C.B.S. De leefsituatie van de Nederlandse bevolking, 1974; deel I, kerncijfers. Den Haag, 1974.
- C.B.S. Technische toelichting bij de 14e Algemene Volkstelling, annex woningtelling. Belangrijkste begrippen en definities. Voorburg, 1976.
- Deleeck, H. e.a. Onderzoek naar de sociale determinanten van de bestaansonzekerheid en de doelmatigheid van het sociale zekerheidsstelsel. Antwerpen, z.j. (fotocopie).
- Deleeck, H. Bestaansonzekerheid en het sociale zekerheidsstelsel in België, 1974. In: *Belgisch Tijdschrift voor sociale zekerheid*, 19 (1977), 1, pp. 1-22.
- Draak, J. den De huisvestingssituatie in Nederland. Amsterdam, 1974. Uitgave SISWO, reeks Interimrapporten Censusmonografieën.
- Durlacher, G. Sociale indicatoren als richtsnoer voor de besteding van het nationaal inkomen. In: *Intermediair*, 12 (1976), 39, pp. 53-59.
- Fisellier, A.A.M. Laagstgeklasseerden in Nederland. Amsterdam, 1976. Uitgave SISWO, reeks Interimrapporten Censusmonografieën.
- Goedhart, T. e.a. Welk inkomen vinden wij minimaal? In: *Economisch-Statistische Berichten*, 61 (1976): 620-624.
- Groenewegen, J. Kinderbijslag: noodzakelijk of overbodig? In: *Intermediair*, 14 (1978), nr. 19, pp. 45 e.v.
- Kapteyn, A. en B. van Praag Hoe duur is ons gezin? In: *Economisch-Statistische Berichten*, 59 (1974): 980-984, 1010-1014, 1042-1043 (3 vervolgartikelen).
- Nederlandse Gezinsraad De kinderbijslag en kinderaftrakeregelingen nader bekeken. Overheidsbeleid en het gezin, deel I, 's-Gravenhage, 1977.
- Niphuis-Nell, M. De gezinsfasen, Amsterdam, 1974. Uitgave SISWO, reeks Interimrapporten Censusmonografieën.
- Schortinghuis-Spangers, R. De bestedingselasticiteit van het bijstandsbedrag in studie. In: *Sociaal Bestek*, 34 (1972): 85-91.
- Simonse, J. Een alternatieve indicatoren-methode. In: *Attak*, 6 (1977), 5.
- Sociaal en Cultureel Planbureau Sociaal en Cultureel Rapport 1976. Den Haag, 1976.
- Sociaal en Cultureel Planbureau Voorlopige rangorde van de gemeenten naar «sociale achterstand», Cahier no. 9, Rijswijk, 1977.
- Vercruyse, E. Het ontwerpen van een sociologisch onderzoek. Assen, 1966.
- Voorlichtingsinstituut voor het gezinsbudget (V.I.G.) De samenstelling van referentiebudgets met betrekking tot de gezinsuitgaven in 1972. Den Haag, 1972.
- Vranken, J. Armoede in België. Antwerpen, 1974.
- Windt, W. van der Huisvestingssituatie in Nederland. 's-Gravenhage, 1978.